

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України

ISSN 2305-9389

Літопис Волині

Всеукраїнський науковий часопис

Заснований у 2001 р.

Число 21

Луцьк
2019

*Рекомендовано до друку вченою радою
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 7 від 26 червня 2019 р.)*

Редакційна колегія

Каліщук Оксана Миколаївна, доктор історичних наук, професор (головний редактор);
Бондаренко Геннадій Васильович, кандидат історичних наук, професор (заступник головного редактора);
Антонюк Ярослав Миколайович, кандидат історичних наук, доцент;
Баран Володимир Кіндратович, доктор історичних наук, професор;
Бортнікова Алла Василівна, доктор політичних наук, професор;
Бубніс Арунас (Arunas Bubnys), кандидат історичних наук, директор департаменту дослідження геноциду і опору Центру вивчення геноциду і резистенції, м. Вільнюс, Литва;
Вацулік Ярослав (Jaroslav Vaculik), кандидат історичних наук, професор кафедри історії педагогічного факультету Масарикового університету, м. Брно, Чехія;
Добржанський Олександр Володимирович, доктор історичних наук, професор;
Дорош Леся Олексівна, кандидат політичних наук, доцент;
Онищук Світлана Василівна, доктор наук з державного управління, доцент;
Скакальська Ірина Богданівна, доктор історичних наук, доцент;
Стрільчук Людмила Василівна, доктор історичних наук, професор;
Хахула Любомир Ігорович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник;
Ярош Ярослав Богданович, доктор політичних наук;
Ярош Оксана Богданівна, доктор історичних наук.

За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах, відповідальність несуть автори.

Статті публікуються в авторській редакції.

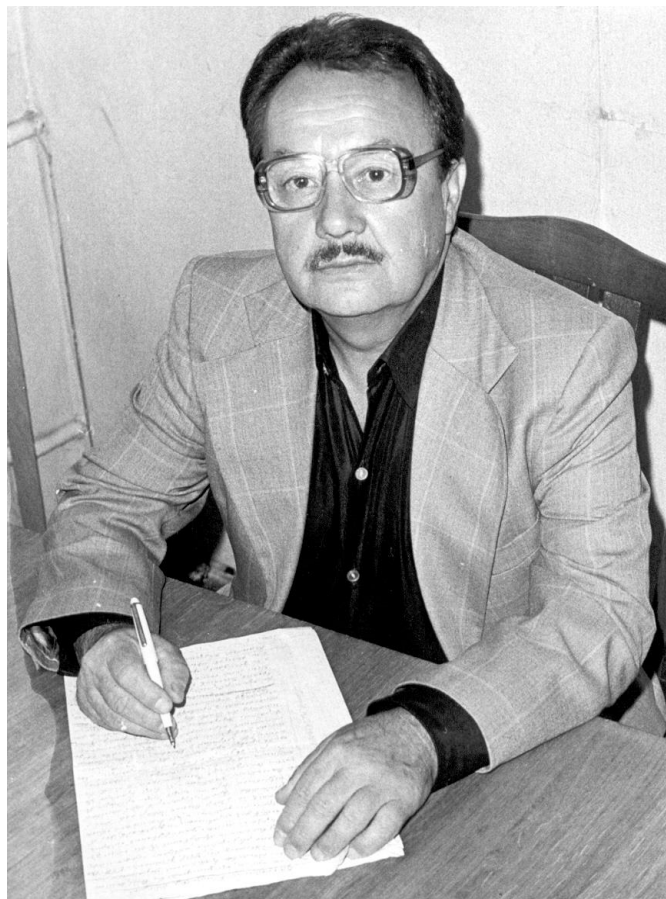
Формат 60×84¹/₈. 8,1 обл.-вид. арк., 8,37 ум. друк. арк. Наклад 100 пр. Зам. 3011. Свідоцтво про державну реєстрацію видане Міністерством юстиції України у 2009 році. Редакція, видавець і виготовлювач – Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки (43025, м. Луцьк, просп. Волі, 13). Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України ДК № 4513 від 28.03.2013 р.

© Гончарова В. О. (обкладинка), 2017

© Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2019

© Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України, 2019

**ЦЕ ЧИСЛО ЧАСОПISУ ПРИСВЯЧЕНЕ
ДОКТОРУ ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРУ,
ПОЧЕСНОМУ КРАЄЗНАВЦЮ УКРАЇНИ
МИХАЙЛУ МИХАЙЛОВИЧУ
КУЧИНКУ
З НАГОДИ 80-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ**

Зміст

Вігальне слово	6
Михайло Михайлович Кучинко. Бібліографічний покажчик	7
<i>Михайло Кучинко</i> Археологія в моєму житті.....	16
Михайлові Кучинку – археологу, історичу, краєзнавцю і педагогу – 80 літ	
<i>Геннадій Бондаренко</i> Кучинко Михайло Михайлович (До 80-річчя вченого, історика, археолога, педагога).....	24
<i>Оксана Вознюк, Анатолій Силуєв</i> Грані співпраці Михайла Кучинки і Волинського краєзнавчого музею.....	28
<i>Валентина Петрович</i> Дослідження Михайлом Кучинком міста Володимира: археологічна спадщина.....	33
<i>Микола Мірченко</i> Кучинкові - вісімдесят (акровірш).....	39
<i>Майя Бачинська</i> Слово про вчителя	39
На пошану проф. Михайла Кучинка	
<i>Григорій Охріменко, Світлана Локайчук, Наталя Склярєнко</i> Візантійські монети та скарби на Західній Волині та Волинському Поліссі.....	41
<i>Віра Гурульова, Олександр Мусін, Олександр Остап'юк</i> Візантійські монети та їхні «болгарські» і «латинські» імітації на Волині в контексті проблем грошового обігу у Східній Європі (за матеріалами Любомльського краєзнавчого музею).....	47
<i>Олександр Дем'янюк</i> Військова археологія території сучасної Волині та розвиток озброєння волинян у докняжу добу.....	63
<i>Геннадій Бондаренко, Геннадій Гулько, Антон Кальков</i> Вірчий княжий знак з околиць літописного міста Перемиль.....	68
<i>Геннадій Бондаренко, Геннадій Гулько</i> Середньовічний Луцьк у «Хроніці європейської Сарматії» О. Гваньїні.....	74
<i>Оксана Карліна</i> Правове регулювання торгово-промислової діяльності в містах Волинської губернії в кінці XVIII - середині XIX ст.....	81
<i>Анатолій Трембіцький</i> Історія Волині в творчих здобутках Євфимія Сіцінського.....	89
<i>Леся Шваб</i> На перехресті волинських доріг: життя родин Левчанівських і Гродзінських наприкінці XIX – у XXI столітті.....	95
<i>Володимир Баран</i> У боротьбі за українську державність: 1917-1991.....	103
<i>Микола Кучерєпа</i> Договір Петлюра – Пілсудський 1920 року.....	108

Людмила Стрільчук

Шкілька історична освіта в радянській Україні у 20-х – початку 30-х років XX століття: особливості, тенденції, результати.....114

Оксана Каліщук

Пам'ятати не можна забути. Волинські події через свідчення очевидців.....119

Олег Ленартович

Теорія та практика націоналістичної пропаганди в роки Другої світової війни.....126

Алла Дмитренко

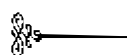
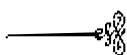
Збирання ягід у структурі господарської діяльності населення Правобережного Полісся.....131

Наталія Кінд-Войтюк

Особливості методики викладання історії та суспільствознавчих дисциплін у закладах освіти.....138

Література з волинезнавства 2017-2019.....144

Відомості про авторів146

Вітальне слово

Своє восьмидесятиліття видатний український археолог, історик, краєзнавець Михайло Кучинко зустрів науковими здобутками, які отримали визнання академічного середовища та громадськості в Україні та світі. Його доробок відображають бібліографічні покажчики та статті, які коротко, але змістовно розкривають життєвий та творчий шлях вченого.

Про Михайла Кучинка писати просто і складно водночас. Захопленням усього його життя віддавна стала археологія. Захопившись нею ще у юнацькі роки він не зрадив їй донині. І не лише сам присвятив археологічним дослідженням не одне десятиліття, але й сформував власну наукову школу, відновив ретельні дослідження Волинського краю. Віднайдений Михайлом Кучинком Городищенський скарб виявився однією із знакових археологічних знахідок. Розкопки стародавніх Володимира та Луцька, глибокий аналіз досліджень своїх попередників дозволили вченому опублікувати узагальнюючі праці, присвячені Волинській землі X-XIV ст., які заклали надійну базу для подальших студій. Вагомість наукових здобутків підтверджують публікації у закордонних виданнях, в яких використано праці дослідника.

Ще однією визначальною рисою Михайла Кучинка є його патріотизм, палка любов до України та неприйняття фальшувань її минулого. Створений ним археологічний музей, який функціонує в університетських стінах, є діяльним відображенням цієї любові. Адже збережені пам'ятки минулого є найкращим способом передати пам'ять наступним поколінням.

Безсумнівно, що нагромаджені знання та досвід спонукатимуть Михайла Кучинка до наукової творчості, втілюватимуться у майбутніх дослідженнях та здобутках численної кагорти його учнів та послідовників.

Тож зичимо ювіляру міцного здоров'я і подальших творчих здобутків.

Головний редактор «Літопису Волині»,
ректор Східноєвропейського національного університету
імені Лесі Українки
Ігор Коцан

Бібліографічний покажчик

наукових праць Михайла Кучинка

2008

1. „Історичне краєзнавство Волині” Геннадія Бондаренка (рецензія) // Літопис Волині: Всеукраїнський науковий часопис. Луцьк : Вежа, 2008, -Випуск 4. – С. 190-192.
2. Основні проблеми вивчення та локалізації літописних храмів міста Володимира княжої доби // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали XXVII Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 1020-ій річниці від першої писемної згадки про Володимир та 110-річчю від дня народження О. Цинкаловського, м. Володимир-Волинський, 22 лютого 2008 р. – Луцьк, 2008. – 377 с., іл. – С.70-72. (у співавторстві з Петрович В. В.)
3. Символ культу місяця у віруваннях давніх слов'ян // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали XXVII Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 1020-ій річниці від першої писемної згадки про Володимир та 110-річчю від дня народження О. Цинкаловського, м. Володимир-Волинський, 22 лютого 2008 р. – Луцьк, 2008. – 377 с., іл. – С.214-218. (у співавторстві з В. Савицький, Г. Охріменко).
4. До питання про давньоруські кистені та булави // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали XXVII Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 1020-ій річниці від першої писемної згадки про Володимир та 110-річчю від дня народження О. Цинкаловського, м. Володимир-Волинський, 22 лютого 2008 р. – Луцьк, 2008. – 377 с., іл. – С.225-228. (співавтори: Охріменко Г., Савицький В.)
5. До питання про торгівлю та грошовий обіг на Волині у IX – першій половині XIV століття // Матеріали наукової конференції „Любартівські читання”. Науково-інформаційний збірник „Старий Луцьк” Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку. — Луцьк, 2008. - Випуск 4. – С. 106-119. (співавтори: Охріменко Г., Савицький В.)
6. Про писемність на Волині у давньоруський період // Матеріали наукової конференції „Любартівські читання”. Науково-інформаційний збірник „Старий Луцьк” Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку. — Луцьк, 2008. - Випуск 4.– С.120 – 133. (у співавторстві з Охріменко Г., Савицький В., Локайчук С.).
7. Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби. Навчальний посібник. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2008. – 328 с. (співавтори Охріменко Г.В., Савицький В. М.).

2009

8. Археолог Ян Гурба // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Рух опору тоталітарним і окупаційним режимом на теренах Волинської області. Горохівщина в історії України та Волині. Науковий збірник. Вип. 31. – Луцьк, 2009. – С.468-471. (співавторство Охріменко Г. В.).
9. Давньоруські персні з волинської землі (за матеріалами фондів Волинського краєзнавчого музею) // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Рух опору тоталітарним і окупаційним режимом на теренах Волинської області. Горохівщина в історії України та Волині. Науковий збірник. Вип. 31. – Луцьк, 2009. – С. 45-47. (у співавторстві Курманський Р., Савицький В.)
10. Ранньослов'янський період // Атлас історії культури Волинської області. – Луцьк: Вежа, 2008. – С. 12 (співавтор Охріменко Г.В.).
11. Давньоруський період // Атлас історії культури Волинської області. – Луцьк : Вежа, 2008. – С. 13-14 (співавтор Звіздецький Б. А.).
12. Монетно-речові скарби // Атлас історії культури Волинської області. – Луцьк : Вежа, 2008. – С. 15 (співавтор Котляр М. Ф.).

13. Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя в X – XIV століттях // Луцьк: ВАТ „Волинська обласна друкарня”, 2009. – 528 с.
14. Волинська земля після Данила Романовича (60-ті XIII ст. – 60-ті роки XIV ст.) // Літопис Волині, Всеукраїнський науковий часопис. Число 6, – Луцьк. – 2009. – С. 16-20.
15. Архітектурні споруди середньовічного Кременця // Тези Міжнародної наукової конференції „Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя” (Чернівці, 10-12 квітня 2009 р.). – Чернівці: Зелена Буковина. – Чернівці, 2009. – 90с. – С. 38-39. (у співавторстві з Яцечко Т.).

2010

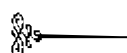
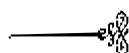
16. Поселенський комплекс Луцька та його околиць XIV – XVII століть. // Старий Луцьк: Науково-інформаційний збірник. Вип. VI. – Луцьк. 2010. – 400 с. – С.223-232. (у співавторстві з Златогорським О.Є.).
17. Хто зупинить чорних археологів? // Віче, 25 березня 2010 р., № 12. – С. 7,10.
18. Найдавніші крем'яні серпи із Західного Полісся // Галина Пашкевич, Григорій Охріменко. Розвиток землеробства на території Волині (VI – II тис. до н.е.). Навчальний посібник. – Луцьк : ВАТ „Волинська обласна друкарня”, 2010. – 364 с. – С. 84 – 94.
19. Україна – не окраїна // Віче. 24 червня 2010. – С. 9.
20. Джерела вивчення середньовічної історії населення Холмщини і Підляшшя // Українці Холмщини і Підляшшя доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків: зб. наук. праць. – Т 2. / упоряд. М.М. Кучерепа. – Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. – 428 с. – С. 9-16.
21. Пам'ятки археології Луцького району Волинської області. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2010. – 180 с. (у співавторстві О.Є. Златогорський).
22. Деякі аспекти соціально-економічного розвитку Володимира-Волинського в XVI столітті // Вісник Львівської комерційної академії / [ред. кол.: Гелів С.Д., Тімченко О.П., Сова А.О. та ін.] – Львів: Видавництво Львівської комерційної академії, 2010. – Вип. 9. – 292 с. – (Серія – Гуманітарні науки). – С.231-236.
23. Холмщина та Підляшшя – землі слов'яно-руські // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. № 22. – 2009. – С. 50-58.

2011

24. Політична ситуація на Волині в часи Київської Русі та конфедерації князівств // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. Вип. VII. – Луцьк, ВМА „Терен”: 2011. – 576. – С. 243-247.
25. Міста і городища Луцької землі Княжої доби у світлі археології // Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. - Вип.20. – Львів, 2011. – С. 414-421.
26. Східнослов'янські старожитності Луцька та його околиць // Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. – Луцьк, 2011. – Число 9. – С. 5-9.

2012

27. Західне Полісся в первіснообщинний та ранньослов'янський час (від палеоліту до кінця I тис. н.е.) // Західне Полісся: історія та культура: монографія/ авт. колект.: Г. В. Бондаренко, О. Н. Гаврилук, А. А. Дмитренко, О. М. Карліна, В. О. Кудь, М. М. Кучерепа, М. М. Кучинко, О. Ю. Ленартович, В. В. Надольська, В. В. Пришляк, М. Т. Тиський, Г. М. Хлібовська, Я. М. Шабала, А. Г. Шваб. – Луцьк : ПрАТ „Волинська обласна друкарня”, 2012. – 782с. – С. 15-56. 1,7 арк.

28. Полісся за княжої доби (X – середина XVI ст.) // Західне Полісся: історія та культура: монографія/ авт. колект.: Г. В. Бондаренко, О. Н. Гаврилюк, А. А. Дмитренко, О. М. Карліна, В. О. Кудь, М. М. Кучерепа, М. М. Кучинко, О. Ю. Ленартович, В. В. Надольська, В. В. Пришляк, М. Т. Тиський, Г. М. Хлібовська, Я. М. Шабала, А. Г. Шваб. – Луцьк : ПрАТ „Волинська обласна друкарня”, 2012. С. 57-100. 1,8 арк.

2013

29. Історія культури Волині давнього та середньовічного часу. Навчальний посібник. Луцьк : Волинські старожитності, 2013. – 225 с. (у співавторстві Кучинко З. М., Златогорський О. Є.)
30. Писемні та археологічні свідчення про Ісуса Христа // Волинський благовісник. Богословсько-історичний науковий журнал Волинської православної богословської академії № 1, 2013. С. 233-241
31. Про час виникнення та ранню історію міста Володимир // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Християнство в історії і культурі Володимира-Волинського та Волині. Науковий збірник. – Вип. 47. – Луцьк, 2013 – С. 206-209
32. Запровадження християнства на Волині // Волинська єпархія: минуле і сьогодення (992–2012). – Луцьк : ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2012. – 246 с. – С. 135-142.

2014

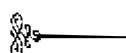
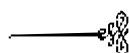
33. Біблійно-церковна археологія . Навчальний посібник. Луцьк : Надстир'я, 2014. – 268 с.
34. Місіонерська діяльність апостола Павла у світлі археології// Волинський Благовісник : богословсько-історичний науковий журнал Волинської Православної Церкви Київського Патріархату / ред. кол. : протоієрей Володимир Вакін (голов. ред.) та ін. – Луцьк : Видавництво Волинської православної богословської академії ЕІКОН, 2014. – № 2. – С. 259 – 266.

2015

35. Освітня діяльність Музею археології Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки // Волинський музейний вісник. – Вип. 7. – Луцьк, 2015. – С. 54-57 (у співавторстві Кучинко З. М.)
36. Некрополі Волині I-XIII століть у світлі археології // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Некрополі краю. Науковий збірник. Луцьк, 2015. – Вип. 56. – С. 29-33
37. Літописні хорвати: проблема етноплемінної належності та політичної залежності (історіографічний аспект) // Науковий вісник СНУ ім. Лесі Українки. – Серія: Історичні науки. – Вип. 7. – Луцьк, 2015. – С.139-144
38. Роль Волині в історико-культурному розвитку Волинсько-Галицької держави // Літопис Волині. – Число 15. – Луцьк : СНУ ім. Лесі Українки, 2015. – С.9-13

2016

39. Германські старожитності на Волині (II-Vст. н.е.) // Німці в історії Волині. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Луцьк, 2016. – С. 9-18
40. До питання про роль Волині в державотворчих процесах на західноукраїнських землях в XII-XIV століттях // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. – Вип. XII. Луцьк, 2016. – С. 9-18
41. Історико-культурний розвиток Святої Землі в часи царювання Ірода Великого // Волинський Благовісник. – Луцьк, 2016. – № 4. – С. 185-192

2017

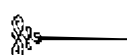
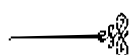
42. Археологічні рятівні розкопки на Другому Любомльському городищі // Любомль та любомльщина в українській та європейській історіографії. – Луцьк, 2017 – С. 177-182
43. Волинь у державотворчих процесах XII-XIV століть // Пам'ятки України. Українська Волинська держава XIV-XV століть – 2017. – № 1. – С. 4-10
44. Ассирійсько-вавилонське поневолення та полон євреїв у світлі Біблії та археології // Волинський Благовісник. – Луцьк, 2017. – № 5. – С. 239-245
45. Сакральні вироби з Волині в Музеї археології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. – Луцьк, 2017. – Вип. XIII. – С. 27-31.
46. Археологічні пам'ятки Волинської області. – Луцьк, 2017. – 710 с. (співавтори Охріменко Г. В., Златогорський О. Є.)

2018

47. Олександр Цинкаловський та його книга «Княжий город Володимир» // Олександр Цинкаловський – велич особистості. Науковий збірник. – Випуск 1. – Луцьк. – 2018. – С. 7-8
48. З історії охорони пам'яток археології у Волинській області // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. – Луцьк, 2018. – Вип. XIV. – С. 9-17

Участь у наукових конференціях (2010-2019 рр.)

1. Наукова конференція «Любартівські читання». 25 травня 2010 р. м. Луцьк.
2. Наукова конференція, присвячена 60-річчю Леонтія Войтовича. 2011. м. Львів.
3. Наукова конференція «Любартівські читання». 25 травня 2011 р. м. Луцьк.
4. Наукова конференція «Минуле і сучасне Волині та Полісся. Християнство в історії і культурі Володимира-Волинського та Волині». 2013 р. м. Володимир-Волинський.
5. Наукова конференція «Минуле і сучасне Волині та Полісся. Некрополі краю». 26 травня 2015 р. м. Луцьк
6. Міжнародна науково-практична конференція «Німці в історії Волині». 1-2 жовтня 2015 р. м. Луцьк.
7. Наукова конференція «Любартівські читання» з нагоди 400-річчя кафедрального костелу св. Апостолів Петра і Павла. 25 травня 2016 р. м. Луцьк.
8. Міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 730-й річниці з часу першої писемної згадки про Любомль та 810-ї річниці з часу згадки про літописне місто Угровськ. 24-25 жовтня 2017 р. м. Любомль.
9. Наукова конференція «Любартівські читання». 25 травня 2017 р. м. Луцьк.
10. Наукова конференція «Любартівські читання». 25 травня 2018 р. м. Луцьк.
11. Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція, приурочена до 120-тиріччя від дня народження видатного земляка, історика, краєзнавця Олександра Цинкаловського. 13 лютого 2018 р. м. Володимир-Волинський.
12. Наукова конференція «Любартівські читання» з нагоди 590-річчя з'їзду європейських монархів у Луцьку. 24 травня 2019 р. м. Луцьк.
13. Міжнародна наукова конференція на тему: «Святість людського життя: даність і перспективи». 30 травня 2019 р. м. Луцьк.
14. Міжнародна наукова конференція «Етнічні спільноти та конфесії на Волині: історія і сучасність». 30-31 травня 2019 р. м. Луцьк – Світязь.

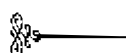
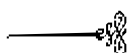

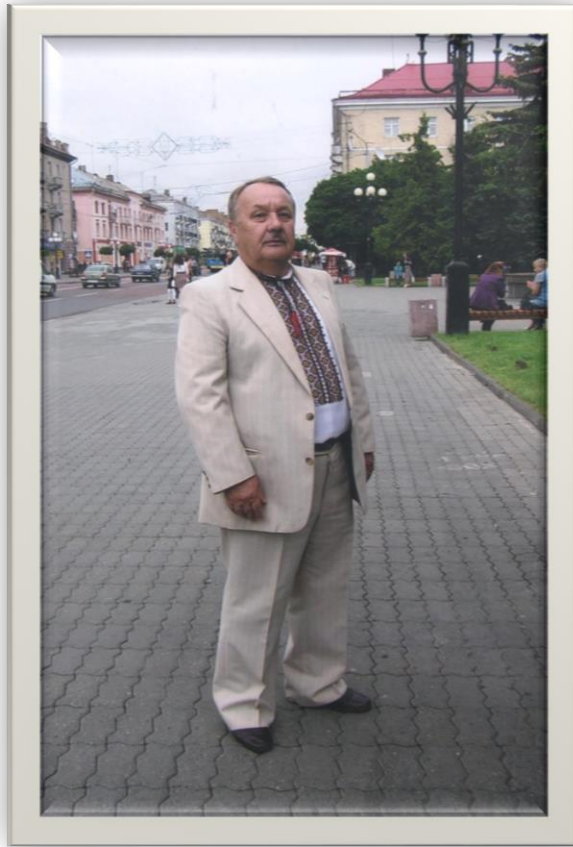

Михайло Кучинко-лектор

Михайло Кучинко про скарби Волині

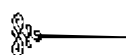
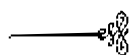

На проспекті Волі у Луцьку

На горі Боні у Кременці

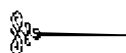
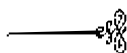

З донькою Зоряною у музеї

На екскурсії у Кам'янці-Подільському

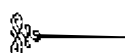
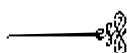

З Галиною Марчук - головою ВОО УТОПІК

Зустріч з колегами

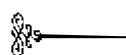
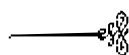

На нараді

Під час інавгурації

DOI: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.21.01>

УДК 929(477.82) +82-94

Михайло Кучинко

Археологія в моєму житті

Існують люди, яких цікавість та одвічний потяг до пошуку змушує дивитися собі під ноги. Знайдені серед товщі землі, непримітні на перший погляд речі виявляються часом безцінними у історичному контексті артефактами, які трансформуються в справжні ключі до розуміння та осмислення невідомих сторінок історії. Ця стаття про відомого в Україні та за її межами волинського археолога, педагога і краєзнавця Михайла Кучинка, який не лише досліджував край, навчав студентів, а й створив свою археологічну школу, яка має значні здобутки і послідовників. Захоплення історією загалом та археологією зокрема розпочалося ще в юнацькі роки. Досвід вчителювання, який теж був у Михайла Кучинка – безцінний, адже він вимагає не лише знань, але й неабиякої кмітливості та психологічної майстерності. У далеких 1970–1980-х рр. знаний археолог, викладач Луцького державного педагогічного інституту імені Лесі Українки Михайло Кучинко розпочинає масштабне археологічне дослідження Волині, зокрема території середньовічного міста та багатошарові приміські поселення Лучеська. Відзначимо земляні роботи на західному схилі Ринкового пагорба, вивчення середньовічного культурного шару району вулиці Львівської. Тоді на правому березі р. Стир поміж колишніми селами Двірець і Біваки віднайдено козацький човен-довбанку XV–XVI ст. Він є також засновником археологічного музею Волині, який наповнений оригінальними експонатами і став осередком для підготовки і навчання археологічній справі багатьох поколінь учнів студентів, аспірантів. Як краєзнавець М. Кучинко видав багато праць про край і бере участь у багатьох краєзнавчих конференціях. У цьому нарисі знаний вчений описує свій творчий шлях, розповідає про основні етапи та здобутки. Стверджено, що археологія для Михайла Кучинка – це і професія, і хобі, і все життя.

Ключові слова: археологія, Михайло Кучинко, наука, освіта, Волинський національний університет імені Лесі Українки.

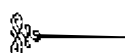
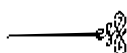
Mikhail Kuchinko. Archeology in my life

There are people whose curiosity and eternal desire to search makes you look under your feet. Found among the depths of the earth, seemingly inconspicuous things are sometimes invaluable in the historical context of artifacts that are transformed into real keys to understanding and comprehending the unknown pages of history. This article is about Mykhailo Kuchynko, a well-known Volyn archaeologist, pedagogue and local historian in Ukraine and abroad, who not only explored the region, taught students, but also created his own archeological school, which has significant achievements and followers. The fascination with history in general and archeology in particular began in his youth. Mykhailo Kuchynko's teaching experience is invaluable, as it requires not only knowledge, but also great intelligence and psychological skills. Back in the 1970s and 1980s, Mykhailo Kuchynko, a well-known archaeologist and lecturer at the Lesia Ukrainka Lutsk State Pedagogical Institute, began a large-scale archaeological study of Volhynia, including the medieval city and the multi-layered suburban settlements of Luchesk. Note the earthworks on the western slope of the Market Hill, the study of the medieval cultural layer of Lvivska Street. At that time, on the right bank of the Styr River between the former villages of Dvirets and Bivaki, a Cossack boat was found. It was also the founder of the Volyn Archaeological Museum. As a local historian, M. Kuchynko published many works about the region and took part in many local history conferences. In this essay, the famous scientist describes his creative path, tells about the main stages and achievements. It is claimed that archeology for Mykhailo Kuchynko is a profession, a hobby, and a lifetime.

Key words: archeology, Mykhailo Kuchynko, science, education, Lesya Ukrainka Volyn National University

Ця, романтична, вимріяна мною наука, назавжди увійшла в моє життя, можна навіть сказати, вона стала його невід'ємною частиною. Для мене вона втілювалась в різних проявах: археологічних розкопках, читанні лекцій і проведенні семінарів з археології в студентських аудиторіях, керівництві магістерськими і дипломними роботами на археологічну тематику, керівництві археологічною та історико-краєзнавчою практикою тощо.

Чи не найважливіше місце з усіх видів робіт в моєму житті займала наукова робота, котра, без перебільшення, завжди давала і досі дає мені велике задоволення. І сьогодні я переконуюсь у правдивості слів знаменитого давньокитайського філософа Конфуція: „Обери собі професію по душі і тобі не доведеться працювати”. Отож, подумки аналізуючи пройдений за останні десять років шлях, від мого семи десятирічного ювілею, можу сказати, що працювалося з натхненням. У 2009 році я одноосібно опублікував чергову монографію обсягом понад 520 сторінок під назвою „Історія населення Західної Волині, Холмщини і Підляшшя в X–XIV ст.», в основу якої був покладений текст моєї докторської дисертації. Мої колеги казали, що можна б уже зробити й перерву та відпочити, але чистий папір і ручка не давали спокою. Та й в архіві моєму накопичилось багато матеріалів, які треба було оприлюднити. І ось уже в 2010 році у співавторстві з Олексієм Златогорським, який тоді був директором фірми „Волинські старожитності”, ми видали книжку „Пам'ятки археології Луцького району Волинської області”, з великою кількістю ілюстрацій нових артефактів. Книга викликала жвавий інтерес у краєзнавців, адже в ній було

охарактеризовано відомі археологічні пам'ятки від палеоліту до пізнього середньовіччя у всіх селах Луцького району, що дозволяло всім бажаючим ознайомитись з конкретними пунктами.

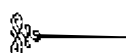
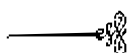
Потреба у краєзнавчих публікаціях спонукала викладачів історичного факультету, написати книжку, в якій увага була б зосереджена на поліському регіоні, як гірше вивченому, в порівнянні з лісостеповим. Працювали кілька років і в 2012 з'явилась монументальна праця „Західне Полісся: історія і культура”, перший і другий розділи якої написав я. Не дивлячись на високу ціну, книга швидко була розкуплена. На виконання наукової проблеми кафедри археології, давньої і середньовічної історії України було вирішено розробити спецкурс для студентів II курсу, в якому б на основі археологічних пам'яток висвітлювалась матеріальна і духовна культура давнього населення краю. І вже у 2013 році спільно з Зоряною Кучинко та Олексієм Златогорським ми написали і видали книжку під назвою „Історія культури Волині давнього та середньовічного часу” (224 сторінки).

У 2011 році на базі Луцької духовної семінарії була створена Волинська православна богословська академія Київського патріархату. Оскільки в навчальному плані для студентів академії, серед інших предметів, має місце і біблійна археологія, митрополит Луцький і Волинський Михаїл, запросив мене читати названий курс. Звичайно ж, ні лекцій, ні підручника не було, але відмовитись я не міг і погодився вести цей курс. Ознайомившись з навчальною програмою, розробленою в Київській богословській академії, я побачив, що по-перше, треба добре знати Біблію, по-друге, – історію країн Стародавнього Сходу (Єгипту, Ассирії, Вавилону, Хеттії, Персії і, звісно ж, Палестини) і, по-третє, необхідні знання археології цих країн. Словом, справа виявилась не з легких. Але відступати було нікуди. Щоправда, полегшувалось завдання тим, що раніше я читав у Луцькому педінституті курс „Історія стародавнього Сходу”, і названі країни мені були достатньо знайомі. Що ж стосується досягнень археології цих країн, то я почав збирати матеріали як з книг, так і з інтернету. Ну, а Біблію, я мав перед собою розкритою весь час, адже розглядав старожитності регіону в контексті відповідних біблійних книг, корелюючи археологічні пам'ятки з біблійними оповідями.

Я читав лекції студентам і стежив за їхньою реакцією, за сприйняттям ними моїх викладів і відповідно виправляв текст. Так було впродовж двох років і лише після обговорення тексту лекцій на засіданні кафедри в лютому 2014 р. вченою радою академії він був рекомендований до друку в якості навчального посібника для студентів-богословів. Вступне слово написав митрополит Луцький і Волинський Михаїл (Зінкевич). Так я ввів у свою діяльність, крім класичної, ще й біблійно-церковну археологію. І хоч це було далеко не просто, але 2014 року в Україні з'явився перший україномовний навчальний посібник для студентів-теологів „Біблійно-церковна археологія”, обсягом 268 сторінок, виданий в Луцьку. Отже, на сімдесят п'ятому році життя побачила світ моя сімнадцята книжка. На день мого народження керівництво академії подарувало мені коштовну ікону Св. Архангела Михаїла (мого патрона), а митрополит Михаїл нагородив мене грамотою Волинської єпархії, а також путівкою для поїздки в Святу Землю, тобто Ізраїль.

Нарешті, наприкінці 2017 року вийшла вийшла друком вісімнадцята книжка, обсягом 710 сторінок під назвою „Археологічні пам'ятки Волинської області”, написана у співавторстві з Григорієм Охріменко і Олексієм Златогорським. З вісімнадцяти написаних мною книжок було вісім одноосібних і десять у співавторстві. Шість книжок були опубліковані в останні десять років моєї педагогічної і наукової діяльності. За цей період я взяв участь у роботі дванадцяти наукових міжнародних, загальноукраїнських та регіональних конференцій, на яких виступав з доповідями.

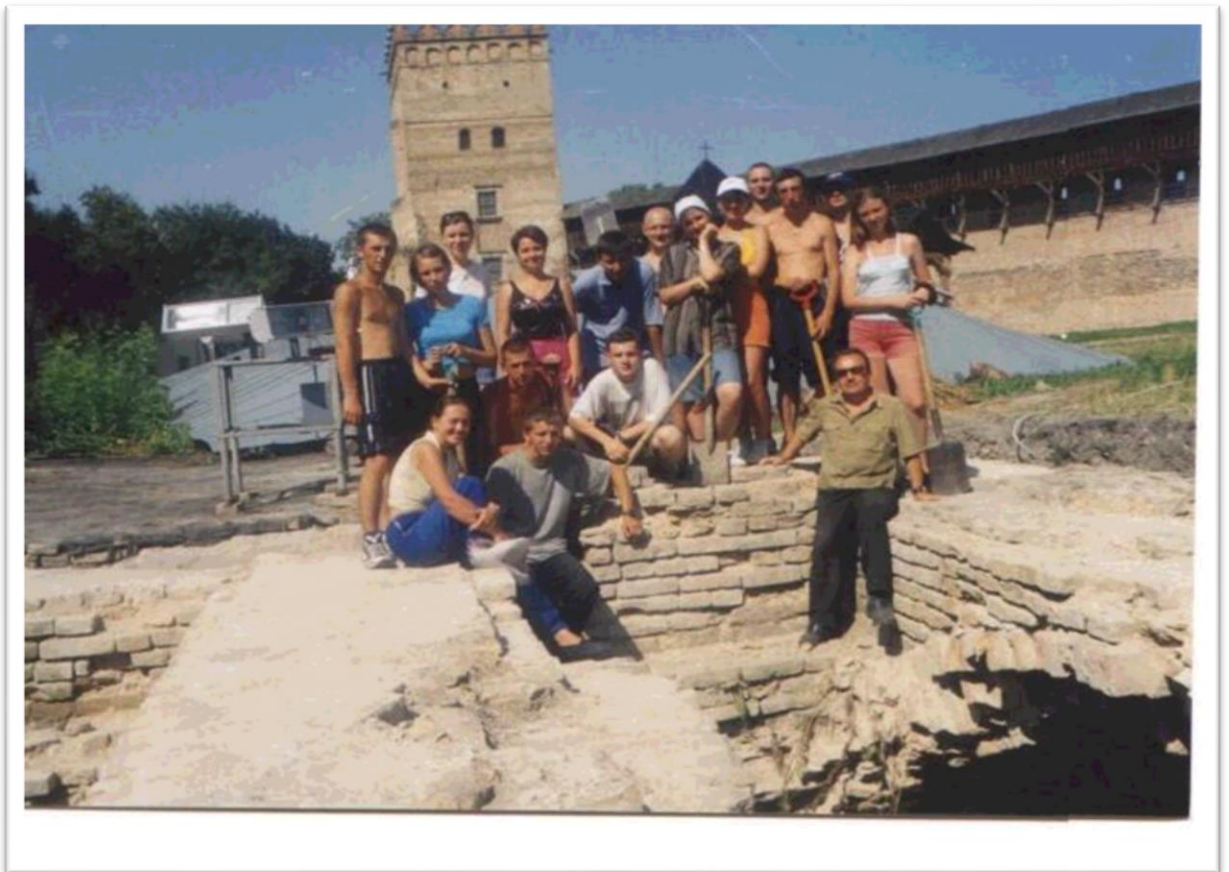
З вересня 2015 року я відмовився від подачі заяви для участі в конкурсі на заміщення вакантної посади завідувача кафедри археології, якою незмінно керував з лютого 1994 року, тобто понад 21 рік. Перейшовши на чисто викладацьку роботу, я розробив нові спецкурси, які читаю студентам поруч з нормативним курсом „Археологія”. Це „Методика польової археології”, в якій використав і приклади з свого багаторічного досвіду дослідження археологічних пам'яток та „Археологічні джерела етногенезу слов'ян” з залученням численних артефактів за території Волині. Для полегшення засвоєння студентами матеріалу, розробив і опублікував методичні рекомендації. В цей період в різних виданнях з'явилися мої статті з проблем археології і середньовічної історії України та Волині, а також біблійної археології.

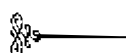
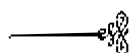
Низку наукових статей (одноосібно або у співавторстві з дочкою Зоряною) я присвятив історії становлення та діяльності Музею археології нашого університету. А музей я вважаю своїм дітищем, адже, створений ще в далекому 1977 році за моєю ініціативою, він постійно знаходився в центрі моєї уваги. Зрозуміло, що відповідальною за нього є і його завідувачка Зоряна. Музей археології став невід'ємною частиною моєї діяльності як археолога, і хочеться, щоб він функціонував, щоб, боронь Боже, його не закрили. А такі спроби, на жаль, уже були.

Попри велику роботу, проведену попередніми дослідниками, досі існує ще чимало проблем археології Волині, які потребують вирішення. Але, як це зробити? Я не пророк і не знахар, а вчений, котрому для вирішення будь-якого питання потрібна фактична база. Однак забезпечити її складно: дає про себе знати відсутність належного фінансового забезпечення, нестача зацікавлених фахівців і таке інше. Наша наука нелегка: тут і розкопки, і великі колекції артефактів, і складна лабораторна робота та й багато ще чого. Колись я все встигав, але зараз сили вже не ті, а помічників обмаль і доводиться непродуктивно тратити дорогоцінний час на дрібниці. Помічників, на жаль, мало, а хочеться, щоб в археології було якомога більше прихильників, бодай аматорів, її любителів. Хотілося б, щоб при самому слові „археологія” в її прихильників завмирало серце, як це було зі мною, коли, ставши студентом Ужгородського держуніверситету, я побачив у розкладі занять історичного факультету предмет „археологія”. Дуже хотілося б, але...

М. Кучинко на розкопках у Луцькому замку (стоїть перший праворуч).

Мабуть, не треба нікого переконувати в тому, що робота археолога нелегка. Скільки тонн землі доводиться перекопати в пошуках цікавого! Перекопати бережно і ретельно, так, щоб нічого не пропустити. Але це ще не все. За багато років практичної діяльності я переконався, що археологові необхідні такі якості як працелюбність, методичність і пунктуальність. Бувають часи озаріння і тоді працюється з натхненням, але в дев'яноста дев'яти випадках із ста успіх приходить лише в результаті рутинної праці, ретельної перевірки отриманих в ході розкопок матеріалів,

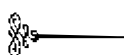
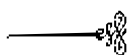

копіткого складання мозаїки для відтворення загальної картини. Ця робота потребує не лише знань, а й терпіння. В умовах, за яких нам доводиться працювати, дуже швидко з'ясовується хто є хто і тому з археології, як право, відсіваються люди випадкові, а залишаються в основному одержимі. Люди, які без археології не мислять свого життя. Що й казати, важка праця археолога, зате ж яка то радість, яке велике свято для душі та серця, коли твої руки першими торкаються речей, що пролежали в землі багато століть! Ось у чому суть і неповторність професії археолога. Але в нашій професії, як і в будь-якій іншій, є немало як халтурників, так і майстрів високого класу. І справа тут не лише в практиці, не лише в кількості пам'яток, на яких довелося працювати, а й у добросовісності і працелюбності дослідника та його природних здібностях. Тим-то, коли випадкові люди переконуються, що археологія – це не пошуки скарбів, а серйозна і важка праця, вони розчаровуються в ній.

Міжкафедральна зустріч на 70-річчя історичного факультету
Професори В.Баран, Я.Шабала, М.Кучинко

А загалом-то археологів в Україні мало. Відомий дослідник давнини професор Леонід Залізняк, який працює в Інституті археології НАН України і водночас читає лекції в Києво-Могилянській академії, підрахував, що в нас нараховується 200 діючих професійних археологів на всю державу. Якщо ще додати 100 археологів без наукових ступенів, то і так їх є всього лише 300. Зрозуміло, що більшість з них працює і мешкає в Києві, де зосереджені наукові центри. А ось в областях ситуація гірша. Так, на Волині є лише 1 доктор і 2 кандидати наук за шифром 07.00.04 – археологія. Це щодо діючих, тобто працюючих археологів. Чи багато зможуть зробити три людини на великій території області? Отож, не дивно, що активно „працюють” „чорні археологи”. Говорячи про шкоду, яку вони завдають археології, професор Л. Залізняк справедливо сказав, що „немає чорних археологів, є злочинці, які намагаються підвести під свої дії хоч якусь

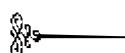
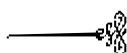
ідеологію”. На жаль, є вони і на Волині і складається враження, що викоринити їх неможливо. Та і як їх викориниш, коли влада на місцях на них не звертає жодної уваги, тобто діють вони безкарно. Зрештою, я про це вже писав в обласних газетах і виступав по радіо, на телебаченні та й на наукових краєзнавчих конференціях.

М. Кучинко серед учасників краєзнавчої конференції у Любомлі. 2017 р.

Але все марно, бо тут превалює економічний інтерес. Знайдені речі – це антикваріат. А антикварні речі в ціні не падають, отже, добувати їх вигідно. Біда лише в тому, що вигода „чорних археологів” – це втрата для науки. А побороти цю біду можна лише збільшивши асигнування на археологічні дослідження, які відкривають нам наше славне минуле. Перекоаний також, що без цього не можна виховати патріотів, які так потрібні особливо тепер, в умовах гібридної війни, розв’язаної Росією проти України і намагання ворога привласнити нашу історію.

Ось і надходить кінець спогадам, про місце археології в моєму житті. Я щасливий, що мав змогу займатися улюбленою справою, пов’язаною передусім з археологічними розкопками. Я щасливий, що ось уже впродовж 47 років читаю лекції з проблем археології в студентських аудиторіях, удосконалюю методику польових археологічних досліджень, наукову експозицію Музею археології нашого університету, який створив. Я щасливий, що зміг підготувати фахівців археологів і музеєзнавців, які нині працюють в нашому університеті та в інших вишах. Я щасливий, що зміг проводити освітню роботу і пропаганду охорони пам’яток вітчизняної археології в засобах масової інформації. Мені приємно, що про мої археологічні відкриття писали як волинські так і загальноукраїнські газети.

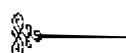
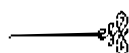

На історико-краєзнавчій практиці у Кам'янці-Подільському, біля пам'ятника папі Павлу Іоану II. 2009 р.

3 липня 2018 р. Зустріч випускників історичного факультету Луцького державного педагогічного інституту через 40 років. З нами викладачі : Кудь Вадим Олексійович (декан у наші студеньські роки), Кучинко Михайло Михайлович та Бондаренко Геннадій Васильович.
Випускники згадують: Ми, ніби, перемістились у часі - навколо обличчя людей, з якими спілкувались тоді, коли все життя було попереду.

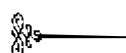
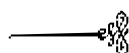
Проте не варто думати, що крім викладацької та наукової роботи, я нічим не був зайнятий. З важливіших обов'язків, які доводилось виконувати – це участь у роботі двох спецрад, а саме: спеціалізованій вченій раді К 32.051.03 Східноєвропейського національного університету імені Лесі українки та Спеціалізованої вченої ради Д 35.222.07 Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України (м. Львів). Впродовж ряду років був офіційним опонентом при захисті десяти кандидатських і чотирьох докторських дисертацій. Двічі був головою ДЕК у вишах Кам'янець-Подільського та Івано-Франківська.

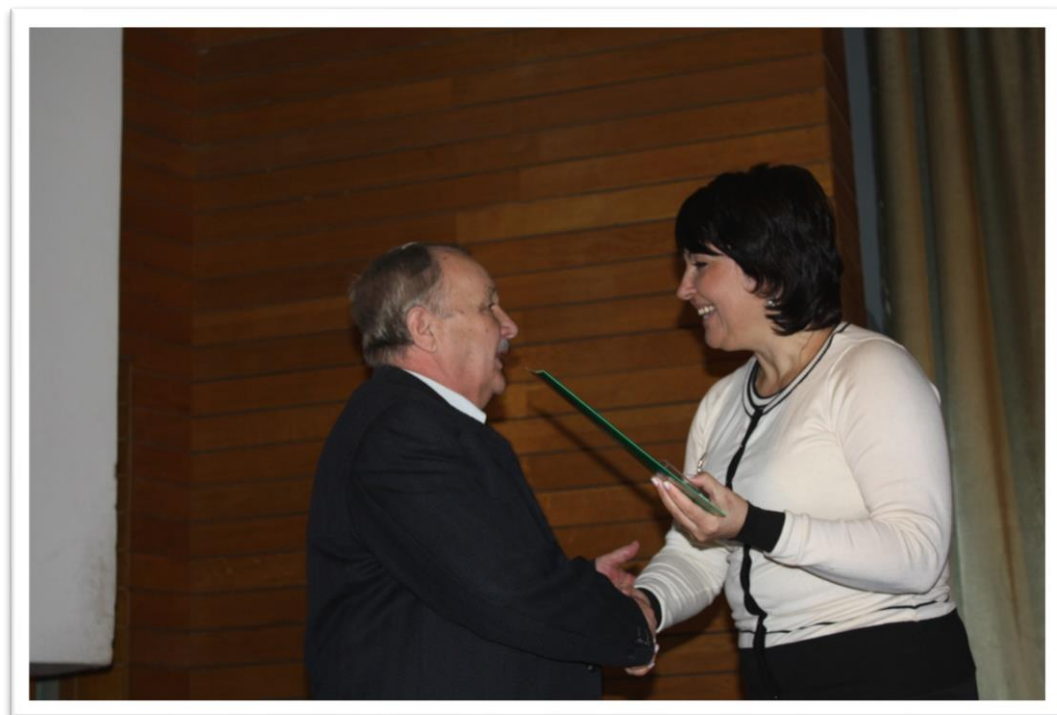
Праця моя не залишилась непоміченою. Мені було присвоєно звання „Відмінник освіти України”, я нагороджений медаллю „Заслужений професор ВДУ”, „Золотим значком СНУ імені Лесі Українки” та численними грамотами. Нарешті я став лауреатом премії імені Олександра Цинкаловського за вагомий вклад у дослідження археологічних пам'яток Волинської землі.

Лауреат премії імені О. Цинкаловського М.Кучинко виступає на краєзнавчій конференції присвяченій О. Цинкаловському у Володимирі-Волинському. 2008 р.

За краєзнавчу роботу відзначений Національною спілкою краєзнавців званням „Почесний краєзнавець України ” із врученням нагрудного знака.

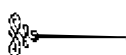
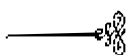

Р. Маньковська – заступник голови правління НСКУ вручає М. Кучинку документи на звання «Почесний краєзнавець України». 2014 р.

Завершуючи свої спогади, хотів би наголосити, що професія археолога пов'язана з напруженою працею і вимагає від людини суворої і тривалої школи. Однак, якщо археолог любить свою науку, якщо він знаходить радість у творчих пошуках, якщо його праця рухає вперед пізнання минулого і служить своєму народу, він уже цілком нагороджений усвідомленням своїх зусиль і плідних результатів.

Фото працівників історичного факультету. 2014 р.
Професор М. Кучинко у першому ряду перший зліва

Михайлові Кучинку – археологу, історика, краєзнавцю і педагогу – 80 літ

DOI: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.21.02>

УДК 929(477.82)

Геннадій Бондаренко

Кучинко Михайло Михайлович

(До 80-річчя вченого, історика, археолога, педагога, Почесного краєзнавця України, Лауреата обласної премії імені Олександра Цинкаловського)

Ця стаття про відомого в Україні та за її межами волинського археолога, педагога і краєзнавця Михайла Кучинку, який не лише досліджував край, навчав студентів, а й створив свою археологічну школу, яка має значні здобутки і послідовників. Він є також засновником Музею археології Волині, який наповнений оригінальними експонатами і став осередком для підготовки і навчання археологічній справі багатьох поколінь учнів, студентів, аспірантів. Навколо М. Кучинки об'єдналися дослідники, які цікавилися археологією краю. Йшов процес накопичення археологічних матеріалів, що дало можливість поповнити окремі музеї області і створити Музей Археології Волині у Луцькому державному педагогічному інституті імені Лесі Українки.

Михайло Михайлович проводив не лише організаційну роботу, а й сам брав участь у багатьох експедиціях. Втім, його напрямом дослідження був слов'янський період. Серед досліджених слов'янських поселень виділяється городище «Вал». На цьому городищі дослідження велися багато років. Підсумком цієї діяльності стала монографія і докторська дисертація М. Кучинки і у селі Городище луцького району в школі було створено музей.

У статті зазначено про важливу знахідку. Це скарб срібних ювелірних виробів, який містить Гривни, браслети, буси тощо і який виставлявся на Всесвітніх славистичних конгресах.

Впродовж багатьох років М. Кучинко брав участь у роботі Волинського обласного товариства краєзнавців, а згодом у Національній спілці краєзнавців України. Він також причетний до впровадження курсу волинезнавство, де використовуються і його дослідження, особливо посібники і методичні матеріали для шкільної освіти і ЗВО.

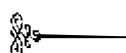
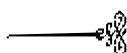
Важливим напрямом у його діяльності була громадська робота в УТОПІК, де він очолював секцію археології. Частина своєї діяльності він присвятив популяризації археології, багато розповідав про знахідки і скарби. Проводив екскурсії для студентів та учнів в Музей археології Волині.

У статті представлено велику бібліографію археолога і краєзнавця, а також є світлини, які ілюструють його життя і діяльність.

Як Почесний краєзнавець України і Лауреат обласної державної премії імені Олександра Цинкаловського, М. Кучинко видав багато праць про край і бере участь у багатьох краєзнавчих конференціях різного рівня, продовжує свою краєзнавчу діяльність.

G. Bondarenko. Mikhail Kuchynko (To the 80th anniversary of the scientist historian, archeologist, teacher, Honorary Local Lore of Ukraine, Laureate of the Regional Award named after Alexander Zinkalovsky).

This article is about Mykhailo Kuchynko, a well-known Volyn archaeologist, pedagogue and local historian in Ukraine and abroad, who not only explored the region, taught students, but also created his own archeological school, which has significant achievements and followers. He is also the founder of the Museum of Archeology of Volyn, which is filled with original exhibits and has become a center for the preparation and teaching of archeology to many generations of students, graduate students. Researchers interested in the archeology of the region united around M. Kuchynko. There was a process of accumulation of archeological materials, which made it possible to replenish some museums in the region and create a Museum of Archeology of Volyn at the Lutsk State Pedagogical Institute named after Lesya Ukrainka. Mykhailo Mykhailovych not only carried out organizational work, but also took part in many expeditions. However, his field of study was the Slavic period. Among the studied Slavic settlements stands out the settlement "Val". Research has been conducted on this site for many years. The result of this activity was a monograph and a doctoral dissertation of M. Kuchynko and a museum was established in the village of Horodyshche, Lutsk district. The article mentions an important finding. It is a treasure of silver jewelry, which contains hryvnias, bracelets, beads, etc. and which was exhibited at the World Slavic Congresses. For many years M. Kuchynko participated in the work of the Volyn Regional Society of Local Historians, and later in the National Union of Local Historians of Ukraine. He is also involved in the implementation of the course of Volyn studies, which uses his research, especially manuals and teaching materials for school education and free education. An important direction in his activity was public work in UTOPIC, where he headed the section of archeology. He devoted part of his career to the promotion of archeology, talked a lot about the finds and treasures. He conducted excursions for students and pupils in the Museum of Archeology of Volyn. The article presents a large bibliography of the archaeologist and local historian, as well as photographs illustrating his life and work. As an Honorary Local Historian of Ukraine and Laureate of the Oleksandr Tsynkalovsky Regional State Prize, M. Kuchynko has published many works on the region and participates in many local history conferences of various levels, continues his local history activities.

Найбільшу частину свого творчого наукового археологічного, краєзнавчого і педагогічного довголіття, виходець із Закарпаття, Почесний краєзнавець України Михайло Михайлович Кучинко віддав Волинській землі. Це більше 40 років викладацької праці, постійних пошуків, досліджень слов'янської історії, курганів, міст, давніх градів і городищ разом із студентами спочатку Луцького педінституту, Волинського державного і тепер Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Це сотні публікацій і виступів на наукових конференціях, семінарах, круглих столах. Це велика кількість знахідок, історичного матеріалу непересічного і сенсаційного. Зокрема, сенсаційним став скарб срібних ювелірних речей, датованих XI ст., знайдений під час розкопок давньоруського поселення Вал у с. Городище у 1982 р. [6]. Але більшість знахідок є традиційними побутовими речами: знаряддя праці, посуд, переважно керамічний, культові речі тощо. Вони дбайливо систематизувались і опрацьовувались, поповнювались новими надходженнями, співставлялись з іншими джерелами матеріальної і духовної культури.

Величезна праця впродовж років доктора історичних наук, професора, Михайла Кучинка і багатьох поколінь студентів, аспірантів історичного факультету була вкладена у створення університетського Музею археології Волині, який є важливою базою навчання студентів-істориків. Його заслуги перед археологією і краєзнавством висвітлювались у ювілейних публікаціях до 70-річчя від дня народження [19; 20]. Розкопки у Володимирі-Волинському, Луцьку, Любомлі, Камені-Каширському, у Львівській, Рівненській і Хмельницькій областях, археологічні розвідки у різних куточках області дали чимало цікавого матеріалу для написання ряду наукових і публіцистичних статей, навчальних посібників, книг.

Докторська дисертація вченого також була присвячена середньовічній Волині. Наслідком і підсумком копіткої багаторічної праці й стала нова книга, навчальний посібник «Волинська земля X – XIV століття» [5].

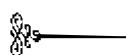
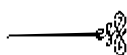
Частина публікацій Михайла Кучинка виходили у співавторстві з Г. Бондаренком, О. Златогорським, Г. Охріменком, В. Петрович, З. Кучинко та іншими дослідниками краю. Ці публікації також часто стосувались пам'яток історії та культури [1], оскільки М. Кучинко є з 1972 р. членом Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Допитливі дослідники знайдуть у його публікаціях ґрунтовну історіографію проблем і ретельний аналіз джерел археології, етнографії, нумізматики тощо у поєднанні з писемними джерелами про Україну і Волинь. Перед читачами постане галерея дослідників Волині різних часів, як: В. Ауліха, М. Каргера, Д. Козака, Ю. Кухаренка, М. Кучери, М. Малевської, Г. Охріменка, С. Панишка, Б. Прищепи, П. Раппопорта [4]. Тобто представників різних шкіл – львівської, київської, лєнінградської, московської, і, нарешті, можна стверджувати, що і власної історико-археологічної школи на Волині, яку очолює М. Кучинко.

Глибокі наукові висновки вченого аналітичного характеру показують, що Волинь – прадавня українська земля, на якій жили дуліби, бужани, волиняни. Після себе вони залишили сліди культур, що свідчать про розвинуту цивілізацію на рівні з іншими європейськими цивілізаціями давньої і середньовічної доби [3].

Окремі публікації подають характеристику різних населених пунктів: городищ, селищ, міст. Автор стверджує на основі результатів досліджень археологів різних часів і поколінь, що на Волинській землі нараховується близько 120 городищ і 500 селищ, які представлені у додатках на картах №№ 1-6 з відповідними реєстрами поселень. Зокрема, довготривалі розкопки городища Вал дали можливість зібрати велику кількість матеріалів, накреслити ситуаційний план [5, 233], створити макет поселення, а пізніше – у селі Городище Луцького району відкрити у школі історичний музей з оригінальними експонатами, макетом самого городища і написати монографію [15].

М. Кучинко довів, що для локалізації розселення племен і поширення культур у краї велике значення має вивчення поховальних пам'яток. Еволюція поховального обряду від тілоспалення на стороні і до кремації на місці поховання (IX – X ст.), нарешті, до тілопокладення у підкурганних ямах (X – рубіж XII/XIII ст.) і тілопокладення у ґрунтових могилах (XII – XIV ст.) свідчить про розшарування у суспільстві і зростання ролі особи, в першу чергу представників племінної верхівки. Він подає реєстри про 199 курганних і ґрунтових поховань Середнього Надстир'я і

Середнього Побужжя разом з картами [5, 217-227]. Підкурганні і ґрунтові поховання дають різноманітні історичні матеріали: супровідний інвентар і кераміку, культові речі, що свідчить про розвиток господарства і ремесел певного регіону, духовну культуру [9]. Їх багато у фондах заснованого ним Музею археології Волині.

У центрі уваги вченого питання житлобудівництва і архітектури, про господарство і заняття волинян, розвиток землеробства, тваринництва, різних ремесел і промислів, торгівлі, що відтворює експозиція Музею археології Волині. Ретельно досліджувались давні міста Володимир-Волинський і Луцьк [7; 13; 14; 17]. Детально представлені керамічне виробництво, металургійно-ковальське і ювелірне ремесла, деревообробка, яка була на Волині найбільш поширеною. Дерево використовувалось як для виготовлення предметів домашнього вжитку, так і для будівництва жител. М. Кучинко показує тісний зв'язок між ковальським ремеслом і майстрами по дереву. Багато знахідок свідчать про виготовлення різних інструментів: сокир, пилок, ложкорізів тощо. Знаряддя праці і знаряддя виробництва різних поселень Волині представлені також у музеї.

Він простежує зв'язки між землеробством, тваринництвом, ремеслом і торгівлею як внутрішньою, так і зовнішньою. При цьому, внутрішня торгівля, за його дослідженнями, більше нагадувала товарообмін між виробниками. Зовнішня торгівля на Волині свідчить про наявність шляхів у центральну Європу, на схід і, особливо, жвавою вона була з прибалтійськими територіями. Волинь торгувала хутром, шкірою, прядивом, вовною, салом, зерном, медом, воском, ювелірними і окремими ремісничими виробами, а завозила кольорові метали, зброю, предмети розкоші для знаті: прикраси, тканини, вино, олію тощо.

Грошові скарби, й інші археологічні знахідки, документи, свідчать про те, що Волинь займала вигідне географічне положення по відношенню до транзитних торгових шляхів між заходом і сходом. М. Кучинко визначає три торгових міжнародних шляхи на Крим і Візантію, в Західну Європу і в Прибалтику, наголошує на існування складських прав, зокрема в Луцьку і Володимирі, що вказує на значний транзит товарів. Зокрема, про скарби у співавторстві із З. Кучинко є окрема книга [11].

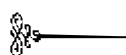
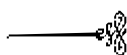
Окремі дослідження стосуються військової справи. Аналізується структура кінних і піших військових формувань, а саме бойових князівських дружин і ополчення. Військова справа, за автором, добре свідчить про еволюцію і розвиток волинського суспільства. Різні соціальні верстви мали різне озброєння. Тільки багаті могли спорядити вершника і коня з відповідним військовим обладнанням. Найбільше використовувались мечі, шаблі, сокири, списи. А для бою на відстані використовувались луки, арбалети і каменеметальні машини. Характерні знахідки мечів, сокир, списів і стріл і бойове обладнання воїна – шоломи, кольчуги, кістені тощо представлені на рисунках та в експозиції музею.

Питання соціального розвитку суспільства, духовності свідчать про значну кількість матеріалів з власних археологічних досліджень, проведених у різні роки. Це дало можливість вченому створити картину тогочасного повсякденного життя різних верств суспільства. Зокрема, він говорить про життя князівсько-боярської феодальної знаті та існування категорій залежного і напівзалежного населення, селян і ремісників, а також висловлює думку про формування управлінського апарату із “соцькими” і “тисяцькими” та військової організації на основі ополчення.

Варто зауважити, що дослідження М. Кучинка стосуються територій окрім Волині, Холмщини і Підляшшя з детальним порівняльним аналізом пам'яток матеріальної і духовної культури.

Втім, особливе значення для вивчення етнічно-плеємної історії Волині в часи раннього середньовіччя має дискусійний матеріал поданий вченим у різних публікаціях, який не тільки націлює на ґрунтовне вивчення етнічних проблем, а й на залучення результатів досліджень інших історичних наук, зокрема, історичної географії, антропології, топоніміки, палеографії тощо. Тому важливе значення має висвітлення питання про плеємні та адміністративно-територіальні межі Волинської землі не лише для давньої і середньовічної історії краю, а і для сучасного розуміння і усвідомлення самоідентичності [12]. Зокрема, конкретними є висновки вченого про населення і його життя на Волинському Поліссі [2, 15-150].

М. Кучинко, подаючи основні думки вчених різних часів та історичних шкіл, аналізує, порівнює відомості літописів, хронік, свідчень іноземців. Це дає можливість обґрунтувати важливий погляд на те, що основним населенням в басейні Західного Бугу були у відповідній

послідовності дуліби, бужани, волиняни. аргументовано порівнюючи археологічні культури і використовуючи інші історичні джерела, доводить, що ні лендзяни, ні радимичі, ні в'ятичі не мешкали у Побужжі [10]. Отже: “Порівняння пам'яток X - XIV ст. з ранньослов'янськими старожитностями дає змогу переконливо ствердити їх генетичний зв'язок і цим спростувати безпідставні заяви деяких польських істориків про первісне заселення порубіжних земель прапольськими племенами” [5, 173].

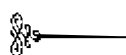
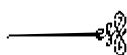
Політичну історію краю М. Кучинко подає акцентовано в часі до Київської Русі і Волинсько-Галицької держави. Приділена увага боротьбі волинян проти зазіхань судів литовців і поляків, яка закінчилась тим, що після смерті Юрія II, впродовж 40-х – першої половини 60-х років XIV ст., підкреслює автор, більша частина земель відійшла до складу Польщі і до Великого Князівства Литовського. Ці свої погляди він висвітлює також у пресі й інших засобах масової інформації [18]. Вчений долучається у 2009 р. разом з колегами до циклу краєзнавчих передач «Шляхами Волині». Він досягнув основної мети – показати, що Волинська земля розвивалась як невід'ємна частина Русі-України. А її історична спадщина є українською.

Свої наукові розробки і дослідження він представляв на багатьох регіональних, Всеукраїнських і Міжнародних конференціях. Тому вченого, археолога і історика Волині й Полісся Михайла Кучинка і його праці знають не лише в Україні, а і за її межами.

Згадані й інші праці автора можуть слугувати для забезпечення викладання курсів історії України і Волині, волинезнавства, для розробок і читання спецкурсів студентам і аспірантам, основою проведення факультативних занять і гурткової роботи з історичного краєзнавства як у вищій, так і загальноосвітній школі. Отже, для науковців, викладачів і вчителів, студентів і учнів, краєзнавців та всіх, хто цікавиться середньовічною історією Волині публікації професора будуть надзвичайно корисними, потрібними і актуальними.

Джерела та література

1. Археологічні пам'ятки (матеріали до «Зводу пам'яток історії та культури України. Волинська область») / Упоряд. М. Кучинко та ін. – Луцьк, 2017. – 710 с., іл.
2. Західне Полісся в первіснообщинний та ранньослов'янський час (від палеоліту до кінця I тис. н.е.). – Луцьк : ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2012. – 784 с. (М. Кучинко автор розділів 1, 2, с. 15-100)
3. Кучинко М. Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині. – Луцьк : Надтир'я, 1994. – 206 с.
4. Кучинко М. Відомі археологи – дослідники слов'яно-руського періоду історії Волині // Минуле і сучасне Волині: Історичні постаті краю. – Луцьк, 1991. – С. 19-21.
5. Кучинко М. Волинська земля X – середини XIV ст.: археологія та історія. Навч. посібн. – Луцьк : Ред.-вид. відд. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2002. – 314 с.
6. Кучинко М. Давньоруське городище Вал у Надтир'ї. – Луцьк : Вежа, 1996. – 206 с.
7. Кучинко М. Исследования в Луцке // Археологические открытия 1973 г. – Москва, 1974. – С. 297-298.
8. Кучинко М. Історико-культурний розвиток Західного Побужжя в IX – XIV століттях. – Луцьк : Надтир'я, 1993. – 159 с.
9. Кучинко М. М. Історія культури Волині давнього та середньовічного часу. Навчальний посібник / З. М. Кучинко, О. Є. Златогорський. – Луцьк : Волинські старожитності, 2012. – 225 с.
10. Кучинко М. М. Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя в X – XIV століттях / М. М. Кучинко. – Луцьк : ВАТ „Волинська обласна друкарня”, 2009. – 528 с.
11. Кучинко М. М., Кучинко З. М. Давні та середньовічні скарби Волині. – Луцьк: Волинська книга, 2007. – 172 с.
12. Кучинко М. Межі Волинської землі кінця X – середини XIV ст. у світлі археологічних, писемних та топонімічних джерел // Археологія. – 2002. – № 1. – С. 66-71.
13. Кучинко М. Про час спорудження і ранню історію Луцького замку // Український історичний журнал. – 1985. – № 10. – С. 144-145.
14. Кучинко М. Володимир середньовічний. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2006. – 144 с.
15. Кучинко М., Орлов Р. Городищенський скарб з Волині // Археологія. – 1989. – № 2. – С. 96-106.
16. Кучинко М., Охріменко Г. Археологічні пам'ятки Волині. – Луцьк, 1995. – 168 с.
17. Кучинко М., Охріменко Г., Петрович В. Історія міста Володимира-Волинського від найдавніших часів до середини XX ст. (у світлі соціотопографії). – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2004. – 260 с.
18. Кучинко М. Політична історія Волині X – середини XIV століть // Краєвид. – 1995. – № 2 (лист.). – 1996. – № 3 (січ.).
19. Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2009. – № 13. – С. 6-37.
20. Кучинко Михайло Михайлович. Біобібліографічний покажчик /уклад. Л. П. Бондар, Т. В. Яцечко. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2009. – 64 с.

DOI: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.21.03>

УДК 929(477.8)+069(091)

Оксана Вознюк, Анатолій Силук

Грані співпраці Михайла Кучинка і Волинського краєзнавчого музею

Автори розповідають про М. Кучинка як фундатора Волинського краєзнавчого музею і вказують на зроблені ним знахідки під час археологічних розкопок. У статті представлені скарби, які є у фондах та експозиції музею, а також окремі публікації, у яких вчений використав колекцію музею. Згадується його спільна діяльність з Волинським краєзнавчим музеєм у міжнародних контактах, на конференціях семінарах тощо. Музейні колеги, учні та вихованці Михайла Кучинка Григорій Охрименко, Юрій Мазурик, Олексій Златогорський, Ігор Маркус, Володимир Савицький, Михайло Вашета, Тарас Верба, які тривалий період працювали або працюють у секторі археології, відділах давньої історії Волині та охорони пам'яток історії та культури краю Волинського краєзнавчого музею, організували та брали участь в археологічних експедиціях та розкопках. Археологічну практику студенти проходили на розкопках давньоруського городища в с. Городище Луцького району, одразу за Чаруковим. Це був перший сезон розкопок під керівництвом Михайла Кучинка, які згодом дали чимало дуже цікавих знахідок, в тому числі й відомий «городищенський скарб» срібних прикрас. Учений створив свою археологічну школу, під його керівництвом стали кандидатами наук чимало його учнів. Він неодноразово був офіційним опонентом на захисті докторських і кандидатських дисертацій із проблем археології та середньовічної історії України. Стверджено, що багаторічна плідна науково-дослідна та культурно-освітня діяльність Михайла Кучинка в музейному контексті розкриває значний інтелектуальний потенціал вченого, високу національну свідомість та альтруїстичне служіння науці та культурі України. Співпраця Волинського краєзнавчого музею та відомого волинянина значно збагатила і розширила внутрішній потенціал кожного, наповнила його новим змістом та дала можливість зреалізувати ряд регіональних та міжнародних наукових та культурних проєктів.

Ключові слова: Михайло Кучинко, музей, археологія, історія, Волинь, Полісся.

Oksana Voznyuk, Anatoly Silyuk

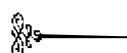
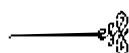
The facets of cooperation between Mikhail Kuchinko and the Volyn Regional Museum

The authors tell about M. Kuchynko as the founder of the Volyn Museum of Local Lore and point out the findings made by him during archeological excavations. The article presents the treasures that are in the funds and expositions of the museum, as well as individual publications in which the scientist used the museum's collection. His joint activity with the Volyn Museum of Local Lore is mentioned in international contacts, conferences, seminars, etc. Museum colleagues, students and pupils of Mykhailo Kuchynko Hryhoriy Okhrimenko, Yuriy Mazuryk, Oleksiy Zlatohorsky, Ihor Markus, Volodymyr Savyt'skyi, Mykhailo Vasheta, Taras Verba culture of the Volyn Museum of Local Lore, organized and participated in archaeological expeditions and excavations. Students underwent archeological practice during excavations of an ancient Russian settlement in the village of The settlement of Lutsk district, right after Charukov. This was the first season of excavations led by Mykhailo Kuchynko, which later yielded many very interesting finds, including the famous "Horodyshche treasure" of silver jewelry. The scientist created his own archeological school, under his leadership many of his students became candidates of science. He has repeatedly been an official opponent in the defense of doctoral and master's theses on the problems of archeology and medieval history of Ukraine. culture of Ukraine. The cooperation of the Volyn Museum of Local Lore and the famous Volyn resident has significantly enriched and expanded the internal potential of each, filled it with new content and made it possible to implement a number of regional and international scientific and cultural projects.

Key words: Mykhailo Kuchynko, museum, archeology, history, Volyn, Polissya

В успішній діяльності музейних установ в сучасних умовах значну роль відіграє організоване навколо закладу громадське середовище, до якого входять друзі музею, волонтери, громадські організації та творчі спілки тощо. Особливу роль і вплив на зміст музею та виконання його місії і соціальних функцій в суспільстві відіграють і відомі краєзнавці – науковці, краєзнавці, письменники, освітні та культурні діячі. Попри наявність численних публікацій з досвіду окремих музейних колективів в цій ланці роботи, залишається поза увагою дослідників узагальнення місця і ролі громадського активу, окремих особистостей в музейній структурі, їх вплив на формування іміджу музею, створення та опрацювання колекцій, налагодження різноманітної та багатовекторної науково-дослідної і культурно-освітньої роботи, використання для цього соціальних мереж. В даній публікації розглянемо становлення творчих стосунків та внесок у діяльність Волинського краєзнавчого музею його почесного наукового співробітника, відомого українського археолога та історика, доктора історичних наук, професора Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, члена Національної спілки краєзнавців України, Почесного краєзнавця України Кучинка Михайла Михайловича.

Михайло Кучинко, уродженець Закарпаття, прибувши в 1972 році по направленню до Луцького державного педагогічного інституту імені Лесі Українки, пов'язав все своє професійне життя із Луцьком і Волинню, полюбив цей український край. За плечима уже були історичний факультет Ужгородського державного університету, аспірантура відділу археології Інституту

суспільних наук (нині Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича) НАН України у Львові, успішний захист під керівництвом відомого вченого М. Ю. Смішка кандидатської дисертації та диплом кандидата історичних наук за спеціальністю „Археологія”. Робота в Луцьку на посадах старшого викладача, доцента, професора, завідувача кафедри в поєднанні із інтенсивною викладацькою і науковою роботою увінчалася успішним захистом в 1999 році докторської дисертації.

Важливою складовою науково-дослідної діяльності Михайла Кучинка стала пам'яткоохоронна і музейна робота та багаторічні польові археологічні розвідки і стаціонарні розкопки (2; 14). Під керівництвом вченого впродовж 1970-1990-х років проводились археологічні дослідження на території Волинської області. М. Кучинко здійснював розкопки давньоруських пам'яток у Луцьку, Володимирі-Волинському, Перемилі, Любомлі, Усичах, Шепелі та інших населених пунктах. Важливими були розкопки селища IX – XIII ст. в ур. Гнідавська Гірка в м. Луцьку (1972 р.); давньоруського городища IX – XII ст. в урочищі "Вал" в с. Городище-2 Луцького району в 1977–1989 рр., результати яких опубліковані у вигляді монографії; розкопки на літописному городищі X – XIII ст. в м. Любомлі та ін.

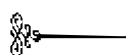
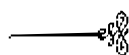
Михайло Кучинко створив свою археологічну школу, продовживши кращі традиції волинської археології, закладені Олександром Цинкаловським та Яном Фітцке.

Перші наукові контакти Михайла Кучинка із Волинським краєзнавчим музеєм, як головним музеєм області, який володів чималою цікавою збіркою регіональних старожитностей, зафіксовані з листопада 1973 року, коли молодий вчений передав на поповнення археологічної колекції перші 22 артефакти, виявлені і опрацьовані в першому археологічному сезоні на Волині. Протягом 45 років до музейної колекції було передано біля тисячі археологічних знахідок, серед яких унікальний давньоруський скарб срібних прикрас XI – XII століть (Додаток 1) та комплекс предметів побуту із розкопок поселення в ур. Гнідавська Гірка в Луцьку (Додаток 2), які сьогодні стали гордістю музею та Волині.

Скарб срібних прикрас XI – XII ст., віднайдений у 1983 році під час археологічних розкопок за участю студентів-істориків Луцького державного педагогічного інституту імені Лесі Українки в урочищі «Вал» с. Городище-2 Луцького району, Михайло Кучинко передав до археологічної колекції музею 1987 та 1988 роках двома етапами, відповідно 8 і 5 одиниць збереження. Складається із жіночих прикрас – п'яти шийних гривен, трьох браслетів, п'яти намистин, загальною вагою – 1 кг 400 г. Скарб було віднайдено на глибині 2,2 м в східній частині городища в районі печі будівлі боярського двору. За матеріалом, складом та технікою виготовлення належить до традиційних прикрас давньоруської знаті. За висновком М. Кучинка, прикраси виготовлені волинським майстром. Предмети скарбу первісно опрацьовані і атрибутовані М. Кучинком (7; 8, 78 – 87; 9, 141 – 148, 172 - 173). В Інституті археології Академії наук України під час дослідження скарбу проведено реставратором Т. Бабенко очищення та консервацію 5 намистинок. Музейну атрибуцію та науковий опис провела Наталія Пушкар, головний хранитель Волинського краєзнавчого музею. Для фахівців скарб вперше було виставлено на виставці старожитностей у 1985 р. на V-му Міжнародному конгресі археологів-славістів в м. Києві. З 1988 року скарб періодично експонується в стаціонарній експозиції та на виставках Волинського краєзнавчого музею.

Як відомий історик-волинезнавець, фахівець в галузі археології, спеціальних історичних дисциплін М. Кучинко приймав участь як консультант в роботі науково-методичної ради та фондово-закупівельної комісії музею, залучався до атрибуції та ідентифікації музейних предметів, рецензування тематико-експозиційних планів, підготовці музейних проектів. Брав участь в наукових історико-краєзнавчих конференціях, круглих столах, масових культурно-освітніх заходах, професійному навчанні музейних працівників. В 2004 році став почесним науковим співробітником музею. Дирекція музею підтримала і допомогла здійснити в 90-х роках XX ст. перші великі видавничі проекти дослідника (6; 9; 11).

Музейні колеги, учні та вихованці Михайла Кучинка Григорій Охріменко, Юрій Мазурик, Олексій Златогорський, Ігор Маркус, Володимир Савицький, Михайло Вашета, Тарас Верба, які тривалий період працювали або працюють у секторі археології, відділах давньої історії Волині та охорони пам'яток історії та культури краю Волинського краєзнавчого музею, організували та брали участь в археологічних експедиціях та розкопках. Завдяки тісній співпраці та спільним науковим дослідженням ними опрацьовано значний пласт археологічних матеріалів із фондів колекцій музею, на основі чого підготовлено ряд монографічних та колективних видань, фахових

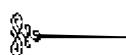
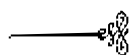
статей та каталогів, стаціонарних та пересувних виставок тощо. Узагальненням відомих на кінець 1970 – середину 2020-х рр. даних стала видрукована у 2017 році книга-довідник “Археологічні пам’ятки Волинської області” (1). Значним доповненням і уточненням археологічних карт і довідників по Волині стали карти, підготовлені М. М. Кучинком та Г. В. Охріменком з активним залученням музейних колекцій та документів наукового архіву музею. У цих виданнях відображені пам’ятки регіону, які зазначені в усіх попередніх місцевих археологічних картах, а також і відкриті в результаті археологічних досліджень та розвідок протягом останніх 50-ти років.

Окремої уваги і позитивної оцінки заслуговує організаційна участь Михайла Кучинка в міжнародній науковій співпраці та між музейних українсько-польських проектах із вишами та музеями міст Люблін, Замость, Хелм, залучення до них відомих польських археологів та організаторів науки Яна Гурбу, Анжея Коковського, Анжея Броніцького. Особливо тісні і плідні стосунки склалися між Волинським краєзнавчим музеєм та Замостським музеєм в м. Замості (15, 16).

Найбільш значимою подією в культурному житті регіону кінця ХХ століття став спільний проект німецько-польсько-української виставки «Скарби східних готів», яка відбулася під патронатом президента Польщі Александра Квасневського. Унікальний ансамбль срібних виробів та прикрас готів початку V століття із с. Качин Камінь-Каширського району експонувався в Замосці, Варшаві та Ополі, що знайшло відображення у німецько- та польськомовних каталогах.

У вересні 1996 року реалізовано спільний польсько-український проект у рамках Європейських днів спадщини «Спільне коріння – спільне майбутнє», в якому взяло участь 120 науковців із Польщі та України. П’ятиденне міжнародне спілкування включило конференції з питань охорони пам’яток історії та культури в Холмі й Луцьку, ознайомлення зі станом пам’яток на маршруті Холм-Замосць-Хрубешов-Володимир-Волинський-Луцьк-Колодажне-Любомль-Шацьк. Модератором наукової частини в Луцьку на історичному факультеті виступив Михайло Кучинко. Висока оцінка результатів цієї конференції, організованої за сприяння Регіонального осередку студій і охорони культурного середовища в Любліні, дала підстави до планування в майбутньому подібних спільних польсько-українських проектів, організації пам’яткоохоронних заходів, запозичення досвіду організації всепольського проекту поквдратного (2 x 2 км) археологічного обстеження всієї території країни та складання детальної археологічної карти національного культурного надбання та запровадження його як експерименту в Турійському районі на Волині.

У 1998 році М. Кучинко, як очільник кафедри археології та спеціальних історичних дисциплін Луцького державного педагогічного інституту імені Лесі Українки, виступив співорганізатором міжнародної наукової конференції «Олександр Цинкаловський і Волинь», яка відбулася за участі більш як 150 доповідачів із України й Польщі у Володимирі-Волинському і була приурочена 100-річчю від дня народження відомого українського та польського археолога, історика та музейника. Вчений спільно із польським колегою Яном Гурбою відкрили меморіальну дошку на приміщенні, де проживав О. Цинкаловський, повертаючи це ім’я українській історичній науці. Продовженням стали в 2000 р. міжнародна наукова конференція «Замойщина і Волинь в минулому тисячолітті. Історія, культура, наука» (13) за підтримки Люблінського університету Марії Склодовської-Кюрі та Волинського державного університету імені Лесі Українки, видання з 2003 року щорічного наукового двомовного польсько-українського збірника «Замостсьсько-Волинських музейних зошитів», який став помітною подією науково-краєзнавчого та культурного життя регіону, наукові конференції в Замосці та Луцьку в 2003 р. «Городища, замки, резиденції на давніх східних землях Речі Посполитої» (10; 12), «Минуле майбутньому. Роль польського і українського музейництва в збереженні і документуванні культурної спадщини пограниччя» (2006 р.); здійснення в 2003-2004 роках багатоетапного проекту «Зникаюча краса». До нього ввійшли: спільна українсько-польська архітектурно-етнографічна експедиція прикордонним Прибужжям в рамках Євросоюзу «Буг», приурочена 10-річчю з часу створення, метою якої було польове обстеження, документування та фотофіксація малих архітектурних форм населених пунктів Володимир-Волинського, Любомльського, Турійського, Іваничівського районів Волинської, Сокальського, Белзьського, Жовківського районів Львівської областей України та Холмського, Замостського, Красноставського, Хрубешовського повітів Люблінського воєводства Польщі; створення фотодокументальної виставки із виданням каталогу та експонуванням в музеях обох країн; підготовка і видання альбому (4; 5).

Проведена робота отримала схвальні оцінки музейників, науковців, спонукала фахівців задуматись над проблемою обов'язкової фотографічної та документальної фіксації малих архітектурних форм, які людина створює і руйнує щодня, облаштовуючи свій побут, будинок, подвір'я, навколишній життєвий простір і які в кінцевому результаті створюють неповторний вигляд сіл та містечок, є головним елементом народної культури, автентичності краю та національної самосвідомості місцевого населення.

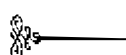
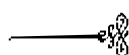
В 2005 році організовано спільно із Хелмським музеєм в Холмі історико-етнографічну виставку «Буг – річка, яка єднає. Історії землеробства Побужжя» із виданням каталогу, до якої було задіяно ряд волинських старожитностей (3).

Археологічні дослідження та розкопки, організовані Михайлом Кучинком Волинській області дали можливість поповнити фондові зібрання Луцького історико-культурного заповідника, Волинського та Любомльського краєзнавчих й інших музеїв значною кількістю експонатів, створити в 1977 році Музей археології Волині, який діє при Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки, ґрунтовні експозиції у Володимир-Волинському, Ковельському й Торчинському історичних, Любомльському й Маневіцькому краєзнавчих музеях; підготувати низку публікацій з історії краю. Також з ініціативи М. М. Кучинка у селі Городище було створено історичний музей на громадських засадах, куди було передано частину археологічних матеріалів із розкопок місцевого давньоруського городища.

Багаторічна плідна науково-дослідна та культурно-освітня діяльність Михайла Кучинка в музейному контексті розкриває значний інтелектуальний потенціал вченого, високу національну свідомість та альтруїстичне служіння науці та культурі України. Співпраця Волинського краєзнавчого музею та відомого волинянина значно збагатила і розширила внутрішній потенціал кожного, наповнила його новим змістом та дала можливість зреалізувати ряд регіональних та міжнародних наукових та культурних проєктів.

Джерела і література:

1. Археологічні пам'ятки Волинської області (матеріали до "Зводу пам'яток історії та культури України. Волинська область" / упорядники: М. М. Кучинко, Г. В. Охріменко, О. Є. Златогорський. – Луцьк : Вежа-Друк, 2017. – 710 с., іл.
2. Відомі археологи - дослідники пам'яток України: біографічний словник-довідник : посіб. для студ. вищих навч. закл. / Уклад. Г. В. Охріменко, С. М. Локайчук. – Луцьк : Вежа-Друк, 2014. – 212 с.
3. Bug. Rzeka, która łączy. Dzieje rolnictwa Pobuża. – Chełm, 2005.
4. Ginaçe riękno. Detal architektoniczny w zabytkach polsko-ukraińskiego pogranicza. Зникаюча краса: Архітектурна деталь у пам'ятках польсько-українського пограниччя. Каталог виставки. – Zamość, 2005.
5. Ginaçe riękno. Зникаюча краса: Альбом. – Zamość: Muzeum Zamojskie w Zamościu, 2006. – 254 с.
6. Кучинко М.М. Волинська земля X – середини XIV ст.: археологія та історія : навч. посіб. / М. М. Кучинко ; М-во освіти і науки України ; відп. ред. Я. Ісаєвич. – Луцьк : Вежа, 2002. – 304 с.
7. Кучинко М. М. Городищенський скарб з Волині / М. М. Кучинко, Р. С. Орлов // Археологія. – К., 1989. – № 2. – С. 96 - 106.
8. Кучинко М. М. Давні та середньовічні скарби. Монографія / М. М. Кучинко, З. М. Кучинко. – Луцьк : Волинська книга, 2007. – 172 с.
9. Кучинко М. М. Давньоруське городище Вал в Надстир'ї / М. М. Кучинко. – Луцьк: Вежа, 1996. – 207 с.
10. Кучинко М. М. З історії середньовічних замків Володимира-Волинського / М. М. Кучинко // Zamojsko – Wołyńskie Zeszyty Muzealne. – Zamość, 2004. – Т. II. – S. 61 – 74.
11. Кучинко М.М. Історично-культурний розвиток Західного Побужжя в IX–XIV століттях. – Луцьк : Надстир'я, 1993. – 159 с.
12. Кучинко М. М. Поховальні пам'ятки X – XIV ст. на території Західної Волині, Холмщини і Підляшшя // Zamojsko – Wołyńskie Zeszyty Muzealne. – Zamość, 2003. – Т. I. – S. 61 – 72.
13. Кучинко М. М. Топографія, укріплення та соціальний зміст городищ Західної Волині, Холмщини і Підляшшя в X – XIX ст. // Zamojszczyzna i Wołyń w minionym tysiącleciu. Historia, kultura, sztuka. Konferencja naukowa. – Zamość, 2000. – S. 7 – 18.
14. Мазурик Ю. Дослідження українських та польських археологів на території Волині та їх роль у формуванні колекцій музеїв краю // Zamojsko – Wołyńskie Zeszyty Muzealne: «Минуле майбутньому». Роль польського і українського музейництва в збереженні і документуванні культурної спадщини пограниччя: матеріали наук. конф. / ред. П. Кондрацюк. – Zamość, 2006/2007. – Т. IV. – S. 269 – 279.
15. Сильок А. Волинський музей в Луцьку та його діяльність в сфері накопичення і охорони пам'яток / А. Сильок // Zamojsko – Wołyńskie Zeszyty Muzealne: «Минуле майбутньому». Роль польського і

українського музейництва в збереженні і документуванні культурної спадщини пограниччя: матеріали наук.конф. / ред. П. Кондрацюк. – Замосць, 2006/2007. – Т. IV. – С. 241 – 252.

16. Силюк А. Співпраця Волинського краєзнавчого музею із музеями Польщі по вивченню та збереженню історико-культурної спадщини українсько-польського пограниччя / А. Силюк // Роль музеїв у культурному просторі України й світу: стан, проблеми, перспективи розвитку музейної галузі. (Збірник матеріалів загальноукраїнської наукової конференції з проблем музеєзнавства, присвяченої 160-річчю заснування Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького). Вин. 11. — Д.: АРТПРЕС, 2009. - 608 с.

Додаток 1.

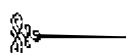
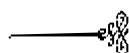
Каталог Городищенського скарбу
давньоруських срібних прикрас XI – XII століть.

1. Гривна шийна. Срібло, 500 проба. Лиття, плетення. 17,5 x 17,0 см. Вага 304,0 г. Атрибуція М. Кучинко (1983), Н. Пушкар (1987). ВКМ, інв. № KB – 57226/1, А – 10590, CO2c – 81.
2. Гривна шийна. Срібло, 500 проба. Лиття, плетення. 17,5 x 17 см. Вага 171,0 г. Атрибуція М. Кучинко (1983), Н. Пушкар (1987). ВКМ, інв. № KB – 57226/2, А – 10591, CO2c – 82.
3. Гривна шийна. Срібло, 500 проба. Лиття, плетення. 18,5 x 17,5 см. Вага 207,0 г. Атрибуція М. Кучинко (1983), Н. Пушкар (1987). ВКМ, інв. № KB – 57226/3, А – 10592, CO2c – 83.
4. Гривна шийна. Срібло, 500 проба. Лиття, плетення. 18,0 x 17,0 см. Вага 341,0 г. Атрибуція М. Кучинко (1983), Н. Пушкар (1987). ВКМ, інв. № KB – 57226/4, А – 10593, CO2c – 84.
5. Гривна шийна. Срібло, 875 проба. Лиття, плетення. 16,0 x 15,0 см. Вага 124,0 г. Атрибуція М. Кучинко (1983), Н. Пушкар (1987). ВКМ, інв. № KB – 57226/5, А – 10594, CO2c – 85.
6. Браслет. Срібло, 925 проба. Лиття, плетення. 7,5 x 7,5 см. Вага 65,5 г. Атрибуція М. Кучинко (1983), Н. Пушкар (1987). ВКМ, інв. № KB – 57226/6, А – 10595, CO2c – 86.
7. Браслет. Срібло, 500 проба. Лиття, плетення, чернь. 7,5 x 7,5 см. Вага 60,5 г. Атрибуція М. Кучинко (1983), Н. Пушкар (1987). ВКМ, інв. № KB – 57226/7, А – 10596, CO2c – 87.
8. Браслет. Срібло, 500 проба. Лиття, плетення, чернь. 8,0 x 8,0 см. Вага 85,0 г. Атрибуція М. Кучинко (1983), Н. Пушкар (1987). ВКМ, інв. № KB – 57226/7, А – 10596, CO2c – 88.
9. Намистина. Срібло, 916 проба. Лиття, чернь. 2,5 x 2,0 см. Вага 5,76 г. Атрибуція М. Кучинко (1983), Н. Пушкар (1988). Реставратор Т. Бабенко (1986-1987). ВКМ, інв. № KB – 60066, А – 10682, CO2c – 102.
10. Намистина. Срібло, 916 проба. Лиття, чернь. 2,5 x 2,0 см. Вага 3,85 г. Атрибуція М. Кучинко (1983), Н. Пушкар (1988). Реставратор Т. Бабенко (1986-1987). ВКМ, інв. № KB – 60067, А – 10683, CO2c – 103.
11. Намистина. Срібло, 916 проба. Лиття, чернь. 3,5 x 2,0 см. Вага 3,30 г. Атрибуція М. Кучинко (1983), Н. Пушкар (1988). Реставратор Т. Бабенко (1986-1987). ВКМ, інв. № KB – 60068, А – 10684, CO2c – 104.
12. Намистина. Срібло, 916 проба. Лиття, чернь. 2,5 x 2,0 см. Вага 4,69 г. Атрибуція М. Кучинко (1983), Н. Пушкар (1988). Реставратор Т. Бабенко (1986-1987). ВКМ, інв. № KB – 60069, А – 10685, CO2c – 105.
13. Намистина. Срібло, 916 проба. Лиття, чернь. 1,5 x 1,5 см. Вага 1,68 г. Атрибуція М. Кучинко (1983), Н. Пушкар (1988). Реставратор Т. Бабенко (1986-1987). ВКМ, інв. № KB – 60070, А – 10686, CO2c – 106.

Додаток 2.

Каталог археологічних знахідок
М. Кучинка з розкопок слов'янського городища в м. Луцьку (урочище Гнідава) в 1972 р.
у фондах Волинського краєзнавчого музею

- Гвіздки залізні VIII – X ст. н. е. ВКМ, інв. № KB – 10913/1 – 2; А – 180/ 1 – 2.
Перстень мідний, плетений з дроту X – XIII ст. ВКМ, інв. № KB – 10921; А – 181.
Намистина пастова орнаментована VIII – Xст. ВКМ, інв. № KB – 10926/1; А – 182.
Намистина скляна VIII – Xст. н. е. ВКМ, інв. № KB – 10926/2; А – 183.
Намистина пастова орнаментована VIII – Xст. ВКМ, інв. № KB – 10926/3; А – 184.

- Намистина пастова орнаментована VIII – Хст. ВКМ, інв. № КВ – 10926/4; А – 185.
Кераміка (фрагменти). XII – XIII ст. ВКМ, інв. № КВ – 10905/1-195 А – 481/1-195.
Боло-кулякам'яна для метання. Епоха бронзи. ВКМ, інв. № КВ – 10906; А – 482.
Оселок – брусок для точення. XII – XIII ст. ВКМ, інв. № КВ – 10907/1; А – 483.
Оселок – брусок для точення. XII – XIII ст. ВКМ, інв. № КВ – 10907/2; А – 484.
Оселок – брусок для точення. XII – XIII ст. ВКМ, інв. № КВ – 10907/3; А – 485.
Оселок – брусок для точення. XII – XIII ст. ВКМ, інв. № КВ – 10907/4; А – 485.
Шлак скловидний – вогнищеві залишки, які утворюються при спалюванні твердого палива в печах при високих температурах. IX – XIII ст. ВКМ, інв. № КВ – 10908/1-2; А – 487/1-2.
Кресало залізне (фрагмент). XII – XIII ст. ВКМ, інв. № КВ – 10909/1; А – 488.
Кресало залізне. XII – XIII ст. ВКМ, інв. № КВ – 10909/2; А – 489.
Кресало залізне. XII – XIII ст. ВКМ, інв. № КВ – 10909/3; А – 490.
Кресало залізне. XII – XIII ст. ВКМ, інв. № КВ – 10909/4; А – 491.
Кінські вудила залізні (три фрагменти). XII – XIII ст. ВКМ, інв. № КВ – 10912/1-3; А – 492/1-3.
Ножі залізні (14 штук). XII – XIII ст. ВКМ, інв. № КВ – 10910/1-4; А – 493/1-14.
Ніж залізний з кістяною ручкою. IX – XIII ст. ВКМ, інв. № КВ – 10911; А – 494.
Цвяхи залізні. XII – XIII ст. ВКМ, інв. № КВ – 10913/1-13; А – 495/1-13.
Стержень залізний. XII – XIII ст. ВКМ, інв. № КВ – 10914; А – 496.
Підківка залізна (фрагмент). IX – XIII ст. ВКМ, інв. № КВ – 10915; А – 497.
Прикраса з кістки. XII – XIII ст. ВКМ, інв. № КВ – 10916; А – 498.
Амулет кістяний. зуб (ікло) тварини. IX – XI ст. ВКМ, інв. № КВ – 10917; А – 499.
Браслет скляний (2 фрагменти). XII – XIII ст. ВКМ, інв. № КВ – 10918/3-4; А – 500/1-2.
Браслет скляний (2 фрагменти). XII – XIII ст. ВКМ, інв. № КВ – 10918/1-2; А – 501/1-2.
Лунниця. Дівоча прикраса. Бронза. Лиття. X ст. ВКМ, інв. № КВ – 10919А – 502.
Виріб із кістки усіченої конічної форми із круглим отвором посередині (ймовірно використовувався як пряслице або гудзик). IX – XII ст. ВКМ, інв. № КВ – 10922; А – 503.
Прикраса мідна, бляшка прямокутна із штампованим геометричним орнаментом (фрагмент). IX – XII ст. ВКМ, інв. № КВ – 10923; А – 504.
Перстень мідний, із лінійним геометричним орнаментом (дві повздовжні борозенки). IX – XI ст. ВКМ, інв. № КВ – 10924; А – 505.
Гудзик бронзовий. XII – XIII ст. ВКМ, інв. № КВ – 10925; А – 506.
Намистина скляна. XII – XIII ст. ВКМ, інв. № КВ – 10926/1; А – 507.
Намистина скляна. XII – XIII ст. ВКМ, інв. № КВ – 10926/2; А – 508.
Намистина скляна. XII – XIII ст. ВКМ, інв. № КВ – 10926/3; А – 509.
Намистина скляна. XII – XIII ст. ВКМ, інв. № КВ – 10926/4; А – 510.
Намистина скляна. XII – XIII ст. ВКМ, інв. № КВ – 10926/5; А – 511.
Шпилька бронзова (фрагмент). XII – XIII ст. ВКМ, інв. № КВ – 10927; А – 512.

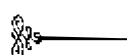
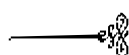
DOI: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.21.04>

УДК 904(477.82-21) “653”

Валентина Петрович

Дослідження Михайлом Кучинком міста Володимира: археологічна спадщина

Володимир-Волинський є місцем наукових археологічних досліджень не одного покоління істориків та дослідників різних країн. Археологічні розкопки на території міста проводились з кінця XIX ст., головним чином досліджувались пам'ятки архітектури. Важливі дані в галузі археології та історичній топографії були зібрані вченими XIX-XX ст. В. Антоновичем, А. Праховим, М. Теодоровичем, О. Левицьким, О. Цинкаловським та археологами П. Раппопортом, М. Малевською, Н. Каргером, Г. Песковою, С. Терським, О. Златогорським, С. Панишом. У статті висвітлюються археологічні дослідження міста Володимира – одного з найдавніших і найбільших міст Волині, що проводилися експедиціями під керівництвом доктора історичних наук, професора М. Кучинка. На основі проаналізованих речових матеріалів прослідковано історію становлення та розвитку міста, наведено характеристику оборонних укріплень та окремих соціально-топографічних частин. Охарактеризовані речові матеріали є вагомим науковим спадщиною доктора історичних наук, професора М. Кучинка. Вона склалася внаслідок багаторічних розкопок і розвідок, проведених

археологічними експедиціями під його керівництвом. Здобуто велику кількість матеріалів, які дозволяють об'єктивно відтворити динаміку розвитку міста Володимира в княжому та пізньосередньовічному часі. Встановлено, що важливу інформацію несуть речові матеріали, здобуті у процесі археологічних розкопок чи розвідок міста Володимира. Археологічні дані свідчать, що стабільна забудова міста Володимира тривала і в наступних століттях, зокрема, ряд житлово-господарських споруд належить до кінця XIII – першої половини XIV століття, як наприклад, садиба багатого купця чи боярина. Це був комплекс, що складався з великого будинку з колонами та підвалом і двох напівземлянкових, очевидно, господарських споруд. Садиба згоріла в перших десятиліттях XIV ст., можливо, в час тривалої боротьби за місто між польським королем Казиміром III та литовсько-руськими князями. У статті висвітлено процес археологічних досліджень, що проводилися в місті Володимирі археологічними експедиціями під керівництвом професора М. Кучинка.

Ключові слова: археологічна спадщина, археологічні дослідження, дитинець, оборонні укріплення, окольне місто, речові матеріали.

Petrovych V. V. Mykhailo Kuchinko – a researcher of Volodymyr city: archeological heritage.

Volodymyr-Volynskiy is a place of scientific archeological research of many generations of historians and researchers of different countries. Archaeological excavations in the city have been conducted since the end of the XIX century, mainly architectural monuments have been studied. Important data in the field of archeology and historical topography were collected by scientists of the XIX-XX centuries V. Antonovich, A. Prakhov, M. Teodorovich, O. Levitsky, O. Tsinkalovsky and archaeologists P. Rappoport, M. Malevskaya, N. Karger, G. Peskova, S. Tersky, O. Zlatogorsky, S. Panyshko. The article covers the archaeological research of the city of Volodymyr - one of the oldest and largest cities in Volyn, conducted by expeditions led by Doctor of Historical Sciences, Professor M. Kuchynko. On the basis of the analyzed material materials the history of formation and development of the city is traced, the characteristic of defensive fortifications and separate social and topographical parts is resulted. The described material materials are a significant scientific heritage of Doctor of Historical Sciences, Professor M. Kuchynko. It was formed as a result of many years of excavations and explorations conducted by archaeological expeditions under his leadership. A large number of materials have been obtained, which allow to objectively reproduce the dynamics of the development of the city of Vladimir in the princely and late medieval times. It is established that important information is carried by material obtained during archeological excavations or explorations of the city of Volodymyr. Archaeological evidence suggests that the stable development of the city of Vladimir continued in the following centuries, in particular, a number of residential buildings belong to the end of the XIII - first half of the XIV century, such as the estate of a rich merchant or boyar. It was a complex consisting of a large house with columns and a basement and two semi-dugout, apparently outbuildings. The estate burned down in the first decades of the 14th century, possibly during a long struggle for the city between the Polish King Casimir III and the Lithuanian-Russian princes. The article covers the process of archaeological research conducted in the city of Vladimir by archaeological expeditions led by Professor M. Kuchinko

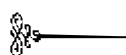
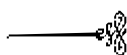
Key words: archeological heritage, archeological research, dytynets, fortification, roundabout city, material evidence.

Постановка наукової проблеми та її значення. Місто Володимир має давню та багатовікову історію. Його становлення відбувалося у ранньослов'янську добу, розвиток продовжувався у княжому та пізньосередньовічному часі. При висвітленні цих періодів історії міста дослідники використовують, головним чином, дані археологічних досліджень, не нехтуючи й іншими наявними джерелами. Внаслідок багаторічних розкопок вченими здобуто велику кількість матеріалів, які дозволяють по-новому висвітлити історію Володимира.

Питання пов'язані з вивченням речових джерел давнього періоду історії міста Володимира, хвилювали не одне покоління істориків та археологів. Цілком природно, що Володимир, який згадується в літописі 105 разів не міг не привернути до себе увагу вчених [2].

У 1886 р. в ході архітектурно-археологічних досліджень Успенського собору, що проводились у зв'язку з необхідністю його реконструкції В. Антоновичем, А. Праховим та О. Левицьким, було відкрито залишки давньої підлоги, викладеної різнокольоровою плиткою, вивчено рештки фрескового розпису стін. Виявлено п'ять ніш-аркасолій з похованнями володимирських князів та духовних осіб. Розкопки підтвердили, що собор був найвеличнішою спорудою міста в давньоруському і середньовічному часі [5, с. 59–63; 12; 19, с. 120–126]. Того ж 1886 р., В. Антоновичем і А. Праховим були розкопані залишки церкви в урочищі Стара кафедра, розташованої за 2 км на захід від центру міста, в с. Федорівка [1, с. 1006–1012]. Продовжив роботи по дослідженню храму місцевий краєзнавець О. Дверницький [4, с. 37–50].

Значно збагатилась джерельна база для вивчення Володимира внаслідок археологічних досліджень міста в 30–40-их рр. ХХ ст. О. Цинкаловським. Взавши за основу археологічну карту професора В. Антоновича, він досить докладно описав топографію окремих церквич і цвинтарищ, визначити основні дороги та вулиці міста в минулому, окремі осередки ремесла і торгівлі. Знахідки знарядь праці, предметів озброєння, культових і побутових речей пролили світло на суспільно-економічні аспекти історії Володимира княжої доби, пізньосередньовічного та нового часу [23, с. 196–214].

Нові дані для вирішення проблеми локалізації пам'яток культової архітектури дали розкопки в 1955–1956 рр. професором М. Каргером неподалік Василівської церкви. Тут було виявлено рештки невідомого храму датованого XII–XIII століттями [7, с. 12–22]. Ним же була відкрита ротонда Михайлівського монастиря, згаданого в літописі під 1268 роком. Вона знаходилась в урочищі Михайлівщина [7, с. 28].

Значним внеском у вивчення одного з передмість давнього Володимира – урочища Стара кафедра є здійснені професором П. Раппопортом повторні розкопки тринефної, триапсидної церкви. В західній частині ним відкрито п'ять цегляних гробниць, а головне – встановлено, що церква споруджена на місці незавершеної одноапсидної. Дослідник датував малий храм першою половиною XII, а основний – другою половиною XII століття [18, с. 384–385].

З метою пошуку і локалізації літописної церкви Іоакима і Анни в 1975–1976 рр. археологами М. Малевською та Є. Шолоховою були проведені розкопки на дитинці княжого Володимира. І хоча її не знайшли, але було відкрито ряд житлово-господарських об'єктів княжої доби і середньовічного часу та розкопано фундаменти кам'яного муру незавершеного замку Казимира III [13, с. 327–328; 14, с. 291].

Цікавий матеріал для вивчення міста дали розкопки в околиному граді, проведені археологом Г. Песковою в 1983–1984 рр., в результаті яких був відкритий невідомий досі храм середини XII століття. Це була безстовпова прямокутна будівля з однією напівкруглою апсидою, що знаходилась неподалік Успенського собору на вулиці Садовій [15, с. 341; 16, с. 291].

Для з'ясування середньовічної забудови околиного міста велике значення мають матеріали розкопок В. Терського та С. Терського, які відкрили ряд споруд другої половини XI ст. на лівому березі р. Смоча, а також садибу кінця XI – початку XII ст. на вулиці Устилузькій [20, с. 71–72]. Дослідженнями в урочищі Апостольщина відкрито 16 житлово-господарських об'єктів датованих X–XI, XII–XIII, XIII–XIV і XVI–XVII століття [21, с. 3–67; 22, с. 3–33].

У 2010–2012 рр. на городищі «Вал» у місті Володимирі проводились дослідження археологічною експедицією ДП «Волинські старожитності» під керівництвом О. Златогорського. Першочерговим завданням експедиції було дослідження замку Казимира, відомого з писемних джерел, але прихованого нашаруваннями століть. Проведені роботи вказують на належність виявлених мурованих стін до укріплень замку польського короля Казимира Великого, що був споруджений у Володимирі у другій половині XIV століття [6, 23–24].

Варто також згадати й про археологічні матеріали з фондів Володимир-Волинського історичного музею [3]. До них можна віднести звіти про археологічні роботи на території міста Володимира доктора історичних наук, професора Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки М. Кучинка.

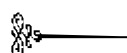
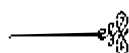
Цим і обумовлюється **актуальність вивчення** археологічної спадщини міста Володимира, що дає можливість висвітлити його планіграфію та забудову, місцезнаходження життєво важливих об'єктів, що нерозривно пов'язані з подальшим з соціально-економічним і культурним розвитком.

Мета наукової розвідки – охарактеризувати речові матеріали, здобуті у процесі археологічних розкопок чи розвідок, здійснених під керівництвом М. Кучинка щодо становлення та розвитку міста Володимира.

Відповідно вирішення основного завдання дослідження полягає у висвітленні процесу археологічних досліджень, що проводилися в місті Володимирі археологічними експедиціями під керівництвом професора М. Кучинка.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Володимир – одне з найдавніших міст Волині. Про це свідчать різноманітні джерела. Однак, однією з найвагоміших категорій джерел є речові матеріали, здобуті в процесі археологічних розкопок чи розвідок впродовж понад ста років, що проводилися багатьма поколіннями вчених-археологів. Проте, у даній науковій розвідці зупинимося на археологічних дослідженнях міста Володимира доктором історичних наук, професором М. Кучинком.

Надзвичайно вагомими є результати археологічних розкопок в 1975–1976 рр. давньоруською експедицією Луцького державного педагогічного інституту імені Лесі Українки, керованою М. Кучинком. Дослідження проводилися на дитинці, де відкрито житла-півземлянки, господарські споруди, зібрано чимало кераміки, зброя, зброї, прикрас. Вивчення тут стратиграфії впродовж

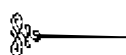
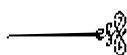

десяти століть дозволило визначити нижню дату міста – X століття. Важливим було відкриття кам'яних мурів замку Казимира середини – другої половини XIV ст., що остаточно вирішило дискусію на користь локалізації замку саме на княжому дитинці [10, с. 349–350; 9, с. 322–323; 11].

Влітку 1976 р. експедиція провела перевірку оборонних валів княжого Володимира. При в'їзді на дитинець з північного боку, навіть без спеціальної зачистки стало видно, що вал був цілком насипаний з глини і не мав усередині жодних конструкцій, досить частих у тогочасних містах центральних земель давньої України. За допомогою розвідкових траншей археологи перевірили також конструкцію рову дитинця. Першу було закладено в рові на відстані 10 м на схід від валу дитинця на правому березі р. Смочі. Траншея площею 20 кв. м перетинала рів у напрямку схід-захід. Культурний шар складався з суцільного чорнозему. На дні рову виявлено чотири забиті в землю стовпи діаметром 20 см, загострені зверху. Очевидно, призначення їх було додатково ускладнити просування ворога до дитинця. В траншеї знайдено скелети двох коней, фрагменти кераміки XII–XIII ст., мідний дзвіночок, залізну прямокутну пряжку з язичком, фрагмент бронзової прикраси від зброї та втульчасте вістря стріли. Названі знахідки походять з глибини 0,5–1,5 м. Нижче почала дуже виступати вода і розкопки припинили, тим більше, що знахідок уже не було. Аналогічну траншею закладено з південної сторони валу дитинця [8, с. 8].

Згаданою вище експедицією були розкопані залишки двох жител та двох півземлянкових господарських споруд. Перше житло площею понад 20 кв.м являло собою напівземлянку, заглиблену в ґрунт на 0,5 м і підмазану глиною. Судячи з ямок від стовпів, виявлених по кутах, житло мало стовпово-каркасну конструкцію стін. Вхід до оселі був у південній стіні, а в протилежному куті знаходилась кругла глиняна піч. Поруч з півземлянкою знаходилась господарська яма-погріб для зберігання продуктів, яка входила до житлового комплексу. За знайденим матеріалом житло може бути датоване рубежем X–XI століть [9, с. 322]. Неподалік знаходилось інше житло з розваленою піччю. З уваги на відсутність ям від стовпів, можна вважати, що його стіни були зрубними. Очевидно, воно згоріло, що підтверджується залишками даху, який впав донизу. В заповненні споруди виявлено уламки керамічних горщиків, голубу пастову намистину, скляний браслет, залізну шпору, кістяну проколку. В комплексі матеріал дозволяє датувати житло кінцем XI–XII століть [10, с. 349]. Ряд житлових будівель були відкриті також Архітектурно-археологічною експедицією Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР під керівництвом М. Малевської в 1975–1976 роках. У шарі княжого періоду простежено рештки трьох різночасових наземних зрубних жител і одного – напівземлянкового. За матеріалом і стратиграфічними даними напівземлянка датується рубежем X–XI ст., два наземних житла належать до XI ст., а третє – до першої половини XII століття. У будівлях знайдено кераміку, скоби, цвяхи, ключі, вістря стріл, шиферні прясла до веретена, намистини – речі, які й дозволили визначити час функціонування житлових будівель [13, с. 327].

Крім того, слід відзначити інші, виявлені тут, споруди. Перша з них, що знаходилась в передматериковому шарі, на глибині 4,2 м від сучасного рівня, датується на основі кераміки кінцем X – початком XI ст., що до певної міри співпадає з раннім часом існування дитинця. Аналогічна півземлянка розміром 2,6 x 2 м і завглибшки 0,5 м відкрита поруч. Вона, судячи з матеріалу, співіснувала з першою [10, с. 349]. Названі будівлі, з уваги на їх незначну відстань від жител, становили цілісний житлово-господарський комплекс мешканці Володимира рубежу X–XI століть. Ще одну споруду, найімовірніше виробничого призначення, розміром 3,8 x 4,2 м виявлено на глибині 2,4 м від давньої поверхні. Сама будівля заглиблена на 0,6 м, а її підлога утрамбована. В північно-західному куті знаходилось вогнище діаметром 1,2 м. По всьому колу воно було обгороджене дерев'яними кілками, очевидно, для того, щоб не розсунулося. Саме вогнище викладене камінням і обмазане глиною, яка обпалилась до оранжевого кольору. На відстані 0,5 м від нього, з боку східної стіни знаходилась лава, сліди якої представлені двома ямками від стовпів. У заповненні споруди виявлено згоріле перекриття від даху, у вигляді обвуглених колод і плах, зібрано фрагменти горщиків, у тому числі і з таврами на денцях, кілька уламків скляних браслетів та аморфні шматки заліза. Викликають інтерес напівфабрикати з рогу серни, просвердлена кістяна пластинка, шило, амулет з ікла вепра. Крім того, знайдено точильний кам'яний брусок та шматки шкіри. За матеріалом (кераміка, скляні браслети) ця споруда датується XII – серединою XIII століття. Вона могла мати виробниче призначення, найімовірніше була майстернею. Судячи з характеру матеріалу, споруда згоріла під час

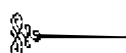
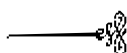
монгольської навали 1241 року [8, с. 5–6]. Ці розкопки дозволили з'ясувати з одного боку, час виникнення міста, а з іншого – стратиграфію, вивчити оборонні укріплення дитинця і його житлово-господарські будівлі давньоруського періоду. Потужність культурного шару досягала тут 4,8 м, з яких 3,6 м припадало на домонгольський період. Хронологія культурних нашарувань виглядала наступним чином: передматериковий прошарок датується кінцем X–XI ст.; нижній шар відноситься до XII–XIII ст.; середній можна датувати XIV–XVI ст.; нарешті верхній шар насичений знахідками XVII–XX століть. У результаті досліджень залишків різночасових заглиблених та наземних будівель значно розширилися відомості про забудову дитинця княжого часу. Основну масу знахідок складає кераміка, інші – переважно одиничні предмети. Як вказувалося вище, розмір володимирського дитинця 1,5 га, тобто незначний. Спираючись на дані розкопок М. Кучинка та М. Малевської, характер житлового будівництва на дитинці свідчить, що це були рядові житла з доволі бідним, ординарним матеріалом. Коштовних речей, типових для князівсько-боярського побуту, не виявлено.

Варто зазначити, що дитинець жодних змін у своїй плановій структурі не зазнав і до нашого часу зберігся у своєму первісному вигляді. Археологічні дані дозволяють з достатньою ймовірністю охарактеризувати історичну і соціальну топографію міста. В кінці XI – середині XIII ст. Володимир територіально дуже розрісся. В цей період загальною особливістю забудови міста було радіально-кільцеве планування вулиць, що півколом охоплювали дитинець і єпископський двір, простягнувшись до ріки Луги. Головні радіальні вулиці тягнулися від дитинця на схід, захід і північ, відповідно по давніх Луцькому, Устилузькому та Гноєнському трактах. Таке раціональне планування вулиць міста відносно водної артерії свідчить про те, що воно будувалося за єдиним планом і, можливо, забудова його була одночасною. При цьому територія міста зростала концентричними смугами, а для зручного зв'язку з радіальними вулицями виникали півкільцеві, що йшли майже паралельно валові дитинця одна за одною. Загальна площа міста, що оточувало дитинець, ансамбль Успенського собору і кілька монастирів з житловою забудовою, дорівнювала 66 га [17, с. 187].

З метою вивчення давньої забудови окольного міста та з'ясування його топографії і стратиграфії в 1976 р. М. Кучинком були проведені розвідкові розкопки. Ним була закладена траншея на відстані 120 м у північному напрямку від валу дитинця. В результаті розкопок знайдено фрагменти давньоруської кераміки XII–XIII ст., а також залізні цвяхи і шиферне прясло біконічної форми, тобто матеріал, типовий для ранньосередньовічного міста.

Одночасно для з'ясування стратиграфії було закладено два шурфи. Один з них, з південної сторони Василівської церкви, дав можливість виявити лише окремі фрагменти давньоруської і пізньосередньовічної кераміки. Другий було закладено в урочищі Підзамче. Знайдено фрагменти пізньосередньовічної і давньоруської кераміки, синю циліндричну намистину, залізний, ромбоподібний в перерізі черенковий наконечник стріли і ковані цвяхи. Шурф і ствердив наявність значного культурного шару, зокрема княжого періоду. Особливо слід відзначити знахідку мідного натільного хрестика з розп'яттям Ісуса Христа [8, с. 9].

Цікаві матеріали в плані вивчення давнього Володимира виявлені М. Кучинком на лівому березі р. Смочі. Йдеться про господарську прямокутну споруду розміром 3 x 5 м і глибиною 0,5 м з добре утрамбованою підлогою. Стіни її, судячи з ямок по кутах, були стовпово-каркасної конструкції. Майже в центрі долівки знаходилась закопана в землю дерев'яна бочка без обручів діаметром 0,65 м. Поруч лежала дерев'яна накривка. Бочка і накривка, з уваги на болотистий ґрунт, збереглися порівняно добре. Жодних слідів печі чи вогнища в споруді не виявлено, тому її можна вважати за приміщення господарського характеру. Під час розчистки споруди археологами натраплено на товстий прошарок (до 14 см) жовтої відмудленої глини, під яким знаходився шар згорілого дерева. Найімовірніше, це міг бути завал стелі, а в заповненні будівлі, що складалася з темного гумусу, вугілля і попелу. Тут же виявлено фрагменти горщиків XII–XIII ст., уламок накривки для горщика, шматок амфори для вина чи оливи. Крім керамічних решток, знайдена бронзова ліровидна поясна пряжка з язичком, залізні ковані цвяхи, підківка з шипами і дуже рідкісна знахідка – цілі роги вимерлого нині дикого бика-тура, на якого, полювали володимирці. Загалом, споруда може бути датована XII – серединою XIII століття. Судячи з решток згарища, вона перестала існувати в час татаро-монгольського захоплення міста [8, с. 6–7].

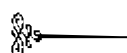
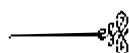

Археологічні дані свідчать, що стабільна забудова міста Володимира тривала і в наступних століттях, зокрема, ряд житлово-господарських споруд належить до кінця XIII – першої половини XIV століття, як наприклад, садиба багатого купця чи боярина. Це був комплекс, що складався з великого будинку з колонами та підвалом і двох напівземлянкових, очевидно, господарських споруд. Садиба згоріла в перших десятиліттях XIV ст., можливо, в час тривалої боротьби за місто між польським королем Казиміром III та литовсько-руськими князями [21, с. 13–16, 26–27; 22, с. 5, 15]. Цю садибу також можна б пов'язати з заможними верствами окольного міста.

Висновки. Охарактеризовані речові матеріали є вагомою науковою спадщиною доктора історичних наук, професора М. Кучинка. Вона склалася внаслідок багаторічних розкопок і розвідок, проведених археологічними експедиціями під його керівництвом. Здобуто велику кількість матеріалів, які дозволяють об'єктивно відтворити динаміку розвитку міста Володимира в княжому та пізньосередньовічному часі.

Джерела та література

1. Археологические разыскания проф. Прахова во Владимире-Волынском и его окрестностях // Волынские епархиальные ведомости. Житомир, 1886. Ч. 31 (неоф.). С. 1006–1012.
2. Бондаренко Г. В. Археологія і пам'яткознавство Волині: історіографічний огляд (друга половина XX – початок XXI ст.) // Краєзнавство. № 1–4. 2006. С. 150–157.
3. Володимир-Волинський історичний музей. Інвентарний № відділу археології: А-58, 59, 67-75, 94, 255-260, 288-290, 300-310, 383-385, 426, 620-680; Р-5/23,85.
4. Дверницький Е. Н. Археологические исследования в г. Владимире-Волынском и окрестностях // Киевская старина. 1887. Т. 17. С. 36–57.
5. Дверницький Е. Н. Памятники древнего православия в г. Владимире-Волынском. К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1889. 63 с.
6. Златогорський О. Є., Панишко С. Д. Дослідження на Володимир-Волинському городищі у 2010–2013 роках: Джерела і матеріали. (Серія «Втрачена хронологія»). Луцьк: «Волинські старожитності», 2012. 164 с.
7. Каргер М. К. Вновь открытые памятники зодчества XII–XIII вв. во Владимире-Волынском // Учёные записки ЛГУ № 252. Серия исторических наук. Вып. 29. Л., 1958. 33 с.
8. Кучинко М. М. Звіт про археологічні дослідження у Володимирі-Волинському в 1976 р. // Науковий архів кафедри археології та джерелознавства ВДУ – 1976/7. 20 с.
9. Кучинко М. М. О работах во Владимире-Волынском // Археологические открытия 1976. М., 1977. С. 322–323.
10. Кучинко М. М. Раскопки древнего Владимира-Волынского // Археологические открытия 1975. С. 349–350.
11. Кучинко М. М. Стародавній Володимир-Волинський. Луцьк: Знання, 1987. 20 с.
12. Левицкий О. И. Историческое описание Владимир-Волынского Успенского храма, построенного в половине XII в. кн. Мстиславом Изяславичем. К.: Тип. С. В. Кульженко, Ново-Елисавет. ул., соб. д., 1892. 132 с.
13. Малевская М. В., Шолохова Е. В. Архитектурно-археологические исследования во Владимире-Волынском // Археологические открытия 1976. М., 1977. С. 327–328.
14. Малевская М. В. Архитектурно-археологические исследования на Волини // Археологические открытия 1982. М., 1984. С. 291.
15. Пескова А. А. Раскопки древнерусских памятников на Волини // Археологические открытия 1983. С. 341–342.
16. Пескова А. А. Раскопки древнерусской церкви в г. Владимире-Волынском // Археологические открытия 1984. М., 1986. С. 291.
17. Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. 1967. № 140. 241 с.
18. Раппопорт П. А. Раскопки церкви «Старая Кафедра» во Владимире-Волынском // Археологические открытия 1975. М., 1976. С. 384–385.
19. Истороревич Н. И. Город Владимир Волынской губернии в связи с историей Волынской иерархии. Исторический очерк. Почаев: Типография Почаевско-Успенской Лавры, 1893. 288 с.
20. Терський В. С., Терський С. В. Охоронні дослідження у Володимирі-Волинському // Минувле і сучасне Волині. Тези доповідей і повідомлень II-ої Волинської історико-краєзнавчої конференції 26–28 травня 1988 р. Луцьк: Надстир'я, 1988. Ч. 2. С. 71–72.
21. Терський С. В. Звіт про роботу Волинської рятівної археологічної експедиції у 1999 р. Львів, 2000. 67 с. // Науковий архів Володимир-Волинського історичного музею. КД–2253/КВ– 8167.
22. Терський С. В. Звіт про роботу Волинської рятівної археологічної експедиції у 2000 р. Львів, 2001. 33 с. // Науковий архів Володимир-Волинського історичного музею. КД–2279/КВ–8425.
23. Цинкаловський О. Матеріали до археології Володимирського повіту // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Львів, 1937. Т. CLIV. С. 183–240.

DOI: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.21.05>

Микола Мірченко

Кучінкові – вісімдесят (акровірш)

Коли у раннім передлітні
Учив ти, друже, швей-«богинь»,
Чи то з розрядом може сьомим,
І мріяти про археологію не смів,
Настала мить ота щаслива,
Косівка* тоді майнула звабливим крилом...
Отут пізнав ти древню землю...
Волинь відкрилася добром,
І був і піт, і мозолі, і не одразу
Вона так струменилась з-під землі...
Ішли роки-літа у пошукових мандрах,
Стояли на сторожі землі загадкові,
І все манили, і не відпускали...
Музей створили ви на славу.
Древні артефакти- то найвища суть.
Енергії отож Вам і більшого завзяття,
Сто літ прожить і не пошкодувати,
Як будете у вересні справлять
Тремтливо-чисте 80-ліття

1 вересня 2019 р.

DOI: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.21.06>

УДК 929(477.8)

Майя Бачинська

Слово про вчителя

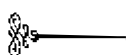
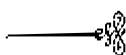
Колишня студентка згадує Михайла Кучинка як викладача і куратора групи студентів історичного факультету. Щасливий той, кому Бог подарував Учителя. Так, саме Учителя з великої літери. Авторка розмірковує над тим чому одні, прийшовши працювати в школу чи університет, не витримують довго і знаходять інше місце роботи, а інші все життя щоденно поспішають такою знайомою стежинкою до рідної школи. Мабуть, тому, що учитель – це не просто професія, це – покликання. І треба надзвичайно любити дітей, вірити, що кожен талановитий по-своєму, віддавати їм серце і душу. Адже обрати шлях вчителя – не кожен наважиться... Та для мене бути вчителем – мрія з дитинства. Ще маленькою мені подобалося навчати своїх подруг, виставляти їм оцінки, вести «класний журнал». До закінчення школи питання «ким бути» і «де вчитися» практично були вирішені... Мені дуже пощастило: у своєму житті я зустріла немало вчителів, які допомогли мені обрати правильний життєвий шлях. Я взяла від них найкраще і постійно втілюю набуті знання в своє життя. Як робить висновок авторка - секрет життєвого успіху від Михайла Кучинка простий – робота, робота і ще раз робота. І перш за все, над самим собою. Крім того, потрібно поважати людей, з якими стикаєшся у житті, бути чуйним до їхніх проблем. У професора була потреба спілкуватись зі студентами і в позалеційний час, він ходив з ними до картинної галереї, до музеїв, влаштовував вечори поезії та вечори образотворчого мистецтва, не пропускав «Дні науки». Саме це викликало у відповідь такі емоційні спогади учнів, як ті що представлені тут. Це не просто модні слова на кшталт соціальної відповідальності. Це чисто людське, тому що кожен має робити якусь справу для душі.

Ключові слова: вчитель, Кучинко, школа, вдячність.

Maya Bachinskaya. A word about the teacher.

The former student mentions Mykhailo Kuchynko as a teacher and curator of a group of students at the Faculty of History. Blessed is he to whom God has given the Master. Yes, it is the Master with a capital letter. The author reflects on why some, coming to work at school or university, do not last long and find another job, while others all their lives rush every day on such a familiar

* Село Косівка Рахівського р-ну Закарпатської обл., де М. М. Кучинко працював учителем історії Косівсько-Полянської середньої школи.

path to their home school. Probably because a teacher is not just a profession, it is a vocation. And we must extremely love children, believe that everyone is talented in their own way, give them heart and soul. After all, not everyone dares to choose the path of a teacher... But for me to be a teacher is a childhood dream. As a child, I enjoyed teaching my friends, grading them, and keeping a "class journal." By the end of school, the issues of "who to be" and "where to study" were practically resolved... I was very lucky: in my life I met many teachers who helped me choose the right path in life. I took the best from them and constantly implement the acquired knowledge in my life. As the author concludes, the secret of life success from Mykhailo Kuchynko is simple - work, work and work again. And above all, over himself. In addition, you need to respect the people you encounter in life, be sensitive to their problems. The professor had a need to communicate with students and in extracurricular time, he went with them to the art gallery, museums, organized evenings of poetry and evenings of fine arts, did not miss the "Days of Science". This is what evoked such emotional memories of the students as those presented here. It's not just buzzwords like social responsibility. This is purely human, because everyone has to do something for the soul.

Key words: teacher, Kuchinko, school, gratitude

Стало мені відомо, що цьогоріч ювілейний день народження завітає до Кучинка Михайла Михайловича. Та це ж улюблений куратор 42 групи історичного факультету, яка покинула стіни alma mater у 1986 році! Розібрала цікавість, а що може повідомити про Михайла Михайловича всезнаюча Вікіпедія? Шукаю і за хвилику-другу отримую відповідь: **«Кучинко Михайло Михайлович (нар. 1 вересня 1939, Горонда Мукачівського району Закарпатської області) – український археолог»**. А далі слідує життєпис, праці, джерела, посилання. Науковий стиль викладу матеріалу, офіціоз. Все правильно й виважено і я пишаюся вагомими здобутками свого Вчителя!

Та я знаю іншого Михайла Михайловича – цікавого й дотепного співрозмовника, в устах якого оживають давньоминулі події, турботливого й чуйного наставника, третейського суддю в наших студентських суперечках, ерудованого гіда й вправного кухаря. Так-так, і кухаря також. На археологічних розкопках, які проводилися на березі річки Черногузки в с. Гірка Полонка Михайло Михайлович навчав окремих юних археологинь (і мене в їх числі) варити борщ і кашу з тушонкою. А як ми, дівчата, потерпали за наші обгорілі на сонці носики. А наш МихМих від палатки до палатки носив свіжу сметану змазувати наші обличчя. Хіба ж можна забути пісні під гітару біля вогнища? Наш куратор виявився глибоким знавцем студентського й не тільки, фольклору. А коли на четвертому курсі наша група стала масово гуляти весілля, наш наставник з батьківською любов'ю навчав секретам щасливого сімейного життя. Запамяталося: «Не вирішуй сімейних проблем, коли тебе опанував гнів». А ще, щоб запобігти розчаруванням, радив створювати сім'ї з людьми однакового соціального, матеріального статусу. Ех, молоді – зелені. Незабутніми залишилися наші веселі капусники, цікаві екскурсії. У квітні 1986 року Михайло Михайлович повіз нас на свою батьківщину – в Закарпаття. Три дні пролетіли, наче мить. Та мені особисто щеміло серце в передчутті близької розлуки з улюбленим куратором, з друзями студентської юності.

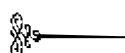
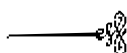
Сьогодні у мене є можливість зробити зізнання. Михайле Михайловичу, на першому курсі ми всі конспектували монографію І. Шовкопляса «Основи археології». Так-от я, студентка-відмінниця, списала цей конспект в Ліди Ковальчук, і ви поставили мені «відмінно». Але ж книжка була такою товстою, і вибрати у ній найголовніше мені здавалося неможливим! Пробачте, винна. Це більше не повториться...

Не розуміла я тоді, що в житті не раз доведеться робити вибір, на перший погляд, навіть, неможливий! Згодом були зустрічі на курсах фахової перепідготовки у ВППО, вчительських конференціях, семінарах. Інколи люди, знайомі і Вам, і мені, передавали Ваші привіти. І як приємно було усвідомлювати, що Ви мене пам'ятаєте.

Дорогий мій Учителю, Наставнику! З любов'ю й шаную схиляю сьогодні перед Вами чоло і коліна!

Хай роки ідуть, а душа не старіє!
Правнуки ростуть, а чоло не сивіє.
Хай серце не знає печалі й розлуки.
Хай радість дарують студенти й наука!
Робота нехай не приносить тривоги,
І легкими будуть найважчі дороги.
Бажаю жити у силі й здоров'ї,
Даруючи світу флюїди любові!
Вам зичу в цей славний ювілей
Нових і осяяних сонцем ідей!!!

З безмежною вдячністю Ваша колишня студентка Романюк (Бачинська) Майя

На пошану проф. Михайла Кучинка

DOI: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.21.07>

УДК 904(477.81/.82):737.1(560.11)

Григорій Охріменко,

Світлана Локайчук, Наталія Склиаренко

Візантійські монети та скарби на Західній Волині та Волинському Поліссі

Регіональне вивчення будь-якої категорії археологічних знахідок завжди несе в собі певні ризики того, що межі досліджуваного регіону є занадто штучними, створеними під впливом меж сучасних адміністративних одиниць, або певних історіографічних традицій. Автори розглядають історіографію вивчення знахідок візантійських монет на Західній Волині та Волинському Поліссі. У статті розглядаються питання, пов'язані зі знахідками візантійських монет (окремо або в скарбах) та інших артефактів припонтійського походження на землях Волині та Полісся, що дає можливість з'ясувати рівень контактів західної частини Давньої Русі з візантійським світом. Стверджено, що в київському обігу X ст. візантійські монети були рідкісним явищем, оскільки карбування їх у самій Візантії було обмеженим. Подано мапу виявлених візантійських монет, окреслено торгові шляхи того часу. З наявних даних випливає, що ці торгово-економічні відносини не були інтенсивними. Пояснення таких особливостей у розповсюдженні нумізматичного матеріалу лежить у аналізі археологічної ситуації на Волині. Тому нема жодних підстав розглядати процес потрапляння монет у регіон як беззупинний: він цілком був підпорядкований змінам у культурній ситуації. Встановлено перспективи розвитку вивчення знахідок візантійських монет на Волині. Цілком очевидним є створення актуального зводу знахідок на території регіону, який враховував би сучасні стандарти як нумізматики, так і описи місць знахідок. Такий звід повинен включати вже опубліковані, але при цьому ретельно верифіковані дані, нові знахідки монет, що походять з археологічних досліджень на території Волині, знахідки монет, що надійшли до зборів локальних музеїв і мають відомості про місце виявлення, випадкові знахідки монет, що мають інформацію про місце виявлення і опис та / або фотографію.

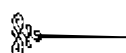
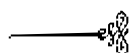
Ключові слова: візантійські провінції, скарби, візантійські монети, грошовий обіг, торгові шляхи.

Okhrymenko G., Lokaichuk S., Skliarenko N.

Byzantine coins and treasures on Western Volyn and Volyn Polissia.

Regional study of any category of archaeological finds always carries some risks that the boundaries of the studied region are too artificial, created under the influence of the boundaries of modern administrative units, or certain historiographical traditions. The authors consider the historiography of the study of the findings of Byzantine coins in Western Volhynia and Volyn Polissya. The article considers issues related to the findings of Byzantine coins (separately or in treasures) and other artifacts of Pontic origin in the lands of Volhynia and Polissya, which makes it possible to determine the level of contacts of western Russia with the Byzantine world. circulation of the tenth century. Byzantine coins were rare because their minting in Byzantium itself was limited. A map of the discovered Byzantine coins is given, the trade routes of that time are outlined. From the available data it follows that these trade and economic relations were not intensive. The explanation of such features in the distribution of numismatic material lies in the analysis of the archaeological situation in Volyn. Therefore, there is no reason to consider the process of getting coins into the region as uninterrupted: it was completely subject to changes in the cultural situation. Prospects for the development of the study of the findings of Byzantine coins in Volhynia have been established. It is quite obvious to create an up-to-date collection of finds in the region, which would take into account modern standards of both numismatics and descriptions of sites. Such a collection should include already published, but at the same time carefully verified data, new finds of coins originating from archeological excavations in Volyn, finds of coins received from the collections of local museums and having information about the place of discovery, accidental finds of coins with information. about the place of detection and description and / or photograph. Key words: Byzantine provinces, treasures, Byzantine coins, money circulation, trade routes.

Постановка наукової проблеми та її значення. Торгово-економічні, культурні зв'язки Західної Волині та Полісся з Візантією та її провінціями належать до маловивчених тем. Далеко не всі знахідки артефактів зафіксовані, описані, закартографовані. Це стосується, зокрема, амфор, кам'яних та металевих хрестиків, енкалпціонів, окремих монет та монетних скарбів тощо. Значення останніх важливе для з'ясування контактів земель північного заходу сучасної України з візантійськими провінціями. Мідні, срібні, а також золоті монети, скарби виявлено навіть у прип'ятських районах Полісся переважно біля ймовірних торговельних шляхів. Ці питання в різних аспектах розглядали у своїх працях М. Кучинко [10], М. Котляр [7], Г. Бондаренко [20],

І. Пасюк [12] та інші дослідники. Ще раніше описували знахідки монет у суто нумізматичному ракурсі В. Антонович, Л. Піотрович, Я. Фітцке [18].

Мета статті – на основі відомості про знахідки візантійських монет та окремих речових артефактів, виявлених в різні роки на північному заході України з'ясувати рівень торгових стосунків між Візантією та східними слов'янами у VI–XII ст.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Візантія була в свій час однією з найрозвинутіших держав. Підтвердженням цього є значні досягнення в економіці, науці, культурі. Для обміну в середині країни та з іншими народами використовувалися золоті, срібні, мідні монети власного виробництва. Візантійські монети належать до найбільш якісних серед подібних виробів давнини. Золоті монети мали назви: солід, семіссис, треміссис. Соліди вважалися найціннішою золотою монетою Візантії. Вони випускалися на заміну римського ауреуса. Їх поява припадає на час правління Костянтина I Великого (324–337 рр.). Для друку соліда використовувалося золото 900 проби, його вага 4,5 г, приблизний діаметр 22 мм. На аверсі друкувалося зображення імператора. За вартістю семіссис складав $\frac{1}{2}$ соліда. Вага його 2,2 г. Треміссис почали друкувати за імператора Магнома Максима в кінці IV ст. Вартість монети була $\frac{1}{3}$ соліда.

Найбільшою срібною монетою Візантії був міліарисій. Ці монети з'явилися також за Костянтина I Великого і дорівнювали $\frac{1}{4}$ золотого соліда. Кератій вартий був $\frac{1}{2}$ міліарисія. Він вважався основою грошового рахунку країни. За імператора Діоклетіана уведено ще одну срібну монету – силікву. Її вага 3,4–2,2 г. У великих містах в обігу була дрібна монета – півсилікви. Бідніші верстви населення користувалися монетами нуммус (інша назва фоліс), півфоліса, декануммії, пентануммії [2, 104–105].

Білоруський нумізмат В. Рябцевич зазначає, що торгівля з Візантією передбачала ввіз в останню меду, хутра, хліба, рабів. На Русь завозилися шовки, золото, овочі, фрукти (наприклад, шовкові візантійські тканини знайдені в похованні знатної особи в с. Білів Рівненського р-ну [10, 247]). Загалом скарби візантійських монет на землях України маловідомі [14, 111; 8, 37]. Це ж можна сказати і про терени Західної України загалом, а Волині, Волинського Полісся зокрема. В. Кропоткін виконав зведений опис знахідок візантійських монет, а також історико-нумізматичне дослідження їх обігу в Східній Європі аж до падіння Візантійської імперії. Автор наводить відомості про візантійські монети з таких пунктів:

1) с. Зимно Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. 1958 року на поселенні VI–VII ст. під час розкопок В. В. Ауліха на глибині 0,25 м знайдено мідну посріблену монету VI–VII ст. з двома отворами. На ній зображена стояча богиня Ніка з хрестом [8, 31];

2) м. Луцьк Волинської обл. У кінці XIX ст. в Археологічну комісію в Києві було передано мідну візантійську монету Іоанна IV Кантакузіна (1341-1355) [8, 31];

3) с. Гладковичі Овруцького р-ну Житомирської обл. Скарб золотих візантійських монет: 1 екземпляр Романа I та Христофора (920–927), 2 монети Костянтина VII та Романа (945–959). За іншими даними, у складі скарбу були монети Костянтина VI (780–797), Василя I (877–882), Іоана Цимісхія (969–976), Василя II (976–1025) (визначення В. Антоновича) [8, 31];

4) м. Паволоч Попільнянського р-ну Житомирської обл. 1882 року знайдено бронзово-мідну монету [8, 31];

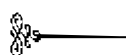
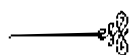
5) с. Звенигород Пустомитівського р-ну (кол. Бібрського повіту) Львівської обл. – знайдено мідну візантійську монету з зображенням хреста та двома отворами [8, 35];

6) м. Львів – біля підніжжя Високого замку знайдено срібну візантійську монету [8, 35];

7) м. Золочів Львівської обл. – 1937 року знайдено срібну візантійську монету з двома отворами [8, 35];

8) с. Довжок Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. 1884 року знайдено мідну монету Мануїла I Комнина (1143–1180) та 4 венеціанські срібні монети – дві (1252–1266 та 1328–1339 рр.) [8, 35];

9) с. Городище Шепетівського р-ну Хмельницької обл. 1957 р. на городищі М. Каргером виявлено мідну погнуту монету кінця XII ст., пробиту у двох місцях [8, 35];

- 10) с. Зеленче Тербовлянського р-ну Тернопільської обл. 1956 року в уроч. Загороди під час розвідок І. Свешнікова на полі разом із керамікою знайдено візантійську монету з отвором [8, 36];
- 11) с. Капустинці Збараського р-ну Тернопільської обл. До 1906 р. знайдено солід Юстиніана I (527–565) (нібито Юстиніана II) [8, 36];
- 12) м. Тернопіль. 1926 р. в уроч. Оболонь в червні 1926 р. знайдено горщик з монетами. Одна золота монета Ірини (797–802) [8, 37];
- 13) м. Брест (Білорусь) – біля міста знайдено візантійську монету [8, 37];
- 14) м. Пінськ Брестської обл. 1804 р. шляхтич Радзевський знайшов у землі 20 золотих монет: Роман IV Діоген (1067-1071) та його спадкоємці [8, 37];
- 15) м. Пінськ Брестської обл. Приблизно 1950 р. на набережній під час земляних робіт В. Сабунаєв знайшов мідну монету Костянтина II з синами [8, 37].

До цього переліку додамо, що кілька років тому виявлено невеликий скарб на болоті біля с. Сокіл Рожищенського р-ну Волинської обл. – 5 срібних візантійських монет, а також знайдено 1 золотий солід у м. Володимирі-Волинському Волинської обл. та одну золоту візантійську монету біля с. Тучин Гощанського р-ну Рівненської обл. У с. Острожець Млинівського р-ну знайдено срібну візантійську монету [12, 38], біля с. Баїв Луцького р-ну – срібну (?) візантійську монету VI ст., поблизу м. Тернополя – 2 золоті візантійські монети. Поблизу с. Цміни Маневицького р-ну Волинської обл. приблизно 30 років тому знайдено скарб золотих (візантійських або римських –?) монет (за переказами місцевих жителів). За повідомленням Яна Фітцке, до війни у Музеї приятелів наук у Луцьку зберігалось кільканадцять золотих візантійських монет [18, 193].

Отже, на сьогодні на теренах Західної Волині та Полісся відомо близько 20 пунктів знахідок візантійських монет та скарбів. Переважна більшість з них – це окремі срібні, мідні монети (табл. 1).

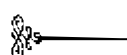
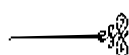
На нашу думку, поява візантійських монет на Волині та Поліссі могла бути пов'язана з торгівлею хутром та бурштином (Пінськ, Володимир-Волинський, Сокіл), а відтак – з Бузьким бурштиновим шляхом (понад Західним Бугом в басейн Вісли аж до Балтійського моря. Вважаємо, що принаймні з початку нашої ери на Прип'ятському Поліссі були відомі місцеві родовища бурштину (білоруський археолог М. Чарнявський писав, що надходження бурштину з Балтії на південь через Прип'ятське Полісся відбувалося починаючи з III тис. до н. е., тобто в пізньому неоліті [1, 106–107]). Знахідки візантійських монет на землях півдня Білорусі такі ж рідкісні, як і на Волині [11, 8].

У праці О. Цинкаловського «Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego» знаходимо перелік місць знахідок бурштину: на берегах р. Случі, Горині, Стиру, Стоходу, в околицях Давид-Городка, поблизу с. Секунь Ковельського повіту, біля с. Сереховичі (тепер Старовижівського р-ну), с. Бережниця над Горинню, с. Велика Ведмежка Маневицького р-ну, а також с. Обич Шумського р-ну Тернопільщини (знайдено жовто-червоний бурштин) [17, 136–137].

М. Котляр вважав, що візантійські монети з'являються на території України в VI ст. За даними автора, на цих теренах відомо 68 пунктів знахідок візантійських монет, які датуються VIII–XI ст. [7, 35]. У той час візантійські монети займали другу позицію за чисельністю після куфічних. Серед скарбів візантійських монет В. Кропоткін називає скарби візантійських солідів IV–VIII ст. та скарби візантійських ексаграмів VII ст. [9, 125]. На його думку, обіг золотих візантійських солідів у Східній Європі був досить обмеженим.

М. Котляр відзначав, що у VIII ст. ці монети ще не були включені в активний грошовий обіг на території сучасної України. IX ст. датуються лише вісім монет з Києва, Криму, Північного Причорномор'я. До цього періоду автор не відносить знахідку золотого візантійського соліда з Тернополя, яку пов'язує з мідною візантійською монетою X–XI ст., що походить із с. Зеленче Тербовлянського р-ну Тернопільської обл., а обидві – з торговим шляхом на Захід [7, 36].

Відомо 25 випадків знахідок окремих візантійських монет X ст.; скарбів дуже мало і вони складаються з невеликої кількості монет. Найбільший такий скарб, у якому налічувалось 93 екземпляри, належить до X ст. Візантійські монети X ст. знайдено і в Житомирській обл. XI століттям датуються 33 пункти знахідок зазначених монет, зросла і кількість скарбів цього часу. Тоді вони фіксувалися в Галичі, Львівській обл. У скарбах кількість монет стає більшою, що

М. Котляр пояснює зменшенням обігу диргемів. Все ж навіть в XI ст. роль цих монет не була значною. З XII ст., як писав М. Котляр, «маємо 9 знахідок монетних скарбів» та окремих монет – переважно візантійські золоті та мідні. Є дані про 12 монетних знахідок, які датуються XIII ст. [7, 36].

Торгові зв'язки Русі з Причорномор'ям та Візантією відомі за укладеними договорами того часу та знахідками монет. Станом на кінець 1980-х рр. було відомо до 300 знахідок візантійських монет. Деякі археологи схильні були робити висновки про незначні зв'язки Візантії з Руссю у IX–X ст., але, ймовірно, тодішня торгівля велася за принципом «товар на товар». За візантійські ювелірні вироби, шовкові тканини, парчу, килими та ін. розраховувалися медом, хутрами, воском, рабами [4, 229]. Великі князі Русі силою зброї добивалися вигідних умов. Як писав Костянтин Багрянородний, його дід Василій I (867–886) «багатими дарунками, золотом, сріблом, шовковим одягом схилив народ росів, войовничий та безбожний, до переговорів...» [5, 66].

Планіграфічне розміщення монет дає приблизне уявлення про можливі шляхи обміну товарів з візантійськими провінціями. За допомогою монетних знахідок, зокрема у Бресті, Пінську, прослідковується напрямок зв'язків від Дніпра (Києва) по Прип'яті до Західного Бугу, а також шлях по Бугу до Подністров'я: Володимир-Волинський, Зимно та далі. Золота монета (солід ?) з Тучина вказує, імовірно, про шляхи над р. Горинь (рис. 1).

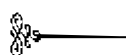
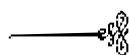
Напевно, зв'язки Волині з візантійським світом здійснювалися різними шляхами: понад Прип'яттю, Горинню, Західним Бугом тощо. Все ж Київ був головною брамою торгівлі з Візантією та Припонтидою. Свідченням цього є археологічні знахідки південного походження [6, 40–41].

П. Толочко писав, що з кінця VIII – поч. IX ст. інтерес Русі до чорноморських ринків посилюється [15, 52]. До початку XIII ст. Візантія для Русі виступала головним торговим партнером. Торгові зносини Русі з Візантією базувалися переважно на обміні [15, 190–191]. Цим, напевно, пояснюється невелика кількість візантійських монет на Русі, у т.ч. і на Волині. Особливо в міцних зв'язках з Руссю був Крим та міста Херсонес, Сурож [5, 407]. «Показником популярності торгових зв'язків Русі з Візантією є червоноглиняні амфори та корчаги» [15, 191], які трапляються під час розкопок давньоруських міст.

Знахідки амфор у Володимирі-Волинському, Луцьку, Торговиці, Дорогобужі, Белзі, Перемилі [13, 167; 10, 247] та, імовірно, в інших більших містах Волині теж є прикладами торгових відносин із Припонтидою. Неподалік с. Шпанів Рівненського р-ну Рівненської обл. у передвоєнні роки викопано дворучну амфору (одне вухо відбите), гостродонну [17, 116]. У м. Володимирі-Волинському по вул. Мала Луцька знайдено гостродонну амфору з високою шийкою рожево-попелястого кольору (зберігається в музеї м. Володимира-Волинського). Подібна посудина походить із м. Збаража [17, 117]. З м. Сокаль Львівської обл. походить золотий перстень з грецькою гемою [17, 118]. У с. Дубище Старокостянтинівського повіту знайдено посудину з вірменським або арабським написом [17, 144].

Цеглянистого кольору амфори, в яких перевозили вина, олію, надходили, ймовірно, з Криму, Херсонеса, Причорномор'я. Їхні фрагменти помічено під час земляних робіт, коли закладався парк біля м. Володимира-Волинського, під час розкопок Дорогобужа [13, 166]. (У Києві подібних амфор виявлено більше ста [5, 101]). Крім того, у Візантії виготовляли натільні мармурові хрестики, які інколи знаходять на Волині [13, 167]. О. Цинкаловський висловлював гіпотези про ранній час появи християнства на Володимирщині (не виключено, і Волині). З цим періодом можуть бути пов'язані хрестики, енкаліпсіони, персні з символічними знаками. Зокрема, у с. Бриків Тернопільської обл. (неподалік від Шумська) знайдено мармуровий хрестик [17, 140], з м. Сокаль Львівської обл. походить золотий перстень з грецькою гемою [17, 118].

Питання стосунків галицьких, волинських земель з Візантією та її провінціями має важливе значення у з'ясуванні культурних та економічних (торгових) відносин між ними. З цього погляду варто згадати про знаменитий шлях з варяг у греки, який «через протидію печенігів» та половців у XII ст. занепадав [3, 414]. У той же час «через Галицьку землю проходив...» бурштиновий шлях (Вісла – Сян – Дністер та Німан – Південний Буг – Дністер), який з'єднував Балтійське та Чорне моря. По Дністру лежала і найкоротша дорога до Візантії – можна було вийти... суходолом до візантійських міст [3, 414].

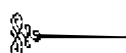
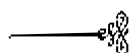
Певний час стосунки Візантії та Галичини були досить тісними: так, дочка перемишлянського князя Володаря Ірина була видана заміж за Ісаака – сина василевса Алексія Комніна [3, 415]. Тобто галицьке та волинське Побужжя, як частина згаданого шляху, мало можливість раніше перейти на християнство, розвивати торгові відносини. Одним з центрів на цьому шляху, імовірно, був Володимир, а південніше Галич (тут повинні бути знахідки візантійських монет). І. Пасюк зазначає, що цим шляхом товари від Володимира переправлялися і до Будапешта – через Галич на Зарецький перевал [12, 41].

Висновки. Отже, торгові стосунки між східними слов'янами та Візантією були інтенсивнішими в VI–VII, IX–XI ст. [16, 56]. Картографування візантійських монет на північному заході України показує їх розсосередженість. Здебільшого це окремі монети. Скарбів небагато, а кількість монет у них незначна. Основними предметами експорту з цих територій могли бути пушина, бурштин. У більших городищах та містах знаходять фрагменти амфор, імовірно, провінційновізантійського виробництва з-під олії, вина (Володимир-Волинський, Луцьк, Дорогобуж та ін.). Основними шляхами обміну, імовірно, були: 1) з Києва на Володимир і далі; 2) лівим берегом Прип'яті або по ріці; 3) Західним Бугом.

Таблиця 1.

*Знахідки візантійських монет на теренах
Західної України*

№	Місцезнаходження	Кількість	Джерела інформації
1.	с. Сокіл Рожищенський р-н Волинська обл.	5 срібних монет	Усна інформація
2.	м. Володимир-Волинський Волинська обл.	Золотий солід	Усна інформація, знайдено кілька років тому
3.	м. Володимир-Волинський Волинська обл.	Візантійські золоті фоліси	Усна інформація
4.	с. Зимно Володимир-Волинський р-н Волинська обл.	На поселенні VI–VII ст. В. Ауліхом знайдено посріблену монету	Кропоткин, 1962, с. 31
5.	м. Луцьк Волинська обл.	Монети Іоана Константина (1341–1355)	Кропоткин, 1962, с. 31
6.	с. Тучин Гошанський р-н Рівненська обл.	Золота візантійська монета	Усна інформація
7.	м. Брест Білорусь	1 монета	Кропоткин, 1962, с. 37
8.	м. Пінськ Брестська обл. Білорусь	(1804 р) 20 золотих монет Романа IV Діогена та спадкоємців	Кропоткин, 1962, с. 37
9.	м. Пінськ Брестська обл. Білорусь	На набережній знайдено мідну монету Костянтина II з синами	Кропоткин, 1962, с. 37
10.	м. Львів (поблизу Високого замку)	Срібна візантійська монета	Кропоткин, 1962, с. 35
11.	м. Звенигород Львівська обл.	Мідна монета з двома отворами та зображенням	Кропоткин, 1962, с. 35
12.	м. Золочів Львівська обл.	Мідна монета з двома отворами	Кропоткин, 1962, с. 35

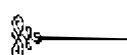
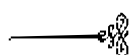

13.	с. Капустинці Збараський р-н Тернопільська обл.	1906 року знайдено солід Юстиніана II ? (527–565)	Кропоткин, 1962, с. 37
14.	с. Зеленче Тереболянський р-н Тернопільська обл.	1956 року І. Свешніковим знайдено монети з отвором під час розкопок	Кропоткин, 1962, с. 36
15.	м. Тернопіль	1926 року на Оболоні знайдено горщик з монетами (серед них 1 золота Ірини (797–803))	Кропоткин, 1962, с. 37
16.	с. Паволоч Попільнянський р-н Житомирська обл.	1882 року знайдено мідну ? монету	Кропоткин, 1962, с. 31
17.	с. Городище Шепетівський р-н Хмельницька обл.	1957 р. на городищі М. Каргером знайдено мідну монету з двома отворами	Кропоткин, 1962, с. 35
18.	с. Довжок Кам'янець-Подільський р-н Хмельницька обл.	1884 року знайдено мідну монету Мануїла I Комнина (1143–1180) та 4 венеційські срібні монети (1253– 1266, 1328–1339)	Кропоткин, 1962, с. 35 ?
19.	с. Острожець Млинівський р-н Рівненська обл.	1 срібна монета	Пасюк, 2016, с. 38
20.	с. Гладковичі Овруцький р-н Житомирська обл.	У кінці XIX ст. (?) знайдено скарб золотих візантійських монет	Кропоткин, 1962, с. 31

Список використаних джерел та літератури

1. Археологія і нумізматыка Беларусі. Энцыклапедыя. Минск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1993. 704 с.
2. Бондаренко Г. В. Спеціальні історичні дисципліни: навч. посіб. для студ. іст. фак. Луцьк: Ред.-вид. відділ ВДУ, 1997. 222 с.
3. Войтович Л. В., Домановський А. М., Козак Н. Б. та ін. Історія Візантії. Вступ до візантиністики. Львів: Вид-во «Апріорі», 2011. 880 с.
4. История Византии: В 3-х т. Москва: Наука, 1967. Т. 2. 472 с.
5. История Киева: В 3 т., 4 кн. / ред. колл.: И. И. Артеменко и др. – Киев: Наук. думка, 1982. Т. 1: Древний и средневековый Киев. 408 с.
6. История Киева: В 2-х т. Киев: Изд-во АН УССР, 1963–1964. Т. 1. 664 с.
7. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. Київ: Наук. думка, 1971. 175 с.
8. Кропоткин В. В. Клады византийских монет на территории СССР. *Археология СССР. Свод археологических источников*. Москва: Изд-во АН СССР, 1962. 64 с.
9. Кропоткин В. В. Экономические связи Восточной Европы в I тысячелетии нашей эры. Москва: Наука, 1967. 135 с.
10. Кучинко М. М. Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя в X–XIV ст.: монографія. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. 528 с.
11. Манеты Беларуси да 1707 г. / склад. Д. Гулецькі, А. Грамыка, А. Крываручка. Минск: Логвінаў, 2007. 207 с.
12. Пасюк І. М. Торгово-грошовий обіг на Волині (IX–XIX ст.). Луцьк: Вид-во ПП «Іванюк В.П.», 2016. 212 с.
13. Прищепя Б. Дорогобуж на Горині у X–XIII ст.: монографія. Рівне, 2011. 250 с.
14. Рябцевич В. Н. Нумизматыка Беларусі. Минск: Полымя, 1995. 688 с.
15. Толочко П. Київська Русь. Київ: Вид-во «Абрис», 1996. 360 с.
16. Шуст Р. Нумізматыка. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні: навч. посіб. Київ: Знання, 2009. 376 с.
17. Synkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. Warszawa: Polskie Towarzystwo Archeologiczne, 1961. 265 s.
18. Jan Fitcke – archeolog, badacz przeszłości Wołynia, muzeolog. Z Wołynia 1936-1939: fragment spuścizny piśmienniczej / zebr. Gaczoł A., Kowalów W.-J. Biały Dunajec-Ostróg, 2009. 308 s.

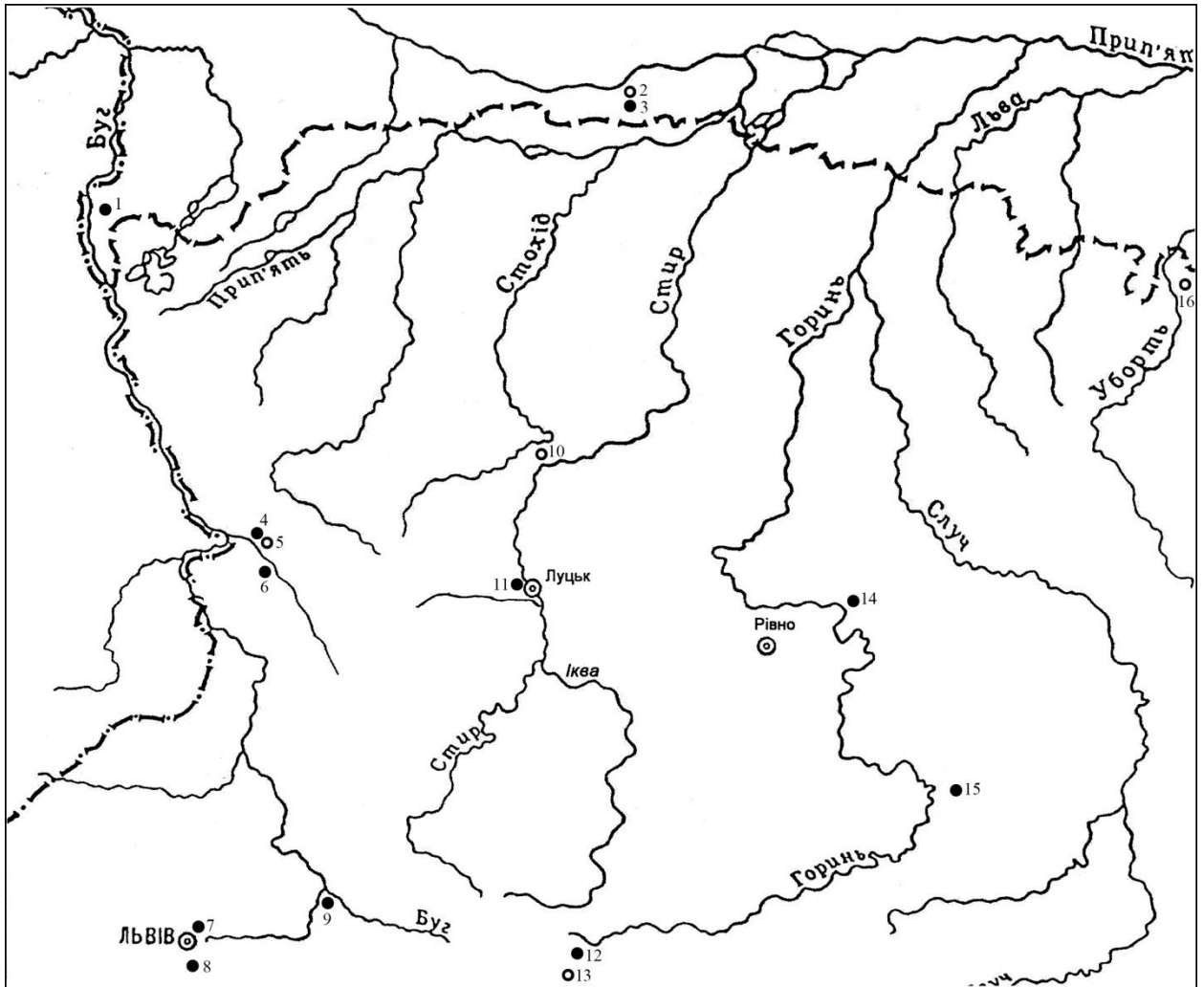

Рис. 1. Візантійські монети на Волині та сусідніх територіях: 1 – Брест; 2 – Пінськ-I; 3 – Пінськ-II (з.); 4 – Володимир-Волинський-I; 5 – Володимир-Волинський-II (з.); 6 – Зимно; 7 – Львів; 8 – Звенигород; 9 – Золочів; 10 – Сокіл; 11 – Луцьк; 12 – Капустинці (з.); 13 – Тернопіль (з.); 14 – Тучин (з.); 15 – Городище; 16 – Гладковичі (за Г.Охріменком, Н.Скляренко)

DOI: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.21.08>

УДК 737: (477.8) «XII - XIV ст.»

Віра Гурulloва, Олександр Мусін
Олександр Остап'юк

Візантійські монети та їхні «болгарські» і «латинські» імітації на Волині в контексті проблем грошового обігу у Східній Європі (за матеріалами Любомльського краєзнавчого музею)

Вихідною тезою авторів є твердження, що сучасні уявлення про грошовий обіг XII - першої половини XIV ст. визначають дві тези: переконання про першій половині XIV ст. о поширення «безмонетного» періоду та уявлення про хронологію обігу візантійських монет, які відігравали важливу роль у грошовому обізі того часу. Стаття про монети візантійського походження у середньовічному грошовому обізі Волині, які представляли східноєвропейські гроші як імітації «болгарські» та «латинські» XII – першої половини XIV ст. Дослідження проведено на основі колекції Любомльського краєзнавчого музею, хоча монети стають предметом дослідження рідко. Автори у статті виходять із визнання, що для поширення візантійських монет у Східній Європі Волинська земля донедавна займала особливе місце. Тому важливим є ввести у науковий обіг знахідки, зафіксовані працівниками Любомльського краєзнавчого музею, які

попали або до колекції музею, або у приватні колекції. Аналіз дозволяє ствердити, що обіг візантійських монет у деяких регіонах України, у тому числі й на Волині, поступово заміняють празькі гроші, які домінували у пізньому середньовіччі. Знахідки візантійських монет автори пов'язують із активізацією соціально-економічного життя та відповідними потребами господарства. При цьому автори не заперечують, що в товарно-грошових відносинах Волині використовувалися гривні та гривні кун, про які згадується і в Галицько-Волинській хроніці і які відомі в скарбах і серед археологічних знахідок. Стверджена актуальність створення повного зводу візантійських монет на Волині, який би врахував сучасні стандарти як візантійської нумізматики, так і описи місць знахідок монет, що походять з археологічних досліджень на території Волині, знахідки монет, що надійшли до локальних музеїв та інші.

Ключові слова: монети, грошовий обіг, Волинь, середньовічна Європа.

Vira Huruljva, Oleksandr Musin, Oleksandr Ostapiuk.

Byzantine coins and their "Bulgarian" and "Latin" imitations in Volyn in the context of problems of money circulation in Eastern Europe (based on the materials of the Luboml Regional Museum).

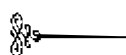
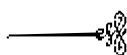
The original thesis of the authors is the statement that modern ideas about money circulation of the XII - first half of the XIV century. define two theses: the beliefs of the first half of the XIV century. o the spread of the "coinless" period and the idea of the chronology of the circulation of Byzantine coins, which played an important role in the money circulation of that time. An article about coins of Byzantine origin in the medieval currency of Volhynia, which represented Eastern European money as imitations of "Bulgarian" and "Latin" XII - first half of the XIV century. The study is based on the collection of the Luboml Museum of Local Lore, although coins are rarely studied. The authors of the article proceed from the recognition that until recently the Volyn land occupied a special place for the distribution of Byzantine coins in Eastern Europe. Therefore, it is important to put into scientific circulation the findings recorded by the staff of the Luboml Museum of Local Lore, which were either in the museum's collection or in private collections. The analysis suggests that the circulation of Byzantine coins in some regions of Ukraine, including Volhynia, was gradually replaced by Prague money, which dominated the late Middle Ages. The authors associate the findings of Byzantine coins with the intensification of socio-economic life and the corresponding needs of the economy. At the same time, the authors do not deny that in commodity-money relations of Volhynia hryvnias and hryvnia kunas were used, which are mentioned in the Galician-Volyn chronicle and which are known in treasures and among archeological finds. The urgency of creating a complete set of Byzantine coins in Volyn, which would take into account modern standards of Byzantine numismatics, as well as descriptions of coin finds originating from archaeological research in Volyn, finds of coins received in local museums and more.

Key words: coins, money circulation, Volyn, medieval Europe

Сучасні уявлення про грошовий обіг у Східній Європі XII – першої половини XIV ст. визначаються двома головними історіографічними факторами. Насамперед, це переконаність дослідників у повсюдному поширенні «безмонетного періоду» східноєвропейської економіки, яка ґрунтується на фактах припинення надходження в регіон арабського і європейського монетного срібла з кінця XI – початку XII ст. – денаріїв і дирхемів, появи срібних платіжних злитків київської і новгородської традицій та нових рахункових грошових одиниць, що пов'язані за своїм походженням з «хутряними грошима» [1; 2; 3; 4]. Окрім цього, на теорії дослідників значно вплинула запропонована Т. Нунаном хронологія обігу візантійських монет, який, на основі каталогу В. В. Кропоткіна [5; 6], звертаючись в основному до міліарисіїв та вважаючи вплив золотих і мідних монет на економіку Східної Європи несуттєвим, виділив три періоди циркуляції візантійського карбування: 1) 800-950 рр. – незначна кількість монет, періодично брала участь в грошовому обігу; 2) 975-1050 рр. - найбільше число знахідок, їхня регулярна участь в грошовому обігу; 3) 1060 - 1130 рр. - поступовий занепад і повне припинення надходження монет [7, р. 154].

Якщо суперечки про суть «безмонетного періоду» тривають переважно між прихильниками існування «хутрянних грошей» («хутровиками») і їхнім еквівалентом у вигляді злитків срібла – гривень («металістами») [8; 9; 10], то уявлення про появу візантійських монет у Східній Європі, насамперед – на землях сучасної України, були значно уточнені вже у другій половині 1980-2010-х рр.

У дослідженнях вже відзначалися регіональні відмінності в грошовому обігу Східної Європи, що були непомічені Т. Нунаном, насамперед – в північно-західному Причорномор'ї [11], проте тут ці особливості могли бути пов'язані в основному з життям кочівницьких суспільств, що не повною мірою відображало ситуацію в інших частинах Східної Європи. Набагато важливішими є уточнення відомостей про появу візантійських монет після 1130 року на основних територіях, що були політично пов'язані з Київською Руссю. Так, свого часу, В. Н. Зоценко простежив побутування візантійських монет в Києві і в Середньому Подніпров'ї у широкому часовому діапазоні з VI по XIII ст., виокремивши три періоди їхньої появи та використання [12, с. 57-79; критичні зауваження див.: 13, с. 16–19]. Останній період побутування, виділений дослідником як

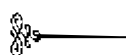
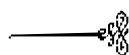

час самостійного обігу візантійських монет після припинення надходження в Подніпров'я арабських дирхемів, датується ним 70-ми рр. X ст. – початком XIII ст. За його підрахунками, з 75 монет цього часу 44 екземпляри – мідні номінали, 28 – золоті та 1 – срібна монета. З них до XII-XIII ст. належить 16 екземплярів, де переважають монети, знайдені у складі скарбів. Новим, порівняно з даними з каталогу у В.В. Кропоткіна, є тільки один скарб, знайдений у Києві в 1986 році, який надійшов у приватну колекцію. Він містив опукло-увігнуті білонові трахеї імператорів з династії Комнінів-Ангелів, серед яких згадані дві монети Мануїла I (1043-1080), дві – Андроніка I (1183-1195), п'ять – Ісаака II Ангела (1185-1195) і одна – Олексія III Ангела (1195-1203), на жаль, без точних посилань на варіанти типів монет. Оскільки білонові монети всіх перерахованих візантійських правителів служили прототипами для імітацій кінця XII - першої половини XIII ст., то не можна виключити, що скарб містив не візантійські, а імітаційні випуски.

Варто додати, що ще в 1909-1910 рр. під час розкопок Д. В. Мілеєва на садибі митрополичого будинку Києво-Софійського собору була знайдена золота підвіска-іперпер імператора Іоанна II Комніна (1118-1143) або її давньоруське наслідування. Монета має опукло-вигнуту форму із зображенням на опуклій стороні Христа на троні, на увігнутій – Богоматері, яка благословляє імператора. Окрім того, такого ж типу монети карбував і імператор Іоанн III Ватац (1222-1254). Монета має вушко для підвішування з трьохчастинної рифленої смуги і два наскрізні отвори по краях. Імовірно, вона спочатку використовувалася як нашивна або набивна прикраса, можливо на книгах для богослужіння. Пізніше її використовували як підвіску, де головним шанованим зображенням, судячи по розташуванню петлі, був тронний образ Спасителя [14, с. 202, іл.9: 1, з XIII кольорової вклейки].

Завдяки усному повідомленню відомо, що на початку 2010-х рр. в районі Києва було знайдено білонову трахею імператора Олексія III (1195-1203). У 1990 році в Чернігові разом із фрагментами візантійських скляних посудин виявлено стерту мідну візантійську монету (вага 2,31 г), яку Г. А. Козубовський відніс до часу правління того ж Олексія III [15, рис. 10: 7/23]. Однак така атрибуція є сумнівною. На лицьовій стороні монети зображений св. Димитрій (праворуч видно чітко букву Т і нижче - менш чітко - Р I). Можна припустити, що це 1/2 тетартерона імператора Іоанна II (1118-1143), карбованого в Фессалоніках. В тому ж Чернігові, в урочищі Веригіно, було знайдено іперпер нікейського імператора Іоанна III Ватаца (1222-1254), місце зберігання котрого на сьогодні невідоме [16, с. 136-137, рис. 1-2]. У Чернігівському обласному історичному музеї ім. В. В. Тарновського зберігається візантійська монета, знайдена на Княжій Горі (с. Пекарі, Канівський район, Черкаська область), яка надійшла ще в приватну колекцію В. В. Тарновського (№ А 5 - 828/5) та була описана М. Ф. Біляшівським і може бути ідентифікована як білонова трахея Мануїла I Комніна (1143-1180) [пор. із знахідкою аналогічної монети у с. Довжок, Кам'янець-Подільського району, Хмельницької області: 94, с. 122; 95, с. 24; пор.: 5, с. 37, № 271]. Нещодавні знахідки білонової трахеї того ж імператора в с. Гола Пристань (Херсонська область) та срібної монети XIV ст. епохи династії Палеологів з написом «політикон» на лицьовій стороні і з зображенням трьох ключів на зворотній стороні в м. Миколаєві, найімовірніше, пов'язані з контактами Візантії і кочівників Північного Причорномор'я [17]. Також відома знахідка мідного тетартерона Мануїла I Комніна (1143-1180) на території Латвії, яку використовували як підвіску [18, с. 43]. Ймовірно, візантійські монети надходили сюди Дніпровсько-Двінським шляхом [19, Ср. 60].

Надходження візантійських монет до Східної Європи після першої третини XII ст., яке на сьогодні традиційно розглядається як фінал візантійського монетного обігу у Київській Русі, змушує інакше розглядати скарб із Вілкува (повіт Кельце, воєводство Свентокшиське, Польща) [20, с. 154-155, nr 105], що був вивлений на початку XX ст. Він складався приблизно з 20 візантійських золотих монет, знайдених в керамічній посудині, походження, хронологія, достовірна атрибуція і місцезнаходження яких на сьогоднішній день невідомі. В останньому виданні середньовічних монет на території Польщі скарб віднесений до другої половини XI ст. Нагадаємо, що в короткій замітці про виявлення скарбу монети були охарактеризовані як чашовидні («*miseczkwate złote monety bizantyńskie*») [21, с. 31]. В аналітичних статтях цей комплекс переважно відноситься до XII ст., однак не виключається і більш широка хронологія XI – першої половини XIV ст. [22, с. 477-478]. У зв'язку з цим, на нашу думку, традиційна

найменування монет цього скарбу солідами потребує уточнення. Якщо скарб належав до XI ст., то він складався з монет, які називались в цей час номісма стамена, якщо до XII ст., то в нього входили іперпери – номінал, що з'явився в результаті реформи 1091/92 рр.

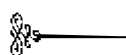
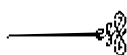
В історії поширення візантійських монет у Східній Європі територія Волинської землі до сьогодні займає особливе місце. До недавнього часу їхня кількість на захід від Київської Русі було незначною. Про це свідчив як каталог В. В. Кропоткіна, так і нещодавно виданий звіт ранньосередньовічних монет, що походять зі східної Польщі, частина якої колись належала до політичної та економічної сфер впливу давньої Київської держави [20; 23; 24]. Ґрунтуючись на виданому каталозі, можна зробити висновки, що в Малопольщі взагалі менше арабських дирхемів, ніж, наприклад, на Шльонську, хоча ранньовізантійський чекан зафіксований тільки в цій частині Польщі. Це може відображати входження цих регіонів держави П'ястів до двох різних культурних зон, пов'язаних спадковістю з римською та ромейською цивілізаціями. Певні закономірності простежуються і в надходженні в цей регіон візантійських монет. Незважаючи на те, що в цілому на сході Польщі візантійських монет більше, ніж на Шльонську (40: 7), склад Шльонських скарбів подібний до тих, що відомі у Русі і в Балтійському регіоні. Відомо, що на території Великопольщі недавно було зареєстровано 24 скарби з візантійськими монетами схожого складу, схованих до 1010 р. [25]. Тут, як і на Шльонську, присутні практично невідомі на сході польських земель міліарисії, які, очевидно, разом із арабським монетним сріблом надходили сюди з Помор'я.

Відсутність міліарисіїв на західних окраїнах Київської Русі, ймовірно, відображає історичну реальність, де обіг візантійського монетного срібла X-XI ст. було зведено до мінімуму, що додатково підтверджують нечисленні білоруські знахідки. На сьогодні на території Білорусії відомо 15 номісм, 1 іперпер, 7 міліарисіїв та 6 фоллісів [26, с. 105-123, 380-384]. Відзначимо, що саме наприкінці X – на початку XI ст. ці землі, особливою територією «градів Червенських», були предметом суперечок між П'ястами та Рюриковичами і зоною військової активності. Водночас така ситуація може частково відображати і «стан джерела», оскільки випадкові знахідки останніх років, що з'являються в результаті інтенсифікації будівельних робіт і непрофесійної археологічної діяльності, не завжди потрапляють в поле зору нумізматів.

У цій ситуації, можливість введення в науковий обіг нових знахідок візантійських монет з території Західної Волині, в тому числі і раніше невідомих тут типів, стала дуже важливою. Ці монети були зафіксовані співробітниками Любомльського краєзнавчого музею (м. Любомль, Волинська область) і надійшли або в зібрання музею або в приватні колекції. Всі знахідки можна умовно розбити на ранню, середню та пізню серії.

До ранньої серії належать три срібні монети, які надійшли в приватні колекції – дві гексаграми імператора Константа II (641–668, на лиц. стор. Констант із сином Константином IV, на звор. стор. два інших сина імператора - Іраклій і Тіберій; дата випуску – 659–668 рр.) і одна – Костянтина IV (668–685; лиц. стор. імператор, звор. стор. - його брати - Іраклій и Тіберій; дата випуску 668 р.) (рис. 1: 1–3), знайдені біля с. Оленів Рожищенського району Волинської області в 2017 році разом з іншими, що не потрапили в поле зору дослідників, монетами. До музею також потрапив мідний фолліс з території Луцького району, карбований, ймовірно, в епоху правління Константа II (641-668; може належати до класу 5-8 і датуватися періодом 651-658 рр.; лиц. стор. – імператор в повний зріст, на звор. стор. – знак номіналу М і монетна майстерня А, інші деталі не читаються) (рис. 1: 4) [27, р. 441–442, 450–455, 534, DOC 22, 57, 69–81]. Тут також варто згадати і невраховані в каталозі В. В. Кропоткіна солід імператора Юстиніна I (527-565) та семісс імператора Іраклія (610-641), який в публікації має назву «½ соліда». Перед Другою світовою війною вони зберігалися в музеї Товариства друзів науки в Луцьку. Зв'язок цих знахідок з Волинським регіоном, хоч і без точної локалізації, свого часу вважався цілком ймовірним [28, с. 182]. Ці знахідки можуть уточнити уявлення про хронологічну лакуну щодо надходження монет на територію Волині в третій чверті I тис. н. е. (про ці уявлення див.: 29, с. 28-29).

До середньої серії X-XI ст. належать фолліс імператора Романа I (920-944; дата випуску – 931-944 рр.), (рис. 2: 1), анонімний фолліс X ст. (класу «А»?) з отвором для підвішування (рис. 2: 2) і анонімні фолліси класів «В» (1030 / 35-1042) (рис. 2: 3), «С» (1042-1050) (рис. 2: 4) з отвором і дротяним кільцем для підвішування і «G» (1065-1070) (рис. 2: 5), які знайдені в Луцькому, Любомльському та Шацькому районах [30, р. 562-565, 648-649, 692-694, 676-681, DOC 25, A1, D,

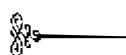
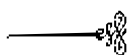

С, G]. До цієї ж серії варто віднести номіси імператорів Романа III (1028-1034) і Михайла Дуки (1071-1078) з уже згаданого зібрання музею Товариства друзів науки в Луцьку, які в публікації називаються солідами, що правдоподібно були знайдені на території Волині [28, s. 182].

Однак, абсолютно унікальною є більш пізня серія, представлена вісьмома мідними монетами, знайденими в околицях с. Холопичі Локачинського району Волинської області (рис. 3). За наявною інформацією, вони були лише частиною нумізматичного комплексу (скарбу?), що складався з понад 50 монет, основна частина якого потрапила в приватні колекції. Ці монети мають опукло-увігнуту форму, через що до цього типу іноді застосовують широко використовуваний, але визнаний некоректним ще в 1971 році термін «сцефатні»/«скіфатні» [31, р. 253-260]. З них дві представлені так званими болгарськими імітаціями типу «С» (1202-1215) (рис. 3: 1, 2) [пор.: 32, р. 441-443, DOC 3; 33, р. 253-254, по 10.3.1; див. також рис. 3: 3], а решта – імітаціями візантійських монет, карбованими в Константинополі в епоху Латинської імперії (1204-1261). Дві латинські монети представлені маломодульними екземплярами типу «А» (рис. 3: 4, 5) [пор.: 32, р. 673-674, DOC 1; 33, р. 277, по 11.1.1; див. також рис. 3: 6], одна монета, ймовірно, відноситься до типу «D» (рис. 3: 7) [пор.: 32, р. 678, DOC 8; 33, р. 300-301, по 11.8.1; див. також рис. 3: 8], одна до типу «H» (рис. 3: 9) [пор.: 32, р. 675, DOC 4; 33, р. 287, по 11.4.1; див. також рис. 3: 10] і ще дві відносяться до типу «P» (рис. 3: 11, 12) [пор.: 32, р. 683-684, DOC 16; 33, р. 318, № 11.15.1; див. також рис. 3: 13].

«Болгарські», а також латинські імітації візантійських монет XIII ст., що карбувалися в Константинополі у 1204-1261 рр. і в Фессалоніках в 1204-1224 рр., використовувалися в грошовому обігу Болгарії до початку карбування власних регулярних випусків в 1256 році. Вперше подібні монети виділив і відніс до болгарського та латинського імітаційного карбування М. Хенді [34, р. 191-222], що було прийнято, хоча із застереженнями, більшістю дослідників. Втім, Д. М. Меткалф вважав, що болгарські імітації карбувалися на Балканах візантійськими правителями [35, р. 418-421; 36, р. 114-117]. Однак, ця точка зору спростовується відсутністю скарбів з імітаціями монет імператорів Мануїла I і Ісаака II, тезаврація яких сталася раніше 1195 року. Причини імітаційного карбування до сьогодні не з'ясовані. Багато питань викликає той факт, що кілька десятиліть у Другому Болгарському царстві не було власних монет. Нещодавно було висловлено припущення, що болгарські імітаційні монети, які отримали після цього найменування «так звані» болгарські наслідування, випускалися з ініціативи Венеції. Уряд цієї італійської республіки прагнув зберегти і розширити свій економічний вплив на Балканах, продовжуючи постачати ринки цього регіону звичною для них монетою візантійського типу і вагового стандарту. Посередниками в цій справі венеціанці використовували купців з Дубровника, які здавна мали привілеї в торгівлі на Балканах. Імовірно, поряд з товарами – такими, як зброя, шовковий і бавовняний одяг, прянощі, медикаменти і парфумерія, в Болгарію через Дубровник надходили великі суми – десятки мільйонів примірників білонових (а після 1222 року – і золотих) імітаційних монет для насичення місцевих ринків [37, с. 19-20, 22-64; дискусію див. в: 38]. За останні роки було знайдено кілька нових типів імітацій і різновидів раніше відомих центрів карбування «латинських» імітацій, що дозволило розширити хронологічні межі випуску «болгарських» імітацій типу «С», а також припустити існування альтернативних Константинополю і Фессалонікам центрів карбування монет. Однак, на сьогодні питання щодо причин та емітентів карбування імітаційних монет на Балканах залишається відкритим [див.: 38].

Поряд з цією дуже важливою колекцією, що була виявлена на Волині і частково потрапила в Любомльський музей, необхідно згадати і про інші «пост-візантійські» монети XIII ст. на території Східної Європи, як є добре відомі, так і ті, які лише вводяться до наукового обігу. Ще в 1957 році, під час розкопок на городищі у с. Городище Шепетівського району Хмельницької області, яке автор розкопок М. К. Каргер ототожнював з давньоруським Ізяславлем [дискусію див. у: 39; 40], була знайдена мідна увігнута монета. Екземпляр був пошкоджений корозією в центрі та пробитий. І. В. Соколова вважала, що монета ймовірно, карбувалась фессалонікським правителем Феодором Комніним-Дукою (1223-1230). В. В. Кропоткін прийняв цю атрибуцію [5, с. 37, № 272]. Проте, насправді на території городища була виявлена білонова трахея типу D, карбована наступним солунським правителем - Мануїлом Комніном-Дукою (1230-1237) [32, р. 574-575, DOC 6] (рис. 4: 1).

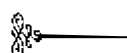
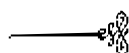
Згідно з польовим описом (польовий номер ГД-57/13044), монета була знайдена в південній частині дитинця в кв. М-28, на глибині 0,5 м. В цьому ж і в сусідніх квадратах на глибині 0,4 - 0,6 м було зафіксовано значну кількість кераміки, зокрема – один цілий горщик і розвал, представлений половиною горщика, а також фрагменти скляних браслетів, бронзовий виріб, цвях, стержень з кільцем, ключі, серп, точило і залізне кільце невідомого призначення. В описі біля квадратів МН-27-28 зазначено – «житло», щоправда, не у всіх випадках. На плані позначень монети немає, проте присутні позначення розвал печі і людський кістяк. Версію про походження монети із житла, мабуть, можна прийняти як цілком достовірну [41, с. 14].

Ще одна «пост-візантійська» монета XIII ст. була знайдена в районі Медоборів на території Крутилівського або інша назва Звенигородського городища розташованого на правому березі річки Збруч. Монета має два отвори і карбована, за припущенням А. В. Фоміна, в 1224-1230 рр. в Фессалоніках (рис. 4: 2). На основі датування, зазначеного в публікації, можна зробити висновок, що дослідник визначив її як монету імператора Феодора Комніна-Дуки, правителя Фессалонікійської імперії. Це припущення підтверджується і знайомством із більш якісним зображенням монети, ніж те, що є в публікаціях. Археологічний контекст знахідки характеризується великою кількістю предметів християнського культу, що, на думку деяких колег, говорить про статус граду як місцевого княжого адміністративного центру в другій половині XII – першій половині XIII ст., де розташовувався військовий гарнізон [42, с. 41, 57, рис. 47: 4; 43, с. 81, 110, рис. 47: 4; 44, с. 173].

Опукло-увігнута мідна монета із зображенням фігури імператора з лабарумом і сферою була знайдена на Чорнівському городищі княжого часу біля Чернівців (Чернівецька область), матеріальна культура якого близька до матеріальної культури вже згаданого вище Звенигородського городища. Монета зберегла сліди від отвору. Керівник досліджень С. Пивоваров схиляється до думки, що це «латинська імітація», карбована в 1204-1224 рр. в Фессалоніках (діаметр 25 мм, вага - 1, 55 г) [45, с.156, 157, рис. 1]. Безпосереднє знайомство із зображенням монети підтверджує цей висновок. Зауважимо, що на тому ж городищі в 2006 та 2014 рр., під час досліджень експедицією Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича під керівництвом С. Пивоварова і Н. Ільківа, були знайдені дві імітаційні, «латинські» або «болгарські», монети: одна – з пробитим отвором, інша, обрізана по краях – зі слідами отвору, що не зберігся. Їхні типи потребують уточнення. Загалом же серед небагатьох знахідок монет з цього регіону переважають більш пізніше невізантійське карбування XIV ст., а візантійські монети і монети імітаційних карбувань, незважаючи на сприятливе географічне розташування цієї території, трапляються тут вкрай рідко.

І на завершення в районі Кам'янця-Подільського у 2011 році був виявлений скарб, який ще тільки вводиться в науковий обіг і потребує ретельного осмислення. Попереднє повідомлення про нього було зроблено одним із авторів цієї статті на 23-му Міжнародному конгресі візантійських дослідників в м. Белград, Сербія в 2016 році, а також на XIX-й Всеросійській нумізмічній конференції у квітні 2017 р. у Великому Новгороді [46]. Скарб складався з 297 дрібних фрагментів білонових монет XIII ст. різних форм (квадратної, прямокутної, трикутної, трапецієвидної, сегментарної), отриманих у результаті розрубування монет на 6-9 частин. Загальна вага комплексу – 95,17 г, вага окремих фрагментів коливається від 0,06 г до 0,78 г, але дві третини їхньої загальної кількості становлять компакту групу у ваговому діапазоні від 0,21 г до 0,40 г. Діаграма ваги репрезентує нормальний розподіл, де середнє арифметичне значення становить 0,32 г, що майже ідентично медіані, яка дорівнює 0,31 г. Це вказує на рахунок *al marco*: одна тисяча важить між 310-320 г – значення, близьке фунту золота в XIII в. Таким чином, скарб, мабуть, є депозитом дрібних грошових і рахункових одиниць.

Зі всіх фрагментів скарбу визначено лише 90 екземплярів. Правдоподібно, 121 екземпляр неможливо ідентифікувати через, або повну відсутність зображень, або мінімальність зображень у вигляді частинок обідків, німбів та частин одягу. Решта інших 86 екземплярів, судячи зі збережених елементів зображень святих, імператорів, деталей одягу, окремих букв від написів, відносяться до того ж культурного кола пам'яток що і атрибутованні монети. Так, у складі скарбу присутні фрагменти білонових трахей різних типів правителів Фессалонік Феодора Комніна Дуки (1224-1230) і Мануїла Комніна Дуки (1230-1237), а також монети імітаційного карбування на

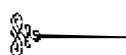
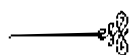
Балканах XII-XIII ст. усіх трьох типів та фрагменти монет Латинської імперії в Константинополі (1204-1261). На сьогоднішній день найпізнішими і найчисельнішими монетами в скарбі є «латинські» імітації типу «Т» і «U», які датуються 1230-1240 рр. [33, р. 328-332]. За своїм складом скарб є характерним для грошового обігу в балканському регіоні, про що свідчать комплекси, знайдені в Дорково, Трьох Водицях, Могіліцах та ін. [34, р. 336-338, 391-393, 366-367; пор.: 47]. Однак, для Балкан не є типовим обіг дрібних фрагментів монет, подібних до тих, що виявлені в «кам'янецькому» скарбі. В складі балканських скарбів трапляються інколи кліппи - візантійські монети середини XII ст., обрізанні по краях. Припускається, що це було зроблено наприкінці того століття для приведення важчих і високопробних білонових трахей колишніх правителів у відповідність з нормами більш пізнього часу та їхньої подальшої участі в обігу (див. : 48, р. 62-66). Проте, кліппи не мають нічого спільного з дрібними фрагментами, які представлені в кам'янецькому скарбі.

До сьогодні знахідки фрагментованих монет були відомі лише на території Криму. Так, розрубані на чотири частини монети «латинського» імітаційного карбування в Константинополі після 1230 р., [33, р. 353] були виявлені на Мангупі та в південно-західній частині півострова. Автор публікації цих фрагментів, реконструювавши з них монету, припустив, що це імітація місцевого виробництва трахеї Андроніка I Комніна (1183-1185) типу, якого не існувало у Візантії [49]. Помилковість цього висновку пояснюється тим, що в 1990-х рр. подібні типи «латинських» імітацій ще не були відомі. Варто додати, що «латинські імітації» часто трапляються під час розкопок серед підйомного матеріалу в Херсонесі та й в Криму загалом. (один із авторів статті опрацював ці монети в музеях та приватних колекціях Криму, див.: 50, с. 66).

Звісно ж, що знахідки імітаційних монет з околиць Кам'янця-Подільського, Подністров'я та Криму дуже важливі для визначення шляхів і обставин проникнення візантійських монет XIII ст. на територію Волинської землі в той час. Саме з Кам'янцем-Подільським пов'язані відомі з писемних джерел згадки про торгові шляхи, які проходили тут та продовжували функціонувати і в XIV-XV ст. [51, с. 435; 52, с. 39-40].

Несподівано важливими виявилися знахідки імітаційних монет XIII ст. і з території північної частини Східної Європи. Перш за все, варто згадати вже опублікований і вивчений «шелонський скарб» з 221 монети кінця XII-початку XIII ст., що зберігається в Новгородському музеї-заповіднику [53]. До скарбу входять чотирнадцять візантійських монет та понад двісті так званих болгарських і латинських імітацій кінця XII - початку XIII ст., що наслідують візантійські монети імператорів з династії Комнінів-Ангелів XII ст. У новгородському скарбі представлені всі три типи монет «болгарського» імітаційного карбування: 1) наслідування типу «А» 1195-1205 рр. - білоновим трахеям Мануїла I - 38 екземплярів; 2) наслідування типу «В» після 1195 р - білоновим трахеям імператора Ісаака II Ангела - 18 екземплярів; 3) наслідування типу «С» 1195-1230 рр. - білоновим трахеям Олексія III Ангела - 157 екземплярів, можливо до них же відносяться 6 екземплярів стертих монет. Окрім того, в скарбі є дві монети, що відносяться до імітаційного карбування імператорів Латинської імперії (1204-1261): Константинополь, тип «W» (1235-1240) і маломодульні, тип «А» (1215-1240 р.).

У 2005 р. дві болгарські імітаційні монети типу «С», мабуть, 1200-1210 рр. карбування, були знайдені під час археологічних досліджень боярських садиб на Троїцькому розкопі в Людіному кінці Новгорода. Вони походять з відвалу і спочатку були віднесені до 10 пласту Троїцького XIII-XIV розкопу, який містив культурні нашарування середини XII ст., що і дозволило авторам розкопок описати їх як «бронзові візантійські монети XII ст.» [54, с.10]. Однак, це твердження суперечить даті карбування монет. Очевидно, що монети походять з верхніх нашарувань, які випали разом із стінкою розкопу, що частково відвалилася із стратиграфічного рівня, який досліджувався в попередні роки. Варто відзначити, що мешканці садиби того часу були пов'язані з церковною адміністрацією. Найбільш вірогідним шляхом надходження на територію Новгородської землі комплексу «болгарських» імітацій є західний, тим більше, що річка Шелонь, неподалік від якої був схований скарб, була частиною так званого Лужського шляху на Балтику. Можливо, його функціонування було пов'язано безпосередньо з активним обміном уздовж дніпро-двінського шляху.

Нещодавно вдалося уточнити інформацію по визначенню мідної монети, знайденої в 1929 р на городищі в Старій Рязані, яку приписували імператору Олексію III [5, с. 28, № 926]. Насправді, це болгарська імітація типу «А», що наслідувала трахеї останньої групи випусків Мануїла I Комніна. Таке ж саме знайомство з щойно виявленими в колекції Рязанського музею монетами з розкопок А. В. Селіванова в Старій Рязані в 1888 році, [55, с. 163; 56, с. 161; 57, с. 33] дозволило одному з авторів цієї статті визначити їх не як карбування династії Комнінів, як вважалось раніше [5, с. 28, № 92], а як «болгарські» і латинські імітації, в тому числі п'ять примірників типу «U» із зображенням св. Іоанна Предтечі. А. А. Гомзін вважає, що ці монети не були пов'язані з будівництвом Спаського собору в другій третині XIII ст., а, найімовірніше, вони з'явилися в регіоні пізніше, десь в 1240-1250-ті рр. [58]. Втім, дослідники відзначали, що візантійські речі і монети потрапляли в Рязанську землю переважно з інших князівств, пройшовши кілька етапів транзитної торгівлі [59, с. 317]. Нові інтерпретації знахідок зі Старої Рязані є дуже важливими для визначення хронології надходження і обігу цих типів монет в Східній Європі, оскільки дата загибелі міста під час навали 1237 року може дати нам *terminus ante quem* для початку надходження цих монет на Русь.

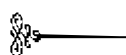
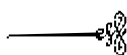
Варто відзначити і певний зв'язок монет із «церковним» контекстом, як в Рязані, так і в Новгороді. Сьогодні, в світлі нових атрибутів необхідно уточнити всі повідомлення про знахідки монет Комнінів-Ангелів для виявлення серед них болгарських або латинських імітацій. Можливо, що серед монет цієї династії, які трапляються в Північно-Західному Причорномор'ї, присутні і імітаційні випуски, але на основі опублікованих рисунків [11] важко зробити якісь висновки.

Нарешті, з метою вивчення обігу візантійських монет та інтерпретації волинських знахідок необхідно залучити добре відомі «урипки Бенешевича», що стосуються історії східноєвропейської митрополії Росія в епоху митрополита Феогноста (1328-1353), в скарбниці якого виявилось 28 золотих і 6 срібних «кавкіїв» - увігнутих монет, які позначені грецьким терміном «*καυκιον*». Серед дарів, які надійшли митрополиту від представників литовської династії Гедиміновичів та інших східноєвропейських князів також значаться срібні «кавкії» [1, с. 243-244; 60; 61].

Втім, не всі дослідники згодні з тим, що термін «кавкіон» - це назва монети. Так М. Хенді, правда, на підставі тексту V ст. - закону імператора Маркіяна 452 року - вважає, що мова йде про чаші, в які насипали монети для розкидання їх народу під час святкових церемоній, однак наведені ним докази не безперечні. У більш пізніх текстах, на які він посилається, цим терміном могли позначатися звичайні посудини [48, р. 194-195, 269, 307].

Навряд чи в документі, який нас цікавить, йдеться про срібні монети XIV ст., оскільки вжитий термін передбачає саме увігнуті монети. Відомо, що у Візантії увігнуте срібло чеканилося, починаючи з середини XI ст. Це були міліарисії Костянтина IX Мономаха і більш пізні випуски, а також електрові трахеї XII ст., що були в Нікейській і Фессалонікійській імперіях XIII ст. срібними аж до часу правління імператора Михайла VIII Палеолога. Імператор Андронік II ввів уже плоскі срібні басілікони, які переважно можна називати дукатами, як аргументовано вказав А. Л. Пономарьов [63, с. 471-477]. Увігнуте золоте карбування, з'явившись в середині XI ст., останній раз представлене іперперами в 1328-1341 рр. або ж - за іншою версією - в 1341-1347 рр. із зображеннями правителів Андроніка III, Анни Савойської та Іоанна V. Логічно припустити, що в Східній Європі в користуванні князів продовжували знаходитися золоті і срібні увігнуті монети, випущені в Візантії наприкінці XIII - початку XIV ст.

У зв'язку з досить імовірним обігом візантійських монет XIV ст. в Східній Європі варто звернути увагу на наявну в науковій літературі інформацію про нібито знайдену в Луцьку мідну монету імператора Іоанна I Кантакузена (1347-1354) [5, с. 31, № 148; 6, с. 187; 29, с. 38]. Дійсно, 5 серпня 1900 року помічник класних наставників Луцької прогімназії Йосип Гіщинський відправив до Імператорської Археологічної комісії в Санкт-Петербурзі монету для визначення, яку зберігач Ермітажу Олексій Марков описав як візантійську «мідну монету» імператора Іоанна Кантакузена, вважаючи, що вона не представляла собою ніякої «нумізматичної цінності». Монета була відіслана власнику назад на Волинь. Однак, в кореспонденції не міститься жодної інформації про місце й обставини її виявлення. У зв'язку з цим не можна бути впевненим, що монета була знайдена безпосередньо в Луцьку, або в його околицях чи навіть на території Волині [62, л. 74-75].

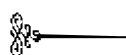
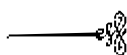
Залишається зрозуміти шляхи, причини і контекст надходження візантійських та імітаційних монет XIII ст. у Східну Європу, а також спробувати встановити можливих ініціаторів і учасників цього монетного обігу. Нещодавно було висловлено цікаве припущення, що деякі східноєвропейські скарби і знахідки імітаційного карбування повинні бути визнані пам'ятками монетного обігу єврейської діаспори в Європі, яка мала тісні зв'язки з єврейською громадою Фессалонік, оскільки склад скарбів нібито відображає «економічний діалог німецького і слов'янського єврейства» та географію його розселення, оскільки монетні скарби і знахідки можуть бути прив'язані до «відомих і / або реконструйованих за письмовими джерелами і непрямими даними місць розселення єврейських громад в містах домонгольської Русі (Галицько-Волинська земля, Київ і Київське князівство, Чернігів, Рязань, Новгород)» [64]. До пам'яток цього обігу був віднесений і Хотинський скарб, захований до 1250-го року, до складу якого входили численні брактеати з Німеччини, а також денарії Каринтії, Угорщини та Чехії [65; 66; 67]. Підставою для такого припущення стала атипичність нумізматичних знахідок для монетного обігу в цьому регіоні в досліджувану добу.

Гіпотеза може виявитись дуже цікавою. Про важливість вивчення іноетнічних і іноконфесійних громад в історії України неодноразово писав Я. Дашкевич, який багато зробив для дослідження цього питання, зачіпаючи, в тому числі, і різні аспекти діяльності єврейських і караїмських громад, починаючи з XIII ст. [68-73; см. також 74]. Однак, у цьому випадку виникає проблема методологічного характеру. «Нетиповість» монетних знахідок, які нас цікавлять, розчиняється в ситуації, коли монетний обіг у Східній Європі взагалі виявляється «нетиповим». Додатково варто зазначити, що знахідки, яким належить стати предметом інтерпретації, самі виявляються основним інтерпретаційним інструментом іншого історичного феномену етнокультурного характеру. Звісно ж, що шляхи обґрунтування запропонованої гіпотези лежать у сфері незалежної від нумізматичного матеріалу і джерелознавчо надійної, а не просто «реконструйованої» «за непрямыми даними» ідентифікації «точок і зон» розселення єврейських громад у древній Русі.

Поява візантійських і імітаційних монет XIII ст. припадають на драматичну епоху, яка почалася з подій IV Хрестового походу 1204 року і характеризується політичними пертурбаціями, що призвели до утворення Латинської імперії (1204-1261), королівства Фессалонік (1204-1224) і Ахейського князівства (1204-1432), Нікейської (1204-1261), Фессалонікійської (1222-1244) і Трапезундської (1204-1461) імперій, Епірського деспотату (1204-1461). Ці події супроводжувалися міграціями грецького і слов'янського населення Візантії, в тому числі духовенства і майстрів, які обслуговували церковне життя і особисте благочестя епохи. Подібна міграція надійно зафіксована як даними письмових джерел, так і археологічними знахідками, що свідчать про появу в Східній Європі нової стилістики та іконографії творів дрібної пластики [75-79]. Можливо, що саме ці соціальні групи і могли стати носіями цієї монетної практики.

Було б необачним пов'язувати поширення імітаційного карбування XIII ст. у Східній Європі виключно з цими професійними групами. Нагадаємо, що князі Галицько-Волинської землі в XII ст. мали тісні зв'язки (в тому числі і родинні) з Візантією, проте, власне монетні знахідки цього часу тут нечисленні (так, авторам відомі випадково виявлені у Львові позолочені імітації номісм середини - кінця XI ст. [пор. зі знахідками срібних та мідних монет не ідентифікованих номіналів в Звенигороді, Золочеві і Львові із збірки Наукового товариства ім. Шевченка: 5, с. 35, № 235-237], в Тернопільській області - білонової трахеї Олексія I Комніна [1081-1118], на Поділлі - білонової трахеї імператора Олексія III Ангела [1195-1203]). Адже, як відомо, саме в Галичі, у князя Ярослава Володимировича (1153-1187), знайшов притулок двоюрідний брат імператора Мануїла I (1143-1180), що втік з константинопольської в'язниці в 1164 році, майбутній імператор Андронік I (1183-1185) [80, ст. 524 (6673 [1165]); про зв'язки цього регіону, його еліти та населення з Візантією див.: 81-84; 85, с. 22-23, 29, 68, 73-78, 89-132; 86].

Все це, як і обіг візантійських монет XII ст. в кочових суспільствах степових територій України [про це див.: 11], формує певний культурно-історичний фон, який створює передумови для проникнення імітаційного карбування на Галицько-Волинські землі в XIII ст. Разом з тим, ми маємо справу з якісно іншим історичним явищем, ніж просте продовження традицій, започаткованих князями Галицько-волинської династії. Тут ми стикаємося з новим феноменом

товарно-грошового обігу, більш масовим і самобутнім, що підкреслюється, зокрема, вже згадуваним використанням в цьому процесі монетних фрагментів, нехарактерних для Балкан і Візантії. Це спостереження передбачає участь нових соціальних груп в економічній діяльності та культурному трансфері, в тому числі духовенства, ремісників та купців.

Нові знахідки візантійських та імітаційних монет XIII ст. дозволяють хронологічно подовжити процес обігу візантійського чекану в Східній Європі і виділити тут, принаймні, два додаткових етапи, один з яких триває від початку XIII ст. до початку XIV ст.

Попередній етап, що тривав з середини і до кінця XII ст. характеризується продовженням обмеженого обігу нечисленних візантійських монет епохи Комнінів переважно на півдні регіону, проте починаючи з початку XIII ст. проникнення імітаційного карбування як в південні, так і в північні землі стає більш активнішим. Ця активність дозволяє скоригувати наші уявлення про безумовне панування «безмонетної» економіки в Східній Європі аж до другої половини XIV ст.

Безсумнівно, що в товарно-грошових відносинах Волині використовувалися гривні та гривні кун, про які згадується і в Галицько-Волинській хроніці [80, ст. 904, 914, 926, 932, 932], так і відомі вони в скарбах і серед археологічних знахідок. Цікаво, що усі згадки про такі грошові одиниці як гривні (2 рази) і гривні кун (2 рази) трапляються виключно в завершальній частині Галицько-Волинського літопису, що містить заповіт і історію смерті князя Володимира Васильковича, а також опис конфлікту князя Мстислава Даниловича з городянами Берестя в 1289 році. Чи пов'язані ці згадки з культурним кругозором хроніста, який працював над цією частиною літопису, з дійсною активізацією розрахунків у гривнях наприкінці XIII ст., чи можливо обумовлені випадковими чинниками невідомо. Настільки ж літературним виглядає і звітка про те, що князь Володимир «блюда великаа сребрянаа и коубькы золотые и серебряные самъ передъ своима очима поби и польає в гривны и мониста великаає золотаає бабы своєї и матери своєї все польає и розьсла млстню по всеи земли». Втім, тут йдеться про милостиню як форму участі в економічній ренті всередині конкретного суспільства, що передбачало використання грошових одиниць, звичних місцевому населенню. Подібна практика відповідає договору Смоленська з Ригою і Готським берегом 1229 року, що передбачав переплавлення європейських монет в срібні злитки, що були в обігу в Східній Європі [пор.: «Аже латинескии дасть серебро пожигати, дати емоу от гривны серебра коуна смольнеская»; 87, с. 24 (А [78]), 29 (В [136]), 34 (С [57])].

Важливо зазначити, що в регіоні відомі не тільки гривні київського, чернігівського та новгородського типів, але і гривні імовірно місцевого походження, «волинські», що відповідали північній вазі [88, с. 55–56; 89, с. 158–159; 90, с. 60, 139–141; 91; 29, с. 37, 47; дискусію див. в: 92; про метрологічну динаміку див.: 93]. Проте поява тут «пост-візантійських» та венеціанських монет [див. знахідки срібних монет венеціанських дожів Ранерія Джено (1252–1266) та Франческо Дондола (1320–1339) у с. Довжок, Кам'янець-Подільського району, Хмельницької області, які очевидно, як і «кам'янецький скарб», потрапили сюди Дністровським шляхом, див. 94, с. 122; 95, с. 24; пор.: 5, с. 37, № 271] неможливо пов'язувати виключно з економічними інтересами майбутнього населення або екстериторіальних громад. Це може свідчити про активізацію господарсько-культурного розвитку *західноукраїнських земель*, куди в досліджуваний період перемістився політичний та адміністративний центр Дніпровського Правобережжя (пор.: 96, с. 197). Загалом, що стосується території сучасної України, то можна припустити, що обіг в частині її регіонів імітаційного і візантійського карбування XIII ст. вже в першій половині – середині XIV ст. плавно змінюється появою в економіці власного карбування на Львівському монетному дворі [97, с. 70] та празьких грошів [98; 99; 29, с. 48–49], які домінували тут аж до пізнього середньовіччя.

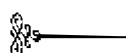
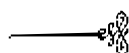
¹ Автори дякують колезі О. М. Веремейчик за консультацію і надану інформацію.

² Автори дякують за уточнюючу інформацію колезі А. А. Песковій.

³ Дякуємо колегам Ю. В. Мисько за інформацію про ці знахідки і С. В. Пивоварову за можливість ознайомитися з їхніми зображеннями.

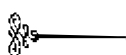
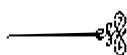
Джерела та література:

1. Бауер Н. П. История древнерусских денежных систем IX в. – 1535 г. П. Г. Гайдукова (изд.). Москва, 2014.
2. Янин В. Л. Денежно-весовые системы русского средневековья: Домонгольский период. Москва, 1956.

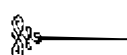
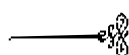

3. Янин В. Л. Денежно-весовые системы домонгольской Руси и очерки истории денежной системы средневекового Новгорода. Москва, 2009.
4. Спасский И. Г. Русская монетная система: Историко-нумизматический очерк. Ленинград, 1970.
5. Кропоткин В. В. Клады византийских монет на территории СССР. Свод археологических источников. Вып. Е4-4. Москва, 1962.
6. Кропоткин В. В. Новые находки византийских монет на территории СССР // Византийский временник. Т. 26. Москва, 1965. С. 166–189.
7. Noonan T. S. The Circulation of Byzantine Coins in Kievan Rus // Byzantine Studies - Études byzantines. Vol. 7: 2. Pittsburgh, 1980. P. 143–181.
8. Кистерев С. Н. Русское денежное обращение в трудах В. Л. Янина. Москва, 2004.
9. Стефанович П. С. Гривна как денежная единица: к спору «меховистов» и «металлистов» // Российский рубль: 700 лет истории. Материалы Международной научной конференции 25–27 апреля 2016 г. П. Г. Гайдуков (ред.). Великий Новгород, 2017. С. 19–24.
10. Кулешов Вяч. С. К проблемам реконструкции древнерусских денежных систем и денежного счета (критические замечания к статье П. С. Стефановича) // История: электронный научно-образовательный журнал. Вып. 8 (57): Лаборатория историка: источник и метод. Москва, 2017; <https://history.jes.su/s207987840001803-2-1> (консультация 1 октября 2017 г.).
11. Столярик Е. С. Очерки монетного обращения Северо-западного Причерноморья в позднеантичное и византийское время (конец III – начало VIII в.). Киев, 1992.
12. Зоценко В. Н. Византийская монета в Среднем Поднепровье // Южная Русь и Византия. Сборник научных трудов (к XVIII конгрессу византинистов). П. П. Толочко (отв. ред.). Киев, 1991. С. 57–79.
13. Гурулева В. В. Находки византийских монет как археологический источник: проблемы осмысления и интерпретации // Нумизматические чтения 2013 года. Москва, Государственный исторический музей, 19–20 ноября 2013 г. Материалы докладов и сообщений. Москва, 2013. С. 16–19.
14. Пескова А. А. Малоизвестная коллекция находок из раскопок Д. В. Милеева в Киеве в 1908–1912 гг. (ОАВЕС ГЭ, коллекция № 637) // Труды Государственного Эрмитажа. Т. 65. Первые каменные храмы Древней Руси. Материалы архитектурно-археологического семинара 22–24 ноября 2010 г. Д. Д. Ёлшин (ред.). Санкт-Петербург, 2012. С. 185–210.
15. Веремейчик Е. М. Отчет об охранных археологических раскопках 1990 г. на Черниговском посаде по ул. Коцюбинского, 52. // Научный архив Института Археологии Национальной Академии Наук Украины. Киев. Д. № 1990/150.
16. Коваленко Ю. А. Древнерусский Глухов (по материалам археологических разведок) // Деснинские древности. Вып. 5. Материалы межгосударственной научной конференции «История и археология Подесенья», посвященной памяти Ф. М. Заверняева. Е. И. Прокофьев (ред.). Брянск, 2008. С. 131–149.
17. <http://theatron.byzantion.ru/topic.php?forum=14&topic=40&start=1> (консультация: 1 октября 2017 г.)
18. Берга Т. М. Монеты в археологических памятниках Латвии IX – XII вв. Рига, 1988.
19. Berga T. Bizantijas monētas Latvijā // Latvijas vēstures institūta žurnāls. No 2. Rīga, 2011. Lp. 58–64.
20. Reyman-Walaczak B., Ilisch P., Malarczyk D., Nowakiewicz T., Widawski M., Woźniak M. Frühmittelalterliche Münzfunde aus Klempolen; Reyman-Walaczak B., Ilisch P., Malarczyk D., Nowakiewicz T., Nakielski W. Frühmittelalterliche Münzfunde aus Schlesien. Frühmittelalterliche Münzfunde aus Polen. Inventar. Bd. 4. Warszawa, 2013.
21. [Gumowski M.]. Kronika (Zielona, Wilków) // Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne. T. 2. Kraków, 1910. S. 23, 31.
22. Wołoszyn M. Byzantinische Münzen aus dem 6.–7. Jh. in Polen // Byzantine coins in Central Europe between the 5th and 10th century. M. Wołoszyn (ed.). Moravia Magna: Seria Polona. Vol. 3. Kraków, 2009. S. 473–529.
23. Guruleva V., Musin A. Review on: Reyman-Walaczak B., Ilisch P., Malarczyk D., Nowakiewicz T., Widawski M., Woźniak M. Frühmittelalterliche Münzfunde aus Klempolen; Reyman-Walaczak B., Ilisch P., Malarczyk D., Nowakiewicz T., Nakielski W. Frühmittelalterliche Münzfunde aus Schlesien. Frühmittelalterliche Münzfunde aus Polen. Inventar. Bd. 4. Warszawa, 2013 // Notae Numiticae. Vol. 5. Kraków, 2015. P. 195–205.
24. Гурулева В. В., Мусин А. Е. Серебро Польской земли: новейший каталог средневековых монет на территории современной Польши (Reyman-Walaczak B., Ilisch P., Malarczyk D., Nowakiewicz T., Widawski M., Woźniak M. Frühmittelalterliche Münzfunde aus Klempolen; Reyman-Walaczak B., Ilisch P., Malarczyk D., Nowakiewicz T., Nakielski W. Frühmittelalterliche Münzfunde aus Schlesien. Frühmittelalterliche Münzfunde aus Polen. Inventar. Bd. 4. Warszawa, 2013) // Российский археологический ежегодник. № 5–6. Санкт-Петербург, 2015–2016. С. 266–274.
25. Gliksman A. Obieg monet bizantyjskich na terenie Wielkopolski w X–XI wieku // Slavia Antiqua. Vol. 44. Poznań, 2003. S. 97–119.
26. Бектинеев Ш. И. Денежное обращение на территории Беларуси в IX–XVI в.: нумизматические исследования. Минск, 2014.
27. Grierson Ph. Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks collection and in the Whittemore collection. Vol. 2. Part 2. Phocas to Theodosius III 602–717. Washington D.C., 1968.

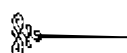
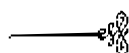

28. Piotrowicz L. Monety rzymskie w Muzeum Wołyńskim w Łucku // *Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne*. R. XX. Kraków, 1938/1939. S. 178-183.
29. Пасюк І. М. Товарно-грошовий обіг на Волині (XI–XIX ст.). Луцьк, 2016.
30. Grierson Ph. Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks collection and in the Whittemore collection. Vol. 3. Part 2. Leo III to Nicephorus III 717-1081. Washington D.C., 1973.
31. Grierson Ph. Nummi Scyphati. The Story of a Misunderstanding // *Numismatic Chronicle*. Vol. 11. London, 1971. P. 253–260.
32. Hendy M. F Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks collection and in the Whittemore collection. Vol. 4. Alexius I to Michael VIII, 1081-1261. Washington D.C., 1999.
33. Marchev V., Wachter R. Catalogue of the Late Byzantine Coins. 1081–1453. Vol. 1: 1081–1261: Byzantine imperial coinage from Alexius I to Alexius IV (1081-1204), Isaac of Cyprus, Bulgarian and Latin imitative coinage, Despotate of Thessalonica, Despotate of Epirus. Veliko Tarnovo, 2011.
34. Hendy M. Coinage and Money in the Byzantine Empire (1081–1261). Washington, D.C., 1969.
35. Metcalf D. M. Byzantinobulgarica: The Second Bulgarian Empire and the Problem of «Bulgarian Imitative» Trachea Before and After 1204 // *The Numismatic Circular*. Vol LXXXI. № 11. London, 1973. P. 418-421.
36. Metcalf D. M. Coinage in South-Eastern Europe. 820–1396. London, 1979.
37. Дочев К. Каталог на българските средновековни монети XIII-XIV век. Типове, варианти, цени. Велико Търново, 2009.
38. Гурулева В. В., Федорова Т. Н. Шелонский клад первой половины XIII в.: византийские монеты и болгарские и латинские имитации // *Эпиграфика и нумизматика*. Вып. 19. Москва, 2015. С. 63–99.
39. Белецкий С. В., Пескова А. А. Древнерусские печати Шепетовского городища и поиски его летописного имени // *Памятники старины. Концепции. Открытия. Версии: Памяти Василия Дмитриевича Белецкого, 1919–1997*. Сборник научных статей. С. В. Белецкий (ред.-сост.), А. Н. Кирпичников (отв. ред.). Т. 2. Санкт-Петербург; Псков, 1997. С. 129–138.
40. Демидко С. Ю. Микрорегионы «Изяславля» – Изяслава и «Изяславля» – городища: попытка сравнения // В камне и в бронзе. Сборник статей в честь Анны Песковой. А. Е. Мусин (отв.-ред.), О. А. Щеглова (ред.-сост.). Труды ИИМК РАН. Т. XLVIII. Санкт-Петербург, 2017. С. 141–150.
41. Каргер М. К. Отчет о раскопках Галицко-Волынской археологической экспедиции ИИМК АН СССР и ЛГУ в 1957 г. Ленинград, 1976 // *Рукописный отдел Научного архива Института истории материальной культуры РАН, Санкт-Петербург, Россия*.
42. Русанова И. П., Тимошук Б. А. Языческие святилища древних славян. Москва, 1993.
43. Русанова И. П., Тимошук Б. А. Языческие святилища древних славян. 2-е изд. Москва, 2007.
44. Комар А. В., Хомайко Н. В. Збручский идол: памятник эпохи романтизма? // *Ruthenica*. Т. 10. Київ, 2011. С. 166–217.
45. Пивоваров С. Візантійська монета с Чернівського городища // *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології та етнології: Зб. наукових статей*. Т. 3. Чернівці, 1999. С. 154–159.
46. Гурулева В. В. Клад фрагментов византийских и имитационных монет XIII в. с территории Юго-Западной Руси // *Девятнадцатая Всероссийская нумизматическая конференция. Великий Новгород, 18–22 апреля 2017 г. Тезисы докладов и сообщений*. П. Г. Гайдуков и др. (ред. кол.). Москва, 2017. С. 39–41.
47. Гурулева В. В. Каменец-Подольский клад фрагментов византийских и имитационных монет XIII в. // *Нумизматике и Эпиграфика*. Т. XX. Москва, 2018 (в печати).
48. Hendy M. *Studies in the Byzantine Monetary Economy*, с. 300-1450. Cambridge, 1985.
49. Коршенко А. Н. Находки скифатных монет на Мангупе // *Шестая Всероссийская нумизматическая конференция. Санкт-Петербург, 20–25 апреля 1998 г. Тезисы докладов и сообщений*. Санкт-Петербург, 1998. С. 48–49.
50. Гурулева В. В. Основные проблемы нумизматики Крыма византийской эпохи // *Труды Государственного Эрмитажа*. Т. ХСIV. Материалы и исследования Отдела нумизматики. Сфрагистика, нумизматика, геральдика средневекового Крыма. Санкт-Петербург, 2018. С. 61–82.
51. Брун Ф. К. Путешествия и посольства господина Гильберта де Ланнуа // *Записки Одесского общества истории и древностей*. Т. 3. Одесса, 1853. С. 433–465.
52. Мусін А., Миронюк І. Торгові пломби Турне з Галича та надходження західноєвропейських тканин до Східної Європи в XIV–XV ст. // *Галич. Збірник наукових праць*. Вип. 2. Івано-Франківськ, 2017. С. 16–50.
53. Guruleva V. A Hoard of Bulgarian Imitative Coins of XII-XIII century from the Novgorod Region // *Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies*. Sofia, 22-27 August 2011. Vol. 2: Abstracts of Round Table Communications. Sofia, 2011. P. 97–98.
54. Янин В. Л., Хорошев А. С., Рыбина Е. А., Сорокин А. Н., Степанов А. М., Покровская Л. В. Работы в Людином конце Великого Новгорода (Троицкие XIII и XIV раскопы) // *Новгород и Новгородская земля: история и археология*. Вып. 20. Великий Новгород, 2006. С. 5–16.

55. Селиванов А. В. Дневник раскопок в Старой Рязани // Труды Рязанской ученой архивной комиссии за 1888 г. Т. III. № 8. Рязань, 1889. С. 162–164.
56. Селиванов А. В. Отчет о раскопках в Старой Рязани // Труды Рязанской ученой архивной комиссии за 1888 г. Т. III. № 8. Рязань, 1889. С. 159–162.
57. Селиванов А. В. О раскопках в Старой Рязани и в древнем городке, известном в летописи под именем «Новый городок Ольгов» // Труды Рязанской ученой архивной комиссии за 1890 г. Т. V. № 3. Рязань, 1891. С. 31–36.
58. Гомзин А. А. Монеты из раскопок А. В. Селиванова 1888 г. на городище Старой Рязани // Краткие сообщения Института археологии РАН. Вып. 245: 2. Москва, 2016. С. 44–56.
59. Монгайт А. Л. Рязанская земля. Москва, 1961.
60. Приселков М. Д., Фасмер М. Р. Отрывки В. Н. Бенешевича по истории Русской Церкви XIV в. // Известия отделения русского языка и словесности Академии наук. Т. 21. Кн. 1. Санкт-Петербург, 1916. С. 48–70.
61. Русина О. Київська виправа Гедиміна: текстологічний аспект проблеми // Записки Наукового товариства ім. Тараса Шевченка. Т. 231. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) дисциплін. Львів, 1996. С. 147–157.
62. Рукописный отдел Научного архива ИИМК РАН, Санкт-Петербург. Фонд 1. 1900 р. Дело № 15.
63. Пономарев А. Л. Эволюция денежных систем Причерноморья и Балкан в XIII–XV вв. Москва, 2011.
64. Кулешов Вяч. С. Средиземноморье, Балканы и Восточная Европа: памятники монетного обращения еврейских общин (VIII–XIII века) // Труды Государственного Эрмитажа. Т. 80: Белградский сборник: К XXIII Международному конгрессу византинистов (Белград, Сербия, 22–27 августа 2016 года). Санкт-Петербург, 2016. С. 85–104.
65. Потин В. М. Клад брактеатов из Поднепровья // Нумизматика и сфрагистика. Т. 1. Киев, 1963. С. 109–127.
66. Чернышов К. М. Геральдическая составляющая изображений на брактеатах Хотинского клада (конец XII — начало XIII века) // Труды Государственного Эрмитажа. Т. 80: Белградский сборник: К XXIII Международному конгрессу византинистов (Белград, Сербия, 22–27 августа 2016 года). Санкт-Петербург, 2016. С. 219–232.
67. Potin V. M. (†), Tschernyschow K. M. Der Münzfund von Chotin. Bestandskatalog der Exemplare im Münzkabinett der Staatlichen Ermitage St. Petersburg. Hamburg, 2018.
68. Дашкевич Я. Р. Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV—XIX веков: (Историографический очерк). Ереван, 1962.
69. Stepaniv J. [Dashkevych Y]. L' époque de Danylo Romanovic (milieu du XIIIe siècle) d'après une source karaïte // Harvard Ukrainian Studies. Vol. 2, No 3. 1978. P. 334–373.
70. Дашкевич Я. Міграція караїмів у Русь-Україну та Литву (IX–XIVст.) // Караїми Галича: історія та культура. Матеріали міжнародної конференції (Галич, 6–9 вересня 2002 р.). Додаток. Львів; Галич, 2002. С. 164–192.
71. Дашкевич Я. Р. Данило Романович і єпископ Петро в освітленні караїмського джерела // Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава: Статті й матеріали. Львів, 2005. С. 74–91.
72. Дашкевич Я. Степові держави на Поділлі та в Західному Причорномор'ї як проблема історії України XIV ст. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 10. 2006. С. 112–121.
73. Дашкевич Я. Данило Романович і єпископ Петро в освітленні караїмського джерела // Дашкевич Я. Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури. Львів, 2007. С. 35–61.
74. Кочубей Ю. М. Ярослав Дашкевич і питання національних меншин в Україні // Східний світ. № 14. Львів, 2016. С. 18–22.
75. Пуцко В. Г. Константинополь и киевская пластика на рубеже XII–XIII вв. // Byzantinoslavica. Vol. 57. Prague, 1996. С. 376–390.
76. Пуцко В. Г. Киевское художественное ремесло начала XIII в. Индивидуальные манеры мастеров // Byzantinoslavica. Vol. 59. Prague, 1998. С. 317–319.
77. Пуцко В. Г. Бронзовый киотный крест из Херсонеса (византийско-киевская металлопластика начала XIII в.) // Византийский Временник. Т. 58 (83). Москва, 1999. С. 165–171.
78. Ивакин Г. Ю., Пуцко В. Г. Киевский каменный рельеф с изображением Евстафия Плакиды // Российская археология. № 4. Москва, 2000. С. 160–168.
79. Пуцко В. Г. Северо-Восточная Русь и Никея (исторический фон Георгиевского собора в Юрьеве-Польском) // Рождественский сборник. Вып. 15. Ковров, 2008. С. 36–42.
80. Ипатьевская летопись. Полное собрание русских летописей. Т. 2. Санкт-Петербург, 1908.
81. Котляр М. Ф. Галицко-Волынская Русь и Византия в XII–XIII вв. (связи реальные и вымышленные) // Южная Русь и Византия. Сборник научных трудов (к XVIII конгрессу византинистов). П. П. Толочко (отв. ред.). Киев, 1991. С. 20–33.
82. Назаренко А. Первые контакты Штауфенов с Русью (К истории русско-немецких отношений в 30-е гг. XII в.) // Восточная Европа в исторической ретроспективе: к 80-летию В. Т. Пашуто. Т. Н. Джаксон, Е. А. Мельникова (ред.). Москва, 1999. С. 175–176.

83. Майоров А. В. Маловідомі грецькі джерела з історії русько-візантійських відносин початку XIII століття: текст, переклад, коментар // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Т. 260. Кн. 2. Львів, 2010. С. 243–247.
84. Валявська К. Володар Ростиславич та Олексій I Комнін. Русько-візантійські матримоніальні зв'язки в першій чверті XII ст. // Colloquia Russica. Series I. Vol. 2. Krakow, 2012. S. 55–63.
85. Войтович Л. В. Галич у політичному житті Європи XI–XIV ст. Львів, 2015.
86. Козачок О. Відносини Галицького князівства з Візантією у контексті міжнародних зв'язків середини – другої половини XII століття: дисертація на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук, Львів, 2017.
87. Смоленские грамоты XIII–XIV веков. Т. Сумникова, В. Лопатин (изд). Москва, 1963
88. Спасский И. Г. Русская монетная система: историко-нумизматический очерк. Москва, 1962.
89. Прищепя Б. А. Дорогобуж на Горині у X–XIII ст. Рівне, 2011.
90. Нечитайло В.В. Монеты Древнерусского государства III–XIII вв. Київ, 2011.
91. Литвинчук О. Знахідка скарбу з гривнями волинського типу поблизу Луцька // Актуальні проблеми нумизматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей IV міжнародної науково-практичної конференції, 22–23 червня 2016 р. В. П.Коцур (гол. ред.). Кіровоград; Київ; Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 41–44.
92. Комар А. В. Платежные слитки черниговского типа // Города и веси средневековой Руси : археология, история, культура : к 60-летию Н. А. Макарова. П. Г. Гайдуков (отв. ред.). Москва; Вологда, 2015. С. 531–541.
93. Кулешов В. С. К предыстории древнерусской платежной гривны // Труды Государственного Эрмитажа. Т. LXI. Материалы и исследования Отдела нумизматики. Санкт-Петербург, 2012. С. 151–174.
94. Сецинский Е. И. Исторические сведения о приходах и церквах Подольской епархии. 1. Каменецкий уезд // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Т. 7. Каменец-Подольский, 1895.
95. Гульдман В. К. Памятники старины в Подолии: материалы для составления археологической карты Подольской губернии. Каменец-Подольский, 1901.
96. Алфьоров О. Пломби дорогичинського типу: методологічні рекомендації до опису та каталогізації // Сфрагістичний щорічник. Вип. I. П. С. Сохань (гол. ред.). Київ, 2011. С. 189–221.
97. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. Київ, 1971.
98. Хромова І. Європейські монети в українському грошовому обігу XIV – поч. XVI ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методик: Зб. наук. пр. Вип. 16. Київ, 2009. С. 180–189.
99. Козубовський Г. А. Про деякі економічні наслідки походів Гедиміна 20-х рр. XIV ст. // Археологія. № 3. Київ, 2015. С. 33–43.

Рис. 1. Візантійські гексаграми VII ст., знайдені на території Волинської області та зафіксовані співробітниками Любомльського краєзнавчого музею, лицевий та зворотній боки: 1, 2 – гексаграми імператора Константа II (641-668). Срібло. Візантійська імперія. Ø – 22 мм, вага – 6,1 г; 3 – гексаграма імператора Костянтина IV (668-685). Срібло. Візантійська імперія. Ø – 25 мм, вага – 6,9 г; 4 – фоліс, ймовірно карбований при імператорі Константі II (641-668). Мідь. Візантійська імперія. Ø – 23–25,3 мм, вага – 5,73 г (1–3 – с. Оленів, Рожищенський район, Волинська область, 2017 р.; 4 – с. Воютин, Луцький район, Волинська область, 2015 р. ЛКМ, тимчасове зберігання).

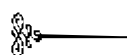
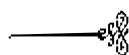

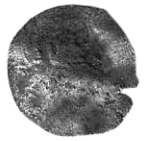

Рис. 2. Візантійські фолліси X-XI ст., знайдені на території Волинської області та зафіксовані співробітниками Любомльського краєзнавчого музею, лицевий та зворотній боки: 1 – фолліс імператора Романа I (920-944), мідь. Візантійська імперія. Константинополь. \varnothing – 27,2 мм, вага – 5,48 г. Городище в урочищі «Колесо», смт. Головне, Любомльський район, Волинська область, 2014 р. ЛКМ Н-5322; 2 – анонімний фолліс із отвором для підвішування, клас «А» (?), X ст., мідь. Візантійська імперія. Константинополь. \varnothing – 25,2 мм, вага – 5,98 г. с. Крупа, Луцький район, Волинська область. ЛКМ Н-4698; 3 – анонімний фолліс клас «В» (1030/35-1042), мідь. Візантійська імперія. Константинополь. \varnothing – 28,4 – 25,2 мм, вага – 8,32 г. Волинь, 2000 р., ЛКМ, тимчасове зберігання; 4 – анонімний фолліс із отвором та вушком для підвішування, клас «С» (1042-1050), мідь. Візантійська імперія. Константинополь. \varnothing – 29,6 мм, вага з дротяним кільцем – 9,04 г, без дротяного кільця – 8,83 г. Урочище «Сад», смт. Шацьк, Шацький район, Волинська область, кінець 2000-х років, приватна колекція; 5 – анонімний фолліс, клас «Г» (1065-1070), мідь. Візантійська імперія. Константинополь. \varnothing – 28,4–25,8 мм, вага – 5 г. Волинь, ЛКМ, тимчасове зберігання.

Рис. 4. «Пост-візантійські» монети XIII ст., знайдені на території України: 1 – білонова трахея типу «D», Фессалоніки, Мануїл Комнин-Дука (1230–1237), \varnothing – 2,5–2,7 мм, вага – 1,81 г, с. Городище, Шепетівський район, Хмельницька область, Україна; 2 – білонова трахея, Фессалоніки, Феодор Комнин-Дука (1224–1230), городище біля с. Крутилів, Гусятинський район, Тернопільська область, Україна (1 – фото з Наукового архіву ІМК РАН; 2 – за: І. П. Русанова, Б. А. Тимошук [за: 43, рис. 47: 4]).

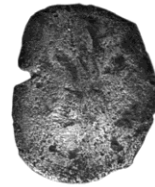
1

4

2

5

3

6

7

9

8

10

11

12

13

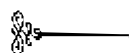
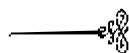

Рис. 3. «Болгарські» та «латинські» імітації візантійських монет, лицевий і зворотній боки, околиці с. Холопичі, Локачинський район, Волинська область, Любомльський краєзнавчий музей, тимчасове зберігання: 1 – болгарська імітація, тип «С» (1202-1215), мідь. Ø – 21,9 мм, вага – 1,28 г; 2 – болгарська імітація, тип «С» (1202-1215), мідь. Ø – 27-22,2 мм, вага – 3,87 г; 3 – реконструкція зображень на імітаційних монетах типу «С» (за: 33, по 10.3.1); 4 – Латинська імперія (1204-1261), маломодульна монета, тип «А», мідь. Константинополь. Ø – 20,5-18,2 мм, вага – 1,45 г; 5 – Латинська імперія (1204-1261), маломодульна монета, тип «А», мідь. Константинополь. Ø – 19,2-15,4 мм, вага – 1,39 г; 6 – реконструкція зображень на імітаційних монетах типу «А» (за: 33, по 11.1); 7 – Латинська імперія (1204-1261), тип «D» (?) Константинополь. Ø – 23-19,4 мм, вага – 1,90 г; 8 – реконструкція зображень на імітаційних монетах типу «D» (за: 33, по 11.8.1); 9 – Латинська імперія (1204-1261), тип «H», мідь. Константинополь. Ø – 21,9-16,3 мм, вага – 1,71 г; 10 – реконструкція зображень на імітаційних монетах типу «H» (за: 33, по 11.4.1); 11 – Латинська імперія (1204-1261), тип «P», мідь. Константинополь. Ø – 15,3-14,9 мм, вага – 0,65 г; 12 – Латинська імперія (1204-1261), тип «P», мідь. Константинополь. Ø – 20,2-17,1 мм, вага – 0,92 г; 13 – реконструкція зображень на імітаційних монетах типу «P» (за: 33, по 11.15.1) (1, 2, 4, 5, 7, 9, 11, 12 – фотографії Любомльського краєзнавчого музею; 3, 6, 8, 10, 13 – © V. Marchev, R. Wachter, 2011 – with kind permission of the authors / з дозволу авторів).

DOI: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.21.09>

УДК 94(477.82):903.22

Олександр Дем'янюк

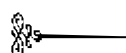
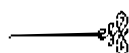
Військова археологія території сучасної Волині та розвиток озброєння волинян у докняжу добу

У статті на підставі праць волинських археологів, зокрема М. Кучинка, Г. Охріменка, І. Маркуса проаналізовано процес виготовлення озброєння, його вдосконалення, способи використання. Перші прояви військового буття на території сучасної Волині знаходимо ще в докняжу добу. Згодом територія Волинського краю неодноразово ставала місцем бойового зіткнення різноманітних військових підрозділів. Відтоді вдосконалювалася зброя, міцніли оборонні рубежі, зростало бойове вміння волинян, міцнів і гартувався бойовий дух. На озброєнні у воїнів були бойові сокири, булави, списи, стріли, луки, кинджали. До елітних видів зброї доби бронзи відносяться мечі, стилети, чекани, булави. Важливим фактором у виготовленні зброї стало використання металу. Поміж тим, її оздоблення сприяло майновому розширюванню місцевого населення і зміні у соціальній структурі первісного суспільства. Тогочасна волинська суспільна верхівка прикрашала свою зброю та обладунки дорогішими металами, тим самим підкреслюючи свій високий соціальний та військовий статус. Вдосконалення бойових знарядь і зброї, часті бойові сутички привели до формування нового суспільного прошарку – військової еліти / військової знаті. З огляду на стан розробки обраної проблеми, дослідження сфокусоване на кількох напрямках. Насамперед, поява зброї, відокремлення бойової зброї від мисливської, будівництво й вдосконалення технології зведення фортифікаційних споруд, появи та вдосконалення засобів захисту від зброї ворога. Опираючись на праці волинських археологів, констатуємо, що в докняжий період військова справа на території сучасної Волині розвивалася доволі кволо. Про її позавлення можемо говорити лише в ранньому залізному віці, коли бойова зброя відокремилася від мисливської, з'явилася альтернатива в матеріалах виготовленої зброї – мідь, бронза, залізо. З появою первісних військових дружин, вдосконалення набули фортифікаційна справа та індивідуальні засоби захисту. До природних перешкод усе частіше додаються рови, вали, палисадники. З'являються перші комбіновані оборонні споруди.

Ключові слова: Волинь, археологія, озброєння, виготовлення зброї, докняжий період, волинські археологи, бойові обладунки, військові конфлікти.

Demianiuk O. Military archaeology in the territory of modern Volyn and development of Volynians' armament in the pre-prince era

In the article, the author analyses the process of manufacturing armament, ways of its improvement and usage based on the works of Volyn archaeologists M. Kuchynko, H. Ohrimenko and I. Markus. The first manifestations of a military life on the territory of modern Volyn can be found in the pre-princely days. After that, the territory of the Volyn region repeatedly became a place of combat clashes of various military units. Since then, weapons have been improved, defensive lines have been strengthened, the fighting skills of the Volynians have grown, and the fighting spirit has strengthened and hardened. The soldiers were armed with battle axes, maces, spears, arrows, bows, and daggers. Elite weapons of the Bronze Age include swords, stilettos, hammers, and maces. Application of metal became an important factor in manufacturing armament. Besides this, ornamentation of armament promoted the stratification and changes in the social structure of the primeval society. Volynian social elites of that days ornamented their arms and armour with precious metals and, by virtue of this, underlined own high social and military status. Improvements in armament and frequent combat actions led to formation of a new social layer – military elites / military nobility. Given the state of research present about the issue at stake, the study focuses on several aspects. First of all, we put an emphasis at the emergence of weapons, the separation of combat weapons from hunting ones, the

construction and improvement of technologies for the construction of fortifications, the emergence and improvement of means of protection against enemy weapons. With a reliance at the works of Volyn's archaeologists, we reach a conclusion that military affairs in the territory of modern Volyn were developing rather weakly in the pre-princely period. Such affairs had a fresh breath only in the early Iron Age, when combat weapons separated from hunting ones and an alternative in the materials (copper, bronze, iron) of manufactured weapons appeared. With the advent of the original military squads, fortifications and personal protective equipment improved. People started to add ditches, shafts, and front gardens to natural obstacles as well as invented and built the first combined fortifications.

Key words: Volyn, archaeology, armament, manufacture of armament, pre-prince era, Volynian archaeologists, armour, military conflicts.

Постановка наукової проблеми та її значення. Час від часу доводиться чути тезу про те, що волиняни миролюбне населення, яке не має історичних прикладів військової звитяги. Однак, якщо глибше зануритися в проблему, то з'ясується, що Волинський край став місцем народження цілої плеяди успішних воєначальників різних історичних періодів.

Щоби не переноситися в «сиву» давнину, досить згадати козацький період – брати Гуляницькі, родина Ружинських, І. Виговський; добу Української революції 1917–1921 рр. – О. Осецький, В. Осілко та інші; сучасна доба – понад дві сотні загиблих волинян-військовослужбовців Збройних сил України на сході нашої держави.

Окрім цього територія Волинського краю неодноразова ставала місцем бойового зіткнення різноманітних військових підрозділів. Тут і кочові орди, і дружини руських князів, і литовські й польські загони, і козацькі ватаги, і українське, польське, радянське, білогвардійське військо в добу Української революції, і російське, австро-угорське, німецьке військо під час Першої світової війни, і радянська, німецька, польська армії періоду Другої світової війни.

Однак перші прояви військового буття на території сучасної Волині знаходимо ще в докняжу добу. Впродовж кількох тисячоліть вдосконалювалася зброя, міцніли оборонні рубежі, зростало бойове вміння волинян, міцнів і гартувався бойовий дух.

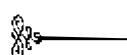
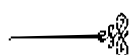
Аналіз досліджень із цієї проблеми. Під час роботи над статтею використано наукові напрацювання засновника волинської археологічної школи професора М. Кучинка [4–7], волинських археологів Г. Охріменка [8–12], І. Маркуса [8–11]. Робота з науковим доробком волинських археологів дозволила в загальних рисах відтворити військову спадщину Волинського краю в докняжий період.

Формулювання мети та завдань статті. З огляду на стан розробки обраної проблеми, зосередимося на кількох напрямках. Насамперед, поява зброї, відокремлення бойової зброї від мисливської, будівництво й вдосконалення технологій зведення фортифікаційних споруд, появи та вдосконалення засобів захисту від зброї ворога.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Зазначимо, що бойова зброя виникла на основі мисливської зброї, яку використовували прадавні мисливці на полюванні. Перша бойова зброя майже нічим не відрізнялася від мисливської – первісним жителям було байдуже яка зброя використовується для позбавлення життя тварини чи людини. Перших вбивали задля харчування, других через загрозу поневолення, конкуренцію тощо. Вже тоді зброя використовувалася при освоєнні / завоюванні нових територій, придатних для землеробства і скотарства.

Поряд із появою нових видів зброї поступово видозмінюється й військова справа. Щоправда, археологи на енеолітичних поселеннях стародавніх жителів Волині знаходять мало мідних виробів та зброї, аби достеменно відтворити цей процес. На переконання авторитетного волинського археолога професора М. Кучинка «мідні вироби були нечисленними і часто імітували кам'яні та кістяні» [4, с. 45]. Паралельно із використанням мідної зброї, жителі волинських просторів ще деякий час продовжували користуватися виробами з інших матеріалів – рогу, дерева, каменю та кременю.

Спочатку на Волинь мідні вироби проникали з навколишніх земель, а згодом місцеві жителі самі навчилися розробляти мідні родовища та виготовляти з них знаряддя праці, зброю та військові обладунки. Першою типовою зброєю тих часів прийнято вважати мідні сокири [1, с. 126].

Одне із перших мідних родовищ на Волині в період енеоліту розташовувалося поблизу с. Великий Мідськ Костопільського району Рівненської області. На віддалі 7 км один від одного на поверхню виходили два базальтових пласти із домішками самородної міді.

Розглядаючи виготовлення озброєння та його характеристики, зауважимо, що у жителів північних районів Волині виробництво зброї перебувало на нижчому рівні, ніж у жителів півдня. Поясненням такого стану розвитку виробництва зброї та войовничості населення Волинського краю може слугувати близькість до лісостепового регіону номадичних, більш войовничих за своїми ознаками племен. Часто ініціаторами збройних сутичок ставали скотарські кочові племена, які були значно менше забезпечені продовольством, ніж землеробські.

У добу міді, бронзи та на початку раннього залізного віку серед волинян ще не був поширений культ зброї, культ звитяги, культ воїна. Про це свідчать знахідки на місцях поховань загиблих / померлих місцевих жителів. У могильниках археологи знаходили глиняні горщики та інший посуд, крем'яні ножі, прикраси [5, с. 34], але аж ніяк не зброю. З розвитком суспільних відносин у добу раннього залізного віку, появою військових дружин, племінних союзів [7, с. 39] у похованнях чоловіків дедалі частіше з'являється зброя.

На початку доби ранньої бронзи на Волині поширеними видами зброї були кам'яні сокири, лук та стріли, списи з кам'яними та крем'яними наконечниками; значно рідше місцевими воїнами використовувалися кинджали та кам'яні булави. Серед кам'яних бойових сокир найпоширенішим на Волині був клиноподібний тип. Практично всі знайдені сокири цього типу мають закруглений обухок. Отвір для ручки розташований ближче до обухка [11, с. 202].

Наприкінці IV тис. до н. е. більшість території Західної та Північно-Західної Волині освоюється племенами трипільської культури. Свої поселення вони закладають у місцевостях, враховуючи особливості природного рельєфу – на високих берегових мисах, піщаних підвищеннях у заплавах рік [15, с. 134]. Подекуди природні перешкоди підсилювалися рукотворними – валами, ровами, тощо.

У пізньотрипільський період переважна частина волинського лісостепу була заселена землеробськими племенами. Зростання чисельності місцевого населення та боротьба за освоєнні і більш родючі землі нерідко ставали причинами збройних сутичок [3, с. 244].

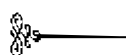
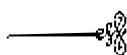
Використання металу при виготовленні зброї та її оздоблення сприяли майновому розшаруванню місцевого населення і змінам у соціальній структурі первісного суспільства. Тогочасна суспільна верхівка прикрашала свою зброю та обладунки дорогоцінними металами, тим самим підкреслюючи свій високий соціальний та військовий статус.

Поряд із цим, у VII – на початку VI ст. до н. е. територія сучасної Волині не перебувала під впливом тогочасної високорозвиненої скіфської культури, а мала свою. Про це свідчить відсутність у розкопках специфічних скіфських предметів, як ужиткового, так і військового призначення. На переконання професора М. Кучинка «сама цілісність культури підтримувала етнічну спільність корінних волинян, запобігала їх «розчиненню» серед інших спільнот» [6, с. 23].

Разом із удосконаленням зброї починає розвиватися фортифікаційна справа. Спочатку населення Волинського краю намагалося закладати свої житла на берегах річок та озер, природно захищених від ворога. Часто поселення зводилися на високих мисах, захищених природними перешкодами – ярами, пониженнями, острівцями. Були й поселення, розміщені в заплаві річок. На Волині прикладом можуть слугувати поселення над р. Горинь – Хорів I, Хорів II, Хорів III [13, с. 46]. Як правило, мисові поселення укріплювалися з напільного боку ровами різної величини (2,5–7 м у верхній частині, 1,5–4 м у глибину). Для більшої обороноздатності насипалися звичайні вали (Костешти IV (1,6 м висотою) або дугоподібні (Козаровичі) для захисту входу [10, с. 20].

Згодом поселення почали закладатися із урахуванням можливих військових конфліктів та необхідності здійснення оборонних заходів. На території Волині до таких відносяться Зимно, Литовеж, Черчичі, Грудек Надбужний (Волинська область); Костяниць, Листвин, Могиляни, Ярославичі, Острів (Рівненська область) та ін.

Різка збільшення поселень з природним та штучним захистом стало наслідком посилення суперечностей та боротьби сусідніх племен за територію. До природних перешкод усе частіше починають додаватися рови, вали, палісадники. З'являються перші комбіновані оборонні споруди.

Попередниками захисних обладунків давніх оборонців були вироби із шкіри, вироби із кістяних та дерев'яних пластинок, накидки плетені з лубу та волокнистих рослин. Так, поблизу смт. Торчин Луцького району у похованні прадавнього воїна було знайдено своєрідну кольчугу із пластинок з ікол дикого кабана.

Для двобоїв та рубищ використовувалися щити, які були взяті на озброєння ще у добу мезоліту. Під час розкопок на Волині археологами не виявлено цього виду оборонного спорядження, тому скласти уявлення про щити, їх місцеві особливості та матеріал виготовлення не видається можливим.

У добу бронзи зброя та військові обладунки продовжують удосконалюватися. Причиною цьому стають військові сутички не лише за землю, а й за худобу, статки сусідніх племен, родовища корисних копалин. Із цим періодом пов'язують появу бойових колісниць та возів. Вперше з'являються вироби зі сплавів міді з оловом, свинцем, миш'яком. Серед ремісників виокремлюються зброярі. На озброєнні у воїнів були бойові сокири, булави, списи, стріли, луки, кинджали. До елітних видів зброї доби бронзи відносяться мечі, стилети, чекани, булави [2, с. 284]. Ремісники-зброярі прикрашали зброю для знаті орнаментом, символічними знаками, коштовностями.

До цього періоду відноситься поява парадної зброї. Так, парадні сокири, які виготовлялися з каменю, міді або бронзи відрізнялися від звичайних витонченістю роботи та орнаментуванням. На Волині подібні знахідки виявлено біля с. Коритне Радивилівського району та с. Івання Дубенського району (бронзова парадна сокира), с. Стадники Острозького району (мідна парадна сокира) [12, с. 310]. Бронзова сокира з с. Івання характеризується довгою втулкою з кільцеподібними потовщеннями, грибоподібним обухом, шестигранним лезом [10, с. 426].

У добу бронзи саме сокира була основним видом зброї. Її різновиди продовжують знаходити археологи на території Волині й сьогодні. У середині бронзового віку з'являються чекани – сокира з вузьким дзьобатим, горизонтально розміщеним лезом, кінець якого був загнутий донизу. Зразок цієї зброї знайдено поблизу с. Івання Дубенського району. У пізню бронзу на Волині поширюється ще один різновид бойової сокири – кельт (сокира з втулкою, розміщеною перпендикулярно до леза). Бронзові кельти на території Волині знаходили поблизу с. Хобултова Володимир-Волинського району, с. Іскра Рівненського району, м. Рівного [12, с. 310].

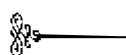
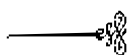
Дані археологічних розкопок на території Волинської та суміжних з нею областей, а також на території сучасних держав – Білорусі і Польщі – дозволяють припустити, що найкраще питання озброєння і, відповідно, захисту своєї території було поставлене в у представників городоцько-здовбицької культури шнуркової кераміки (остання чверть III – перша чверть II тис. до н.е.), дещо менше в стжижовській (друга чверть II тис. до н.е.) і небагато у східнотшинецькій та комарівській культурах (XV–XII ст. до н.е.) [10, с. 27].

Підтвердженням цього припущення слугують археологічні знахідки бронзових наконечників поблизу с. Вербень Млинівського району, с. Онишківці, с. Привільне Дубенського району, с. Іванівка Демидівського району [16, с. 55–56, 105].

На території Волині практично до кінця ранньозалізного віку кремій залишався чи не головним матеріалом для виготовлення масової зброї. Цьому сприяло насичення регіону покладами високоякісної кремінної сировини та низькою затратністю її добування. Тому наприкінці існування трипільської культури Західна Волинь стає значним кремнеобробним центром [14, с. 34].

Цей фактор позначився на матеріалі, з якого виготовлялася зброя. Крем'яні наконечники списів, довжина яких в середньому сягала 16–18 см, були переважно листоподібної форми, з гострим вістрям. Черенок містив заглибини на своїй поверхні для кращого кріплення наконечника на списові. Зважаючи на зовнішній вигляд знайдених на Волині наконечників, місцеві воїни використовували списи із різною конфігурацією наконечників для близького бою та ураження противника на відстані.

У пізньобронзову добу металеві наконечники списів почали витісняти крем'яні. Знайдений такий наконечник поблизу с. Піддубці Луцького району був у довжину 14 см, оздоблений ялинковим декором по всій поверхні втулки, а в проміжках нанесено опоясуючі горизонтальні лінії по 3–4 в кожній [9, с. 8].

Кинджали, які, судячи із їх вкрай рідкого потрапляння в руки археологів, були не надто поширеним видом зброї на Волині. Проте знайдені кинджали поблизу с. Осова Костопільського району дозволяють відтворити їх форму – вигнуті, з коротким черенком для ручки [10, с. 27].

Унікальний бронзовий кинджал знайдено поблизу с. Івання Дубенського району. У нього широкий гостролистий клинок із широкою, квадратною в перетині нервурою та руків'ям у вигляді втулки, відлитої разом із лезом.

Волинські воїни використовували дротики із крем'яними наконечниками двох типів: трикутні (вістря з трикутним пером і невеликим усіченим прямокутним черенком) та листоподібні (вузьке листоподібне перо з опуклою основою). На території Волині наконечників дротиків знайдено обмаль, серед яких в с. Майдан Липненський Маневицького району та в м. Славута (тепер – Хмельницька область).

Розвиток суспільства та збройні конфлікти зумовили об'єднання дрібних племен під началом сильнішого племені. Так, у II тис. до н.е. виникають протидержавні утворення – союзи племен. Такий союз племен очолював вождь – особа, яка стояла на верхівці суспільної драбини. В своїх руках він зосереджував як цивільну, так і військову влади. Об'єднання племен на базі мілітарних мотивів було характерним для тшинецько-комарівської культури.

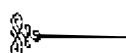
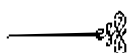
Часті бойові сутички привели до формування нового суспільного прошарку – військової еліти чи військової знаті. За допомогу в обороні населення племені представники цього класу не лише перебували на привілейованому становищі в тогочасному суспільстві, але й отримували від вождів майнові нагороди.

Атрибутами військової влади були булави. Вони склалися з дерев'яної ручки довжиною 50-80 см та навершя, виготовленого з каменю. Діаметр цього навершя коливався в межах 45-100 мм. Використовувалися булави під час ближнього бою. За підрахунками Г. Охріменка на території Волині знайдено 19 булав: в Любомльському, Луцькому, Володимир-Волинському, Ратнівському, Маневицькому районах Волинської області; Дубровицькому, Володимирецькому та Острозькому районах Рівненської області, Овруцькому районі Житомирської області, Збаразькому районі Тернопільської області [10, с. 358; 8, с. 244]. Про те, що булави були в першу чергу символами військової влади, а не ефективною зброєю, свідчить орнаментування на них. Інша заувага, що булави не були місцевим винаходом. Швидше за все, вони, як символ влади вождя племені, потрапили на Волинь як один із продуктів обміну між Причорномор'ям та Прибалтикою, торгівельний шлях між якими пролягав через територію Західної Волині.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Опираючись на праці волинських археологів М. Кучинка, Г. Охріменка та І. Маркуса, констатуємо, що в докняжий період військова справа на території сучасної Волині розвивалася доволі кволо. Про її пошкваллення можемо говорити лише в ранньому залізному віці, коли бойова зброя відокремилася від мисливської, з'явилася альтернатива в матеріалах виготовленої зброї – мідь, бронза, залізо. З появою первісних військових дружин, вдосконалення набули фортифікаційна справа та індивідуальні засоби захисту.

Джерела та література

1. Korobkova G.F. Narzędzia w pradziejach. Podstawy badania funkcji metodą traseologiczną / G.F. Korobkova. – Toruń, 1999. – 168 s.
2. Koško A. Zagadnienie wczesno-brązowocenzury w rozwoju «szlaku» Krym – Jutiandia / A. Koško // Od neolityzacji do początków epoki brązu. – Poznań, 2001. – 564 s.
3. Давня історія України: в 3-х томах / Голова ред. кол. П. П. Толочко. – К.: Наукова думка. – Том 1: Первісне суспільство / Відповід. ред. В. Н. Станко. – 1997. – 560 с.
4. Кучинко М. Археологія Волині: монографія - Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – 202 с.
5. Кучинко М. Давні та середньовічні скарби Волині: монографія / Михайло Кучинко, Зоряна Кучинко. – Луцьк: Волинська книга, 2007. – 172 с.
6. Кучинко М. М. Історія культури Волині давнього та середньовічного часу: навч. посіб. / М. М. Кучинко, М. М. Кучинко, О. Є. Златогорський. – Луцьк: Волинські старожитності, 2013. – 224 с.
7. Кучинко М. М. Західне Полісся в первіснообщинний та ранньослов'янський час (від палеоліту до кінця I тис. н. е.) / М. М. Кучинко // Західне Полісся: історія та культура: монографія / наук. ред.. В. К. Баран. – Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2012. – 784 с.

8. Маркус І. Кам'яні булави з теренів Волині / І. Маркус, Г. Охріменко, А. Малишева, О. Мудрик // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки історії Камінь-Каширщини: Наук. зб.: Вип. 37: М-ли XXXVII Всеукр. істор.-краєзн. наук. конф. – Луцьк, 2010. – С. 240–245.*
9. Маркус І. Металева зброя населення Західної Волині в добу пізньої бронзи / І. Маркус, Г. Охріменко // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії Волині: Наук. зб.: Вип. 30: М-ли XXX Всеукр. наук.-практ. істор.-краєзн. конф. – Луцьк, 2009. – С. 8–11.*
10. Маркус І.Я. Озброєння та знаряддя праці населення Західної Волині IV–II тис. до Р.Х. : навчальний посібник / І.Я. Маркус, Г.В. Охріменко. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. – 492 с.
11. Маркус І. Приватна збірка кам'яних сокир, виявлених на території Волинської області / І. Маркус, Г. Охріменко // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сереховичі та Старовижівщина в історії України, Волині та Полісся: Наук. зб.: Вип. 21: М-ли XXI Волинської обл. істор.-краєзн. наук. конф. – Луцьк, 2006. – С. 202–206.*
12. Охріменко Г. Елітні вироби доби енеоліту–бронзи на Волині як знак влади / Г. Охріменко, С. Локайчук // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Старовижівщина з глибини століть : Наук. зб.: Вип. 28: М-ли XXVIII Волинської обл. істор.-краєзн. наук. конф. – Луцьк, 2008. – С. 309–313.*
13. Пелецишин М. А. Пізньотрипільські поселення в околицях с. Хорова на Волині / М.А. Пелецишин // *Археологічні дослідження Львівського держуніверситету. – 1998. – Вип. 3. – С. 45–72.*
14. Пелецишин Н. А. Трипольская культура Западной Волини / Н.А. Пелецишин // *Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья. – 1990. – С. 26–35.*
15. Прищепя Б.А. Историчне краєзнавство Волині: Навч. посіб. / Б.А. Прищепя, О.П. Прищепя. – Рівне: ПП ДМ, 2008. – 352 с.
16. Свешніков І. Довідник з археології України. Ровенська область / І. Свешніков, Ю. Нікольченко. – К.: Наукова думка, 1982. – 116 с.

DOI: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.21.10>

УДК 737: 94(477.8) «ХІ ст.» **Геннадій Бондаренко, Геннадій Гулько, Антон Кальков**

Вірчий княжий знак з околиць літописного міста Перемиль

У статті зроблено первинний аналіз випадково знайденого княжого вірчого знака часів Київської Русі. У зв'язку з вивченням цього матеріалу обговорюється питання хронології знахідки, інших сфрагістичних та історичних аспектів проблеми. Особливу увагу приділено версіям особистої приналежності цієї геральдичної підвіски та причини потрапляння її на територію Волині. Аналізуються особливості зображення на вірчому знакові різновидностей тризуба, що мали застосування в Київській Русі у перші десятиліття ХІ ст.

Знак має трапецієподібну форму з обопільним, злегка загостреним овальним закінченням. Виготовлений він з якісної бронзи способом лиття і з гравіюванням. Вушко для шнурка або ж ланцюжка для його носіння було пошкоджено, якщо зважати на рівень окису на зламі, ще в давнину. Розмір знахідки становив 38 мм на 24 мм, нижня частина цього знаку на 1,5 мм ширша, а вага - 23 грами. У цілому, якщо врахувати відламане вушко, довжина його в первинному вигляді могла складати 42 мм. Автори увагу звертають на важливість теми, яка дотична до питань державності і державного управління. Важливість її у тому, що вона сприяє вивченню і розумінню становлення інститутів і символів влади.

Також представлено вірчий знак як певну символіку князівського періоду в історії України. Показано в ілюстраціях обидві сторони знака із зображеннями, а також подано реконструкцію спрямовану на розуміння його використання. Лицева сторона вірчого княжого знаку ХІ століття, знайденого біля с. Іванівка Горохівського району представлена тризубом, який був державним символом. Зроблено аналіз і порівняння з іншими подібними символами і атрибутами влади.

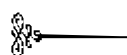
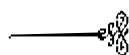
Для проведення дослідження про вірчі знаки і тризуби використано значну кількість відповідної літератури, яка вказує на важливість теми, а також на те, що поширення влади князів було пов'язано з певним рівнем довіри до того, кому давався такий знак, чому і називають його вірчий.

У статті автори ставлять дискусійне питання: Якому князеві належав вірчий знак? За характеристиками зображення тризуба автори цього матеріалу висловлюють гіпотезу, що це може бути один з різновидів княжого символа сина Ярослава Святославовича - князя Всеволода Ярославовича в той період, коли він сам мав лише статус удільного князя.

Важливо, що поширення вірчих знаків у різних князівствах і землях, використання їх, показує процес державотворення і формування впливу центральної князівської влади і одночасно наділення владою представників на місцях, особливо у прикордонних зонах, митницях, сторожових залагах.

Отже, стаття вводить у науковий обіг унікальний предмет князівської доби, виявлений нещодавно в нашому краї.

Ключові слова: тризуб, державотворення, Київська Русь, Волинь, князь, вірчий знак, сторожова залага.

Hennadij Bondarenko, Hennadij Hulko, Anton Kalkov (Lutsk) Faithful princely sign of the vicinities of the chronicle town of Peremyl.

The article makes an initial analysis of the accidentally found princely religious sign from the times of Kievan Rus. In connection with the study of this material, the question of the chronology of the find, other sphragistic and historical aspects of the problem is discussed. Particular attention is paid to the versions of the personal affiliation of this heraldic pendant and the reasons for its entry into the territory of Volyn. The peculiarities of the image on the religious sign of the trident varieties that were used in Kievan Rus in the first decades of the XI century are analyzed.

The sign has a trapezoidal shape with a mutual, slightly pointed oval ending. It is made of high-quality bronze by casting and engraving. The eyelet for the lace or the chain for wearing it was damaged, given the level of oxide at the break, in ancient times. The size of the find was 38 mm by 24 mm, the lower part of this sign is 1.5 mm wider and weighs 23 grams. In general, if we take into account the broken eye, its length in its original form could be 42 mm. The authors draw attention to the importance of the topic, which is related to issues of statehood and public administration. Its importance is that it contributes to the study and understanding of the formation of institutions and symbols of power.

The religious sign is also presented as a certain symbolism of the princely period in the history of Ukraine. The illustrations show both sides of the sign with images, as well as a reconstruction aimed at understanding its use. The obverse of the religious princely sign of the XI century, found near the village. Ivanivka of Gorokhiv district is represented by a trident, which was a state symbol. An analysis and comparison with other similar symbols and attributes of power.

To conduct research on religious signs and tridents, a significant amount of relevant literature was used, which indicates the importance of the topic, as well as the fact that the spread of princely power was associated with a certain level of trust in those who gave such a sign.

In the article, the authors ask a debatable question: Which prince owned the sign of faith? According to the characteristics of the image of the trident, the authors of this material hypothesize that it may be one of the varieties of the prince's symbol of Yaroslav Svyatoslavovich's son - Prince Vsevolod Yaroslavovich at a time when he himself had only the status of a prince.

It is important that the spread of religious symbols in different principalities and lands, their use, shows the process of state formation and the formation of the influence of the central princely power and at the same time empowering representatives on the ground, especially in border areas, customs, guards.

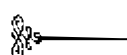
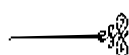
Thus, the article introduces into scientific circulation a unique subject of the princely era, discovered recently in our region.

Key words: trident, state formation, Kievan Rus, Volyn, prince, creed, watchtower

Постановка наукової проблеми та її значення. На тлі значного інтересу до вітчизняної історії, що спостерігається останні чверть століття, особливої уваги заслуговують матеріальні знахідки доби далекої минувшини. Але найбільш важливими в наш час є не лише артефакти, що характеризують засоби виробництва, зброю, монети або ж речі господарського вжитку, але й ті, що уособлюють атрибутику державності. Адже в нашому непростому сьогодні, яке в черговий раз у своїй більш як тисячолітній минувшині переживає Україна, знахідки, що приналежні, зокрема, до часів державності доби Київської Русі, мають неабияке значення. Як відомо, в умовах будь-якого міждержавного збройного протистояння особливого значення набуває й ідеологічна боротьба, яка перш за все має на меті фальсифікувати здатність супротивника до державотворення. У той же час матеріальне засвідчення державної атрибутики тисячолітньої давності, виявлене нещодавно на теренах Волині, в черговий раз засвідчує саме про таку багатовікову традицію українського народу.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Слід наголосити, що більшість такої атрибутики в Україні виявлено біля значних княжих центрів Київської Русі, при цьому переважно випадково. Цей фактор, звичайно, привносить елемент можливої невідповідності з точки зору професійної археології, але унікальність таких виявлених раритетів все ж варта належної уваги. Це однозначно враховують автори ряду новітніх наукових видань, які наголошують на значних складнощах цієї проблеми [15,22]. Тому авторами матеріалу здійснене лише початкове дослідження в краєзнавчому аспекті однієї з виявлених за останні роки таких знахідок, що має старовинне зображення тризуба, який є малим гербом сучасної України. Металева пластинка з таким зображенням була знайдена пошуковцем - волинянином восени 2016 року біля с. Іванівка Горохівського району за вісім кілометрів від літописного давньоруського міста Перемиль (додаток Г).

Виявлена вона була на південно - західному боці пойми річки Липа, на врізаному у високий пагорб майданчику, який зараз має площу 50 на 30 метрів. Значна кількість кераміки та монет різних часів (навіть давньоримських динаріїв) на цій незначній площі засвідчує про можливість знаходження на береговому підвищенні у місці вигину колись повноводної річки Липа багаторічної сторожової залоги. Її особливий склад міг контролювати не лише судходне

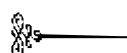
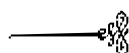
річище, але й найближчий сухопутний шлях. Є дані, що на цьому ж місці кілька років тому знайшли середньовічний перстень із зображенням «тамги». За свідченням приватного пошуковця, який виявив пластинку з тризубом, яка перебувала лише в 30 см від поверхні, і причиною цієї знахідки на такій незначній глибині є щорічна оранка земельних площ. Як відомо, такий спосіб обробітку ґрунту спричиняє значне переміщення його верхнього шару. Шкода лише, що у випадку потрапляння будь-якої кераміки та дрібних металевих речей під плуг або луцильник, переважно їх руйнує. Це ж явище засвідчене пошуковцями в описаному вище місці, яке, до речі, в жодному переліку археологічних пам'яток у Горохівському районі не значиться [9,47].

Щодо виявленої на цьому місці унікальної знахідки, що, як зазначалося, на перших порах вважалася звичайним фрагментом металевої накладки, то після її зачистки, під шаром патини проявилось двостороннє зображення давньоруського княжого тризуба. За формою він має трапецієподібну форму з обопільним, злегка загостреним овальним закінченням. Виготовлений він з якісної бронзи способом лиття з наступним гравіюванням. Вушко для шнурка або ж ланцюжка для його носіння було пошкодженим, якщо зважати на рівень окису на зламі, ще в давнину. Розмір знахідки був 38 мм на 24 мм, нижня частина цього предмета на 1,5 мм ширша, а вага 23 грами. У цілому, якщо врахувати відламане вушко, довжина його в первинному вигляді могла складати 42 мм. (додаток В)

Згідно описів у спеціалізованих виданнях зі сфрагістики, знайдений невеличкий металевий предмет виявився «геральдичною» підвіскою, яку фахівці вважають вірчим знаком князів доби Київської Русі [20]. Такого типу княжі знаки видавалися в ті часи лише великим князем Київським його боярам або впливовим дружинникам для виконання певних тимчасових повноважень, як посвідчення від суверена. Якщо на княжому знаку з обох сторін були зображені тризуби різного типу, то це свідчило, що вони належать великому князеві, який у ті часи правив давньоруською державою, та його сину, володарю удільного князівства [13,16]. Така юридична практика в Київській Русі мала місце лише наприкінці X - перші десятиліття XI століття. Вважається, що це явище було пов'язане з тимчасовою децентралізацією влади в державі. Вже на час встановлення твердого одноосібного правління Ярослава Святославовича поступово встановлюється єдиний принцип оформлення вірчого княжого знака у вигляді традиційної печатки з відповідним написом. Право на печатку мали лише діти князя та духовенство [15,23].

У процесі вивчення знахідки було здійснене порівняння елементів згаданої вище підвіски з опублікованими в наукових виданнях аналогами, зокрема, з врахуванням її трапецієподібної форми, розміру, ваги і особливо, різновиду зображеного на ній тризуба. Перш за все варто було визначити та описати основну, лицьову сторону виявленого княжого знака. Як відомо з досліджених фахівцями аналогів, характерною ознакою підвісок, приналежних, зокрема, великому Київському князю Ярославу Володимировичу, в окремих варіантах було зображення на середньому зубці тризуба спіралі замість кружальця [15,85]. У даному випадку можна вважати, що зображене на тризубі однієї з сторін досить велике кружало на середньому зубці, яке схоже на класичний солярний знак і є тією ж стилізованою спіраллю. На основі цього є підстави стверджувати, що саме цей бік підвіски і є основною лицьовою стороною вірчого знака, якого можна ідентифікувати приналежністю до доби великого князя Київського Ярослава Володимировича (додаток А).

Можливо тут давньоруський майстер, відступаючи від прототипу, який був йому за зразок, вкладав у цей елемент якийсь особливий символізм (2,221). Показово, що на лицьовій стороні описуваного знака ще немає навіть стилізованого зображення хреста як на зубцях, так і біля основи. Тут можливо висловити версію про те, що такий різновид тризуба, схожого на стилізоване зображення сокола, взятий із зразка родових знаків князя Ярослава Володимировича більш раннього періоду його бурхливого життя. Зокрема, це міг бути час його відомих усобиць з братами та залежності від дружинників, набраних з язичників - варягів. Адже відомим є аналог, коли на одній із сторін такого вірчого знака князя Володимира Святославовича зображено якір, що теж пов'язують з скандинавами при його дворі, відомими на весь світ мореплавцями [15,84].

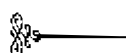
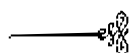

На противагу зображенню на лицьовій стороні досліджуваного княжого знака, на зворотній стороні в тризубі є вже й елемент християнської символіки (додаток Б). Зокрема, в основі тризуб завершується стилізованим хрестом з трьома раменами, органічно вплетеного четвертим раменом у канву трьох зубців. У перехресті рамен цього хреста помітне кружальце, схоже на солярний знак, такі ж знаки видимі в елементах бічних зубців. Водночас середній зубець тризуба виглядає досить нетипово навіть для таких же символів великого князя Володимира – він нагадує хвіст сокола в польоті. Згідно порівняння з відомими ідентифікованими українським науковцями аналогами, автори цього матеріалу висловлюють гіпотезу, що це може бути один з різновидів княжого символа сина Ярослава Святославовича - князя Всеволода Ярославовича в той період, коли він сам мав лише статус удільного князя [8, 1-2 лист.]. У цілому щодо обопільних зображень на згаданій вище підвісці, то можна стверджувати про виявлення на Волині маловідомого великокнязівського вірчого знака середини XI століття. Шкода лише, що ця унікальна знахідка зараз, ймовірно, перебуває в збірці одного з приватних колекціонерів м. Києва.

Водночас, щоб зрозуміти, яким шляхом цей вірчий знак потрапив на Волинь, все ж варто згадати і його можливого власника - князя. Як відомо, життєдіяльність одного з синів Ярослава Володимировича - Всеволода, була теж досить бурхливою і оцінюється істориками суперечливо [18,15]. Проживши за умов постійної боротьби за владу досить довге життя, він був одружений на візантійській принцесі, правив у різні роки удільними князівствами в багатьох регіонах давньоруської держави та більше 15 років займав великокняжий стіл в Києві [11,98]. Його син, Володимир Всеволодович (Мономах) пізніше став одним з найвизначніших князів Київської Русі. Але князь Всеволод також відіграв неоднозначну роль в усобицях між братами та родичами, зокрема і за Волинь, що й призвело в цілому до послаблення єдності давньоруської держави [3,97]. Але важливим є те, що було декілька періодів у 1050-х – 1060-х роках, коли цей князь, залишаючись удільним князем Переяславським, був сувереном і в стольному Володимирі на Волині [17,18]. Тим самим його довірені особи - урядники в нашому краї дійсно могли одержати відповідні вірчі знаки на час відсутності князя. Відомо, що давньоруське місто Перемиль, в околицях якого в наш час був знайдений княжий знак, згадується в літописах пізніше, лише в подіях 1097 року. Але є безсумнівним є те, що в роки перебування у Володимирі на Волині князя Всеволода місто вже було опорним укріпленням замком на півдні князівства [6,154]. Коли врахувати, що віддаль між цими містами складала біля 80 кілометрів, то, для зв'язку між ними по лівому, більш високому березі річки Липа, могла пролягати частина стародавнього водного та сухопутного шляху. Можна допустити, що на певних відрізках цього тракту дійсно розмішувалися сторожові застави, або місця заміни верхових коней для княжих гінців з терміновими повідомленнями.

Вимагають пояснення і бставини, за яких на одному з таких опорних місць біля нинішнього села Іванівка на Горохівщині довірена особа князя могла втратити свій вірчий знак. Так як літописи про незначні бойові дії, зокрема, і на Волині, повідомляли досить рідко, то ім'я цього княжого урядника, найвірогідніше, залишиться невідомим [11,86]. Можливо, що це були збройні сутички із зовнішнім ворогом, зокрема, в 1069 році з військами польського короля Болеслава, який на короткий час захопив значну частину Волині. Це могли бути також дружинники князів – суперників з Теребовля чи Перемишля в період особливо інтенсивних усобиць протягом 50-х – 70-х років XI століття [1,36]. Зламане вушко княжого знаку лише засвідчує про значне зусилля, внаслідок якого кільце ланцюжка, на якому він закріплювався, зламало бронзове вушко цієї підвіски. Про те, що саме на цьому невеликому майданчику неодноразово тривали в давнину бої, свідчать також фрагменти знайдених тут давньоруських булави та бойової сокири. Цілком зрозуміло, що під час тих подій, коли був втрачений княжий вірчий знак, його власник загинув, адже в іншому випадку він мав би його відшукати. Порівняння виявлених в Україні княжих вірчих знаків, стверджує, що переважна більшість з них виготовлялися за замовленням князя лише при потребі, і з однаковою символікою та орнаментом їх майже немає. Різняться вони також в багатьох елементах і за формою [15,80]. Тому довірена особа, отримавши такий княжий знак, виготовлений, залежно від рангу, з срібла чи бронзи, мусила його добре зберігати. Як засвідчує умовна реконструкція, ця підвіска могла мати досить переконливий, як для представника князя, вигляд (додаток В).

Висновки. На території України відомими є лише кілька десятків княжих вірчих знаків, виявлених в різні часи та за різних обставин, проте в нашому краї один з них знайдений вперше. Особливою цінністю цього артефакту є відсутність тотожного аналога. Введення цього екземпляру вірчого княжого знака XI століття в науковий обіг послужить справі поглиблення знань про історію нашого краю доби Київської Русі. Крім цього, виявлення його майже через тисячу років стане для нащадків ще одним переконливим доказом про багатотисялітню приналежність Волині до складної, але й водночас славної історії України.

А. Лицева сторона вірчого княжого знаку XI століття, знайденого біля с. Іванівка Горохівського району. Фото А. Калькова, 2016 р.

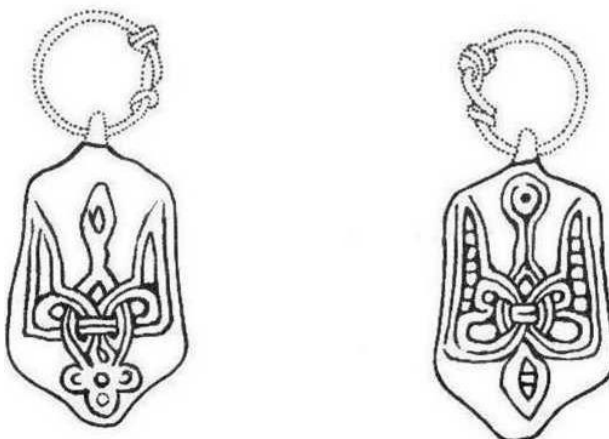

Б. Зворотна сторона вірчого княжого знаку XI століття, знайденого біля с. Іванівка Горохівського району. Фото А. Калькова, 2016 р.

hî-î

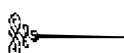
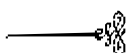
113b5_{cm} i i . i t—t , i , i

В. Лицева (а) та зворотна (б) сторони вірчого княжого знаку XI століття, знайденого біля с. Іванівка Горохівського району. Художник В. Мискевич, 2019 р.

Г. Реконструкція вірчого княжого знаку XI століття з с. Іванівка з вушком, кільцем та ланцюжком. Художник В. Мискевич, 2019 р.

Список використаної література:

1. Батюшков П. Волинь. Исторические судьбы Юго – Западного края.- С.-Петербург, 1888. – 318 с.
2. Бондаренко Г. Спеціальні історичні дисципліни. – Луцьк, 1997. – С.221.
3. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – Київ – Львів, 1913. – 524 с.
4. Гречило А. Наш герб: українські символи від княжих часів до сьогодення. – Київ, 2018. – 400 с.
5. Гречило А. Українська міська геральдика.- Київ, Львів.- 1998.- С.30.
6. Кучинко М. Археологія Волині. – Луцьк, 2006. – С.153.
7. Карамзин Н. История Государства Российского. Том 1. – Москва, 1989. – С.154.
8. Клейноди України. З історії державної і національної символіки. - Київ, 1991. – 33 листівки (1,2лист.)
9. Кучинко М., Охріменко Г., Златогорський О. Археологічні пам'ятки Волинської області. – Луцьк, 2017. – С.47
10. Карпов А. Ярослав Мудрый. – Москва, 2001. – С. 441.
11. Літопис Руський / За Іпатіївським списком переклав Л. Махновець. – Київ, 1989. – 590 с.
12. Мицько І. Про походження герба Волині. – Старий Луцьк. Вип. V. – Луцьк, 2009. – С. 50.
13. Пастернак О. Пояснення тризуба, герба Великого Київського Князя Володимира Святого. – Київ, 1991. – 46 с.
14. Станюкович А., Авдеев А. Неизвестные памятники русской сфрагистики. – Москва, 2007. – 189 с.
15. Смолій В., Шереметьев О. 1000 років української печатки. – Київ, 2013. – 670 с. (79 -88 с.)
16. Санников С. Двадцять веков христианства. – Одесса–Санкт – Петербург, 2001. – С.48.
17. Терський С. Історія Луцька. Том 1. Лучеськ 10 – 15 ст. – Львів, 2007. – 251 с.
18. Теодорович М. Город Владимиръ Волинской Губернии въ связи съ историей Волинской іерархии. – Почаев, 1893. – С. 15.
19. Тихомиров М. Древняя Русь. – Москва, 1975. – 393 с.
20. Електронний ресурс: www./academia/edu/29332847/ Комар О. Княжі знаки з Десятинної церкви. – Київ, 2016 р. – 52 с.

DOI: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.21.11>

УДК 94 (477):82-94

Геннадій Бондаренко, Геннадій Гулько

Середньовічний Луцьк у «Хроніці європейської Сарматії» О. Гваньїні

У статті йдеться про середньовічного автора Олександра Гваньїні і його книгу, яка була перекладена на українську мову і стала важливим джерелом для дослідників середньовічної історії Європи і Волині. Зокрема, О. Гваньїні у книзі «Хроніка європейської Сарматії» розповідає про з'їзд монархів у Луцьку в 1429 році. Він згадує про події на Волині й у Луцьку, які передували з'їзду від 20-х років XV ст., описує окремі міста краю. Також представляє основних історичних осіб, які брали участь у з'їзді, у тому числі Сигізмунда, Ягайла, Вітовта. Окреслює питання поставлені на з'їзді, які мали важливе значення для майбутнього Європи.

Книга О. Гваньїні свідчить про те, що вже з XV ст., можна говорити про інтеграційні процеси, що об'єднували українські та європейські землі, у тому числі Волинь. Тогочасний Луцьк був одним з таких інтеграційних центрів, де на з'їзді 1429 року зійшлися інтереси багатьох держав у розв'язанні геополітичних питань і визначенні наступних кроків у міжнародних стосунках.

У «Хроніці» також розповідається про витoki конфронтації між литовцями і поляками, які за однією з версій викрали корону, яку мав одержати Вітовт. Окремі події цього протистояння розкриваються досить детально. Гваньїні досить повно розповідає про інтриги навколо коронації Вітовта з політичної точки зору.

Його книга оцінюється як об'єктивний погляд на минуле і з'їзду, і Волинської землі. Хоча він подає оцінки подій і постатей більше ніж через 100 років і часто спирається на спогади сучасників і книги різних авторів. Важливим для істориків є опис Луцької війни 1431 року і протистояння Ягайла і Свидригайла.

Окремі події війни автор показує використовуючи легенди і розповіді про чаклунство на мурах Луцького замку, що, звичайно, викликає певні сумніви і вимагає ретельного дослідження появи таких легенд.

Ці події зовсім близько у часі з подіями 1429 року і зі смертю Вітовта, який так і не одержав корони. А по його смерті розпочалися міжусобні чвари.

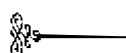
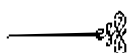
Отже увага до «Хроніки» Гваньїні викликала інтерес з позицій визначення важливості різних полій для Волині і автори статті наголошують на тому, що у подальших дослідженнях її можна використовувати як історичне джерело.

Ключові слова: Європа, Луцьк, з'їзд монархів, Сигізмунд, Ягайло, Вітовт.

G. Bondarenko, G. Gulko

Medieval Lutsk in the «Chronicle of European Sarmatia» by O. Gwagnini

The article is about the medieval author Alexander Guagnini and his book, which was translated into Ukrainian and became an important source for researchers of medieval history in Europe and Volhynia. In particular, O. Guagnini in the book

"Chronicle of European Sarmatia" tells about the Congress of Monarchs in Lutsk in 1429. He mentions the events in Volyn and Lutsk, which preceded the congress in the 1920s, and describes some cities in the region. It also represents the main historical figures who took part in the congress, including Sigismund, Jagiello, and Vytautas. Outlines the issues raised at the congress that were important for the future of Europe.

O. Guagnini's book testifies that since the XV century, we can talk about the integration processes that united the Ukrainian and European lands, including Volyn. At that time, Lutsk was one of such integration centers, where at the Congress of 1429 the interests of many states came together to resolve geopolitical issues and determine the next steps in international relations.

The Chronicle also tells about the origins of the confrontation between Lithuanians and Poles, who, according to one version, stole the crown that Vytautas was to receive. Some events of this confrontation are revealed in great detail. Guagnini tells quite fully about the intrigues surrounding the coronation of Vytautas from a political point of view.

His book is assessed as an objective view of the past of both the Congress and the Volyn land. Although he gives estimates of events and figures more than 100 years later and often relies on the memories of contemporaries and books by various authors. Important for historians is the description of the Lutsk War of 1431 and the confrontation between Jagiello and Svydrygail.

The author shows some events of the war using legends and stories about witchcraft on the walls of Lutsk Castle, which, of course, raises some doubts and requires careful study of the emergence of such legends.

These events are very close in time to the events of 1429 and the death of Vytautas, who never received the crown. And after his death, quarrels began.

Thus, attention to Guagnini's "Chronicle" aroused interest from the standpoint of determining the importance of different fields for Volhynia, and the authors of the article emphasize that in further research it can be used as a historical source.

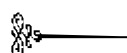
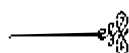
Keywords: Europe, Lutsk, Congress of Monarchs, Sigismund, Jagiello, Vytautas.

Історія древнього Луцька до цього часу зберігає ряд подій, які, незважаючи на тривалі дослідження багатьма поколіннями любителів минувшини Волині, залишаються до кінця не з'ясованими. Особливо це стосується наповнених складними історичними подіями XV-XVI століть. Зокрема, в цьому році виповнюється 590 років з часу проведення у Луцьку відомого з різних історичних джерел з'їзду, в якому брали участь ряд володарів тодішніх європейських держав. Не меншу зацікавленість викликає і т. з. Луцька війна 1431 року, відома в історичних хроніках описом як героїчної оборони міста так і жорстокостями від обох воюючих сторін. Немаловажним по значимості є також опис оборонних споруд міста в за умов активних набігів кримських татар в XV - XVI століттях [3,576]. Тому кожне виявлене нове історичне джерело про події тієї доби, навіть не тотожних по значимості, повинне бути введено в науковий обіг для написання нових наукових праць та досліджень про минувшину нашого краю [11,307].

В цьому контексті є підстави вважати, що поза увагою волинських дослідників залишилися згадки про ці події європейського хроніста та військового найманця другої половини XVI століття італійця Олександра Гваньїні в маловідомій «Хроніці європейської Сарматії» (додаток 1). Як відомо, уродженець Верони О. Гваньїні в 1557 році прибув на територію Речі Посполитої спочатку як торговець. Але вже в 1561 році, з початком Лівонської війни, італієць поступає на королівську службу як фахівець з фортифікації. Майже три десятиліття, тобто до 1580 року, він на посаді ротмістра брав участь у військових діях на території сучасних Росії, Білорусі, України та Молдови. Після виходу у відставку і до самої смерті в 1614 році О. Гваньїні проживав в м. Кракові, де і був написаний його твір. Використовуючи різні історичні джерела, він прагнув описати події в Європі від відомих йому найдавніших часів до початку XVII століття. Ще за життя автор неодноразово переробляв та доповнював свою працю, присвячуючи її окремим впливовим польським та литовським магнатам, за кошти яких він здійснив декілька її різномовних видань. Найбільш повне з них було опубліковане в Кракові польською мовою у 1611 році [5,20].

Як зазначалося, поза увагою О.Гваньїні не залишилися і події на Волині, що стосувалися з'їзду європейських володарів у січні – лютому 1429 року. Враховуючи особливу значимість цього середньовічного міжнародного форуму в історії нашого краю, розглянемо цей матеріал першочергово. Розповідь О.Гваньїні про з'їзд монархів в Луцьку та інші згадки про Волинь подані із видання «Kronika Sarmacye Europkiej. – Krakow, 1611», в перекладі о. Юрія Міцика на сучасну українську мову, здійснену в Києві у 2006 році.

«РОКУ 1429 Сигізмунд, король римський та угорський, кинув кістку ворожнечі між польським королем Ягайлом та його братом, литовським князем Вітовтом. Це було так. Вітовт, бачачи двох нащадків Ягайла, Владислава й Казимира, боявся, щоб Литовське князівство не перейшло до цих польських королевичів, шукав ради й способу, якими б утримати Литовське

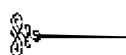
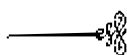

князівство в дідицтві. Він звернувся у цій справі до римського та угорського короля Сигізмунда, який ненавидів короля [Ягайла]. бо той не допомагав йому в битвах проти ворогів. Король Сигізмунд, маючи з Вітовтом таємну розмову щодо цього, обіцяв йому поклопотатися про корону Литовського королівства й скликав сейм у Луцьку, ПУСТИВИШИ поголос, що хоче там створити для Польської, Литовської і Угорської держав антитурецьку лігу. Ягайло, не знаючи, що діється, на прохання короля Сигізмунда приїхав на цей сейм до Луцька, [а] Вітовт же - згідно зі змовою. Сигізмунд перш за все виголосив довгу промову, почавши з того, що всім буде велика користь, якщо вигнати молдавського воєводу з його військом, а його господарство заселити людьм: поляками, руссю й угорцями. А це тому, що молдавани не дотримуються віри, живуть грабіжництвом.

Польський король сказав, що їм такого чинити не слід, бо молдавани є підданими Польського королівства. Якщо ж знайдеться з них один або кілька зрадників, то неслухно через це карати всіх. Облишивши це, Сигізмунд говорив, щоб польський король дозволив литовську коронацію свого брата Вітовта, який є славним, веде свій рід із християнських князів. З цього король мав би велику честь і поміч проти кожного ворога. Вітовтові ця справа сподобалась, Ягайлові з поляками не дуже. Через це польські пани сказали своєму королю, щоб він дуже рано виїхав геть. Ягайло так і вчинив, а вони там залишилися; ухвалили між собою щоб з одного боку послати до папи за його дозволом на Литовське королівство. Але поляки зі свого боку теж послали до папи, щоб він на це не приставав, бо Литва об'єднана з Короною Польською. Папа, забороняючи (давати Вітовту) литовську корону, послав зі своїм послом три булли: одну - угорському королю Сигізмунду, другу - Вітовту, третю - польському королю [Ягайлу], щоб їхали до чехів та викорінювали секту Гуса і його послідовника Жижки. Однак Сигізмунд секретно добився того, чого хотів від отця, папи, для Вітовта, на знак чого спеціально послав йому спочатку золотого дракона, потім же мав прислати й корону. Король, зрозумівши це, наказав познанському підкоморію Яну Чарнковському чатувати на всіх шляхах на імператорських послів. Невдовзі той перехопив італійця, доктора Баптисту Цігалі й німця Сигізмунда Рота з листами, в котрих було написано, що пошле до Литви дві корони, одну - Вітовту, другу - його дружині Юліані. В цих листах теж було підтвердження їхньої антипольської ліги, тобто пруссів, литви, інфляндців та угорців. Поляки зрозуміли її сенс, тому найзначніші їх пани, особливо краківський воєвода й староста Сендзівої Остророг, познанський каштелян Доброгост із Шамотул, іновроцлавський воєвода Ярад з Брудзева, як патріоти рідної Речі Посполитої, тут же добровільно виступили. Вийшовши в поле, вони стали між лісами, де Турова гора, щоб схопити послів зі згаданими коронами. Ці послі хотіли їхати з коронами до Литви через пруську землю, але коли довідались про поляків, які на них чатували, то, не бажаючи наразитися на небезпеку, повернулися до імператора Сигізмунда в Угорщину. Вітовт, почувши це, з відчаю захворів і помер в Троках в жовтні 1430 року. Перед смертю він просив короля вибачити ЙОМУ всі провини, кажучи, що причина їх була не у ньому (Вітовті), а в інших людях. Він просив його також про Литву, щоб не змінював чи погіршував існуючих уставів та данин. Він, як і належить доброму християнину, висповідався і, прийнявши Дари Господні, помер, маючи понад 80 років» [5, 329 - 330].

Подаючи коротку оцінку тексту «Хроніки» О. Гваньїні про Луцький з'їзд, перш за все слід враховувати, що його опис подій був взятий з польських та литовських джерел і тому висловлював позицію ідеології польської королівської влади. Разом з тим, не будучи сучасником тих подій, автор використав у своїй праці історичні хроніки окремих інших держав – учасниць цього форуму, які повідомляють про маловідомі факти, що мали місце в Луцьку під час з'їзду та після нього. Особливо цікавим є варіант мотивації князя Вітовта добиватися королівської корони [5,152]. Досить відверто він описує полярні наміри основних учасників цього зібрання. Привертає також увагу неприхований тиск польської королівської влади на союзників литовського князя Вітовта під час його спроби коронування. Цікавою деталізацією виглядає інформація про перелік відповідних королівських регалій надісланих імператором князю та дії польських вельмож щоб їх перехопити. Не будучи прихильником князя Вітовта, О. Гваньїні, все ж прагне об'єктивно описати згадані вище події. Разом з тим, будучи іноземцем, професійним найманцем війська польського короля, він, в ряді оцінок описуваних ним подій залишився сином свого часу в сприйнятті політичних, національних та релігійних реалій тодішньої Європи.

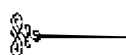
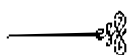

До цікавої інформації про події на Волині в першій половині XV століття є також короткий виклад в «Хроніці» щодо перипетій Луцької війни 1431 року. Зважаючи, що ряд публікацій щодо цієї теми основну увагу зосереджували на ході військових дій не лише на Волині, але й на Поділлі, то подаємо оповідь О. Гваньїні, що стосується подій безпосередньо на території нашого краю.

«...Король [Ягайло], приїхавши до Беча, готувався до війни проти Свидригайла. Прибувши під Городло [на кордоні з Волинню. Авт.], він розташувався табором понад рікою Бугом, де стояв 12 днів, чекаючи на великополяків, які повільно рухались і чинили під час походу великі шкоди. Врешті королівське військо переправилося через Буг, де йому з шістьма тисячами кінноти перегородив шлях Свидригайло. Там він мав з нашими кілька сутичок, але всі програв. Тоді було вбито руського князя Сенька й багатьох інших вбито або взято в полон; король взяв і спалив замок Володимир. Тим часом підійшли великополяки, яких король висварив, що вони так повільно прибували. Всі кинулися вплав за Свидригайлом через глибоку річку Стир з високими берегами, яка біжить під Луцьк. Мосту ж не було через те, що його зруйнував за собою Свидригайло, який втікаючи, сам мало не загинув. Наші думали, що він загинув, бо поміж іншою здобиччю було знайдено й принесено до короля його закривавлений верхній одяг. Від жалю за Свидригайлом король аж заплакав. Загинуло й чимало поляків, коли їх татари Свидригайла гнали із собою. Це Якуб з Рогова, Якуб Лігенза, Генрік Пакославський, Зуліслав Сурацький, а Якуб Коморовський та Павло Збожевський ледве виликувалися. В цей же час поляки отримали й другу перемогу над Свидригайловим військом, яке воювало Белзьку землю. Туди був посланий мазовецький князь Казимір з руським старостою Яном Менжиком Венявчиком та шістьма тисячами війська. Бажаючи собі зарадити, Свидригайло придумав лист від татарського хана до короля, щоб останній дав мир Поділлю, який він подарував Свидригайлові. Коли ж Свидригайло побачив, що ця хитрість не вдалася, то взяв у короля замок Ратно, бо зрадила русь. За це їм добре помстився Цюлек, котрий був у Холмі. Він тільки з 130 кіннотниками перекрив їм шлях і побив русі та литви до трьох сотень, а близько сорока взяв у полон. ...Однак руснаки чинили жорстокість над поляками, коли кого – небудь з них брали у полон, тоді замучивши й спаливши, вішали на фортєчних стінах для більшого суму нашим, кричали до наших, лаяли та соромили. Тоді ж вони зарізали ножєм одного польського юнака, виїняли з нього всі нутроці й, посікши на малі шматки, поклали на миску розжарене вугілля. Так вони ходили з цією мискою по замку, скрізь кадили й курили, чаклюючи й роблячи якісь свої чари, що поляки не змогли їх перемогти. Але поляки віддячували їм за це, і коли кого – небудь брали в полон, то не мали милосердя й не хотіли жодного залишати живим» [5,332-333].

Аналізуючи виклад тексту з «Хроніки» про ці події, все ж варто деталізувати окремі наведені в ньому факти. Зокрема звернути увагу на факт першої значної битви на початку липня 1431 року між військами князя Свидригайла та короля Ягайла після форсування поляками річки Буг. По - перше показовою є значна перевага військ короля, підкріпленого «великополяками» над лише шеститисячним загоном князя. Основною причиною спроби такою незначною кількістю військ зупинити досить значне військо супротивника було те, що Свидригайло про похід поляків на Волинь взнав перебуваючи у Вільно і, вірогідно, привів до Бугу лише свою литовську кінну дружину. Одночасно цікавою темою для місцевих дослідників була б спроба ідентифікації місця цієї битви та особи загиблого тут «князя Сенька», тобто Семена. Можна вважати, що цей князь та «багато інших» вбитих на березі Бугу, яких автор називає «руськими», були українським вельможами Володимирського князівства, прихильниками князя Свидригайла. Саме цим пояснюється спалення Ягайлом ще й замка у Володимирі, водночас, за іншим хроніками власне місто спалили при відступі ще війська Свидригайла. Логічним також сприймається й надання королем Ягайлом Володимирського князівства, замість вбитого «князя Сенька», його колишньому володареві Федору Любартовичу, який, щоправда, через кілька тижнів помер [4,196].

Не менш проблемними для дослідників військової історії Волині залишаються і події у цій війні біля Луцька. По-перше, наскільки відомо, остаточно не визначеним є місце битви «над Стиром біля Луцька» 31 липня 1431 року, під час якою був поранений князь Свидригайло. Коли врахувати, що Стир біля Луцька жаркого літа традиційно міліє, то відомі ще в часи середньовіччя броди через річку були можливими біля міста лише в трьох місцях – біля нинішніх моста по вул. Ковельській та сіл Вишків та Крупа Луцького району. Згадка в «Хроніці» про знищений

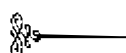
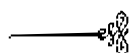

Свидригайлом перед відступом міст дає підстави все ж вважати, що місцем цієї битви була територія обабіч тодішнього Красненського мосту, де теж є «глибока річка Стир з високими берегами» [5,333]. Відомі й інші версії, зокрема про «Кобилій дворець», можливо, в районі нинішньої вул. Дубенської [15,29]. Водночас переконливим фактом того, що битва біля Луцька не принесла остаточної перемоги польському війську є відсутність будь – яких згадок в «Хроніці» про подальший хід війни та осади Луцького замку, інакше відвертий симпатик короля Ягайла О. Гваньїні про це б обов'язково повідомив. Хроніка, текстом якої користувався О.Гваньїні має лише згадку, що війна тут припинилася в «...день св. Малгожати, де тільки після герців вони [Ягайло та Свидригайло] уклали перемир'я до громниць» [6,332]. Про «нічийний» результат цієї битви стверджують не лише згадувані втрати серед поляків, але й те що князь Свидригайло, як відомо з інших середньовічних хронік, встиг «осадити залогою луцький замок» чотиритисячним військом русинів та литовців [4,197]. Як покажуть наступні події на цей час у замку було достатньо військових припасів та продовольства. Разом з тим, у відомих авторам дослідженнях про осаду Луцька немає конкретних положень про те, яка ж територія входила у ті часи в поняття «луцький замок» [15,29]. Якщо це територія Верхнього і Окольного замків, то незрозумілим є те, як відносно незначний загін під командуванням київського воєводи Юрші Русина зміг оборонити північну частину укріплень Окольного замку, що не мали мурованих стін та навіть через сто років були частково дерев'яними [6,126]. Якщо ж мова ведеться про Верхній замок, то де ж змогла розміститися протягом майже трьох місяців облоги та штурмів її чотиритисячна залага і зберігати для такої кількості вояків необхідні припаси. Адже звичайний аналіз можливого розміщення кількох тисяч вояків повздовж трьох стометрових стін в Луцькому замку, що не змінився за віки територією та основною забудовою, не дає про це якоїсь логічної відповіді. А якщо додати до цих факторів ще й згадуване в хроніках значне використання польським військом артилерії та іншої вогнепальної зброї проти оточеного звідусіль замку, то надмірне скупчення вояків залоги в стометровому периметрі призвело б до величезних втрат [15,50]. Адже сховати тисячі воїнів під стінами та в підвалах від куль, ядер, арбалетних «болтів» та важких каменів якогось «величезного пороку», який теж застосовували поляки, було б просто не можливо. Проте здійснити це було цілком реальним, якщо в осаді польських військ перебували одночасно як Верхній, так і Окольний замки [15,29].

Насамкінець до «білих плям» в подіях Луцької війни в «Хроніці» О. Гваньїні належить і згадка про, нібито, реальний факт на стінах замку якогось «чаклунства» з людським жертвоприношеннями. Хоча з поданого вище тексту, нібито, не вбачається, що це мало місце в нашому місті, але про таке моторошне дійство саме щодо Луцька згадували в своїх працях французький історик другої половини XVI ст. Блез де Віженер, відомий історик другої половини XIX ст. І. Шараневич, не оминув цього факту в своїх монографіях про Луцький замок сучасний місцевий історик П. Троневиц та інші [14,45]. Можна по різному оцінювати такий не зовсім привабливий факт нашої волинської історії, але все ж варто його ще раз дослідити, ніж прагнути соромливо не згадувати або ж оминати в описах історичні події на Волині. Прагнучи краще усвідомити таку, місцями навіть одіозну інформацію про захисників нашого міста, у цьому дослідженні автори викладають власну інтерпретацію тих давніх подій.

Насамперед, в контексті оповідей середньовічних хроністів про ті досить дивні події на фортечних мурах Луцька, привертає увагу фраза про те, що «...руснаки чинили жорстокість над поляками», а ті віддячували їм тим же [5, 332]. Війни тієї доби нашої історії дійсно велись методами далекими від християнської моралі, при чому обидві сторони особливо не дослуховувались до свого духовенства [1,83]. Цікавим фактом тих подій є розповідь в одній з тогочасних хронік, про те що навіть Луцький римсько – католицький єпископ Андрій Сплавський, який опинився в оточеному місті, все ж був відпущений «руснаками», але майже до голяка обідраний своїми ж одновітцями – поляками [14,45]. В такому ж вимірі, вірогідно міг впливати після тримісячної облоги на свою розмаїту серед воїнів паству і «грецький» тобто православний єпископ, що мав тоді свій осідок замковому соборі Св. Іоанна Богослова. Будь - яких спогадів про його якісь особливі духовні діяння під час облоги міські історичні аннали не залишили. Тому, цілком можливо, що на оповідь про «чаклунство» на стінах Луцького замку, подану з позицій хроніста - католика і вплинула нездатність духовенства обох Церков якось

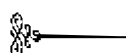
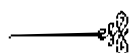
позитивно вплинути на стан моралі військових з обох воюючих сторін. Відомо, що авторитет як католицької так і православної Церков в добу гуситських війн в Європі, тобто коли там вже витали ідеї Реформації, не був особливо високим [13,114].

Другий фактор, що міг спричинити появу оповіді про чаклунство в Луцьку, була присутність у замку серед залози значної кількості литовців. Зберігаючи політкоректність до братніх сьгодні Литви і Польщі до народу України, все ж варто наголосити про наступне. Цілком вірогідно, що «Хроніка» О. Гваньїні, приділяючи значну увагу історії та звичаям народів, що населяли у ті часи Велике князівство Литовське, мала однак, замовний характер від польської королівської влади. Якщо проаналізувати ряд положень цієї «Хроніки», то окремі дії литовського, «руського» та «жидівського» істеблїшменту щодо політики короля, автор пояснює прихильністю одних до «грецької» віри, а інших нерідко звинувачує в проявах язичництва та чаклунства. Зрозуміло, що з позицій середньовічного католика особливої різниці між ними італієць О. Гваньїні не відчував. Саме тому, наголошуючи, що Литва прийняла християнство від короля Ягайла лише в 1387 році, він неодноразово описує дивні язичницькі та релігійні звичаї «литви» і факти з життя інших підлеглих народів Речі Посполитої [5,132]. З цієї причини авторам тогочасних історичних хронік не здавалося дивним, що саме вони могли вчинити якісь чаклунські дії, які, нібито, стали однією з причин нездатності величезного польського війська зламати опір оточеного звідусіль Луцького замку [14,45]. Проте саме героїчні військові дії луцької залози на чолі з русином воеводою Станком - Михайлом Юршею, а не надумане «чаклунство», залишились у переказах багатьох поколінь волинян та згадується в численних наукових публікаціях. В честь світлої пам'яті сотень безвісних загиблих під час оборони Луцького замку та їх талановитого воеводи, все ж варто хоч в сьогоденні встановити на древніх стінах Луцького замку відповідний пам'ятний знак.

Бурхливі події української історії не залишили нам достовірних портретів з більшості дійових осіб згадуваних вище подій. Тому дуже важливо, що це вже багато десятиліть прагнуть здійснити ряд митців на засадах їх особистого бачення та основі історичних джерел [2,267]. Зокрема, в презентованій в Україні у 2017 році картині відомого художника - баталіста А. Орльонова «Україна славетна: з'їзд європейських монархів в Луцьку. 1429 рік», митець зобразив на передньому плані семеро князів, які у ті часи відігравали значну позитивну роль у збереженні автономії Великого князівства Литовського у цілому та Волинського князівства, зокрема (додаток 2). Згідно запропонованого автором картини порядку зображених на картині зліва направо князів та воевод назвемо кожного з цих відомих осіб волинської історії: князь Федір Любартович, князь Федір Острозький, князь Федір Несвізький, князь Іван Олександрович Глинський, князь Михайло Іванович Гольшанський, князь Олександр Іванович Ніс та воевода Станко-Михайло Юрша [21].

Як вже зазначалося, важливою інформацією з «Хроніки» О. Гваньїні є також згадка про наш край другої половини XVI ст., який називає «волинською землею». Він же залишив ще й опис «земської корогви», тобто геральдичного знаку цієї території. За свідченням О. Гваньїні, вона «...має два червоні кути у білому полі, а на ній герб Великого Князівства Литовського. Повітові герби мають ті ж знаки та кольори, але є однокутними». Цікавим є і його короткий опис двох суто волинських повітових центрів - міст Володимира та Луцька. Зокрема, про тодішній Володимир він повідомляє, що це «...дерев'яне місто, яке має дерев'яний паркан, обмазаний глиною. Воно лежить між болотистими озерами, було колись центром князівства». Щодо Луцька, то О. Гваньїні описує, що це також «...дерев'яне провінційне місто, славне тим, що є столицею римської релігії і резиденцією грецького владика. Воно має два замки, що стоять на високих пагорбах» [5,418]. Звичайно, що наші згадані давні княжі центри в другій половині XVI ст. вже перебували в стані занепаду та під постійною загрозою набігів кримських татар. І все ж незважаючи на неодноразові руйнування вони зберігали свій провінційний, але все ж важливий статус у волинському краї, відзначений італійським хроністом.

У висновку варто наголосити, що, як відомо, історія не знає «умовного способу» і змінити те, що відбулося кілька століть тому, звичайно, не можливо. Але все ж, якби відомі події в Луцьку в 1429 році завершилися коронуванням великого князя Вітовта, то цілком ймовірно, що литовсько - українська держава в часі можливого наступного правління князя Свідригайло та його династії значно змінила б майбуття багатьох народів східної Європи [12,13].

Додатки:

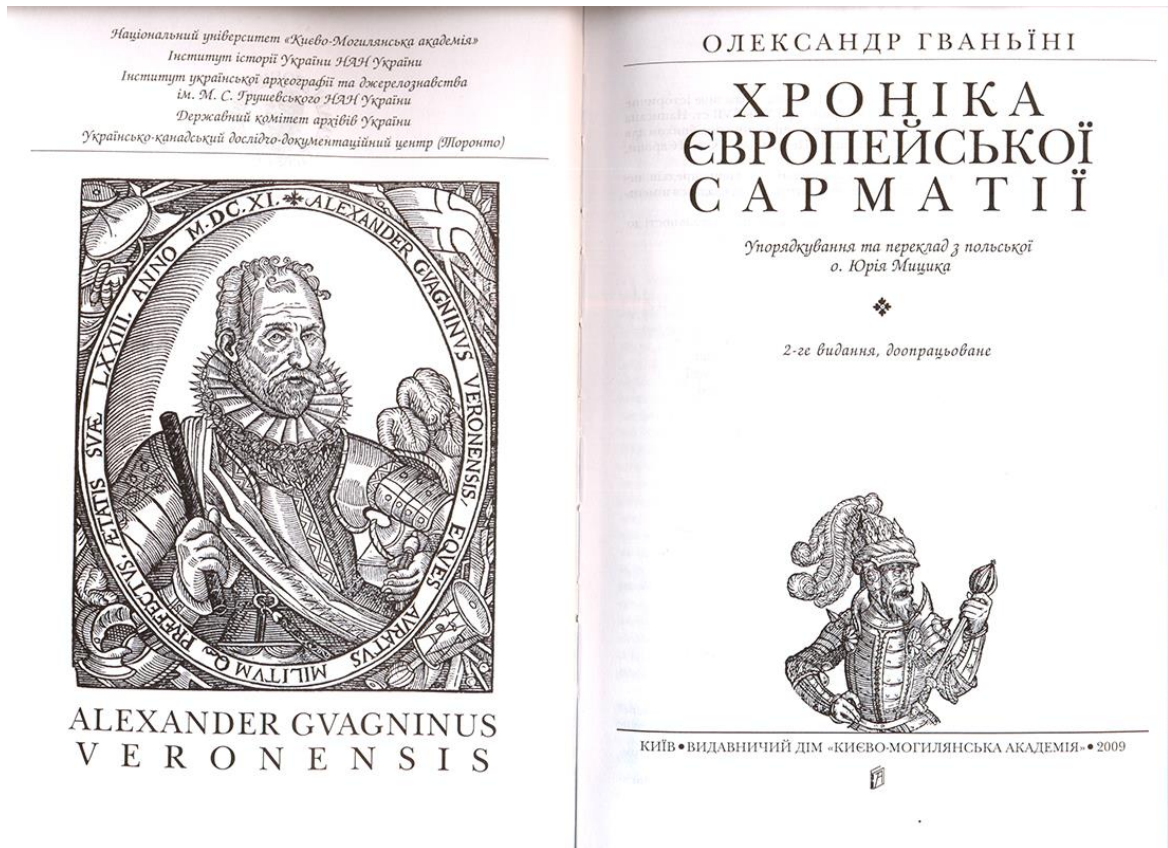

Рис. 1. Прижиттєвий портрет Олександра Гваньїні з книги «Хроніка європейської Сарматії».

Рис. 2. Картина художника Артура Орльонова «Україна славетна: з'їзд європейських монархів в Луцьку, 1429 рік», 2017 р.

Джерела та література:

1. Батюшков П. Волинь: Исторические судьбы юго - западного края. — Спб : Типография Товарищества «Общественная польза», 1888. — С. 83.
2. Бондаренко Г., Гулько Г., Дем'янюк О. З'їзд монархів у Луцьку: мистецьке відображення. Старий Луцьк. Випуск XIV. — Луцьк : Терези, 2018. — С. 267.
3. Ворончук І. Населення Волині в 16 першій половині 17 ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. — Київ : Видавництво ППВФ, 2012. — С. 594.
4. Грушевський М. Історія України Руси. Т. IV. XV – XVI віки. — Київ : Наукова думка, 1993. — С. 194-199.
5. Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії. Упорядкування та переклад з польської о. Юрія Міцика. 2-ге видання, допрацьоване. — Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2009. — 1004 с.
6. Гулько Г. Спогади венеціанського купця Амброджо Контаріні про Луцьк 70-х років XV століття. Старий Луцьк. Випуск XIV. — Луцьк : Терези, 2018. — С. 126.
7. Дем'янюк О., Пасюк І. Воєнна історія Волині. Т.1. Давня доба – кінець XVIII ст. — Луцьк : Вежа - Друк, 2013. — С. 81-87.
8. Кудь О. Луцька війна 1431 року. Минуле і сучасне Волині та Полісся: Луцьк в історії Волині та України. Випуск 35. — Луцьк : Твердиня, 2010. — С. 137.
9. Козлова Г. Александр Гваньини и его сочинения // Гваньини А. Описания Московии. — Москва : Наука. — 1997. — С. 7.
10. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині / Упоряд. Г. Охріменко — Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2008. — С. 177.
11. Русина О. Луцький з'їзд монархів 1429 року. Енциклопедія історії України. Ред. кол. В. Смолій (голова) та ін. Т 6. — Київ : Наукова думка, 2009. — 790 с.
12. Смолій В., Берковський В. та інші. Україна і Литва в 14 – 16 століття. — Луцьк : ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2011. — 252 с.
13. Санников С. Двадцать веков христианства. Второе тысячелетие. Т.2. — Одесса – Спб, 2001. — С.114.
14. Троневиц П. Волинь в сутінках української історії XIV – XVI ст. — Луцьк : Місійна фабрика «Християнське життя», 2003. — С. 44-45.
15. Терський С. Історія Луцька. Т.1. Лучеськ X – XV ст. — Львів : Вид-цтво національного університету «Львівська політехніка», 2007. — С. 50.
16. Садовнік Т., Бірюліна О., Баран В. Європейський з'їзд 1429 року в Луцьку. Друге видання. — Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2006. — 32 с.
17. Тищенко К. Італія і Україна: тисячолітні етномовні контакти. — Київ : Аквілон, 2009. — С. 121-122.
18. Шараневич И. Історія Галицко – Володимирської Руси от найдавніших времен до року 1453. — Львов, 1863. — С. 356-357.
19. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Т. 1. — Вінніпег : Т-ство Волинь, 1984. — 600 с.
20. Електронний ресурс: www/history.ua/povuna/ картина - з'їзд- європейських- монархів- у--луцьку.-429-pik.htth.
21. Електронний ресурс: E-mail: krion.kiev@ukr.net www.History-ua.org картина - з'їзд – європейських – монархів - у--луцьку.-429-pik.htth.

DOI: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.21.12>

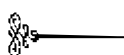
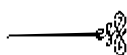
УДК 94(477.8):340.15:339.5

Оксана Карліна

Правове регулювання торгово-промислової діяльності в містах Волинської губернії в кінці XVIII – середині XIX ст.

На підставі аналізу численних правових актів Російської імперії розкрито державне регулювання торгово-промислової діяльності у містах Волинської губернії кінця XVIII ст. – середині XIX ст. Зазначено, які види торгівлі розрізняло законодавство, як нормувалась торгівля за становою ознакою (купців, міщан і селян), як співвідносились оподаткування з обсягом торгівлі та видами товарів. Враховано, що численні урядові укази, положення, маніфести, постанови, з одного боку, відображають механізм проведення державної політики в галузі торгового підприємництва, а з другого боку, у процесі їх підготовки верховна влада, взявши до уваги реальний стан справ у цій галузі, який її не задовольняв, намагалася його змінити законодавчим шляхом.

Матрицею для правових нововведень у торгівлі на наступні декілька десятиліть стали правила щодо купецтва, виписані у «Грамоті на права і вигоди містам Російської імперії» 1785 р., які започаткували системний підхід до опису в законах станового статусу купецтва. Маніфесту 1807 р. засвідчив розуміння оновленою бюрократією Олександра I

необхідність розвитку комерції та промисловості. Закон «Про організацію гільдії і про торгівлю інших станів», відомий як гільдійська реформа міністра фінансів Єгора Канкріна, став базовим для регламентації торгової діяльності купецтва та інших станів аж до початку Великих реформ 1860-х років. У ході кодифікації законодавства в 1830-х роках був складений «Звід статутів і установ торгових», в якому містилось визначення торгівлі та окреслена її структура.

За обсягом товарообігу та асортиментом домінуючою формою торгівлі залишались ярмарки. Їх держава розглядала як один із засобів підвищення платоспроможності платників податків, а тому розширювала привілеї ярмаркового типу торгівлі.

Вивчення правових норм переконливо свідчить, що в першій половині XIX ст. держава встановила всебічний контроль за торгівлею купців, міщан і селян, включаючи обсяг товарів, що продавались, час і місце товарообміну, нагляд за вагами; при цьому був витриманий диференційований підхід до різних соціальних груп.

Глибшого дослідження потребує питання державного регулювання торгово-підприємницької діяльності купців-євреїв з огляду хоча би на те, що саме євреї склали основну масу волинського купецтва в першій половині XIX ст.

Ключові слова: Волинська губернія, торгово-промислова діяльність, купецтво, правове регулювання, купецька гільдія, торговий капітал.

Legal regulation of trade and industrial activity in the cities of Volyn region at the late of XVIII and the middle of XIX

Based on the analysis of numerous legal acts of Russian empire state regulation of trade and industrial activity in the cities of Volyn region at the end of XVIII and the middle of XIX was disclosed. It was indicated which kinds of trade were differentiated by legislation, how the trade was being standardized according to estate feature (merchants, philistines and peasants), how taxation was correlated with amount of trade and kinds of goods. It was taken into account that numerous government decrees, regulations, manifestos, rulings in one hand display the mechanism of state policy' carrying out in the field of the trade entrepreneurship, and in other hand at the process of its preparation the supreme government given the real situation in this field (which did not satisfy it) tried to change it by legal way.

The matrix for legal innovations in trade for the next few decades became the rules for merchants written in the "Charter on the rights and benefits of the cities of the Russian Empire" (1785) which introduced a systematic approach to the description of the estate status of merchants in the laws. The manifesto of 1807 testified to the understanding by the renewed bureaucracy of Alexander I the need to develop commerce and industry. The Law "Ab out the organization of guilds and trade of other estates" known as the Guild Reform of Finance Minister Yehor Kankrin became the basis for regulating the trade activities of merchants and other estates until the beginning of Great Reforms in the 1860s. During the codification of legislation in the 1830s, a "Code of trade statutes and institutions" was compiled which contained a definition of trade and outlined its structure.

Fairs remained the dominant form of trade for amount of turnover and range. The state regarded them as one of the ways of increasing the solvency of taxpayers and therefore expanded the privileges of the fair type of trade.

Investigation of legal forms convincingly testifies that in the first part of XIX century the state had established comprehensive control on the trade of merchants, philistines and peasants, including amount of selling goods, time and place of barter processes, weight control, while adhered to differentiated approach to different social groups.

The problem of trade and industrial activity' state regulation of merchants-Jewish requires the deeper researches considering at least that exactly Jewish were the main part of Volyn merchants in the first part of XIX century.

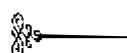
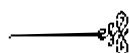
Key words: Volyn region, trade and industrial activity, merchants, state regulation, merchant guilds, trade capital.

Постановка наукової проблеми та її значення. Активний розвиток торгово-підприємницької діяльності в країні ставить перед сучасним суспільством низку завдань, розгляд і вирішення яких вимагає аналізу цього явища з урахуванням історичних традицій. Усе, що пов'язано з підприємництвом, має сьогодні практичне значення, оскільки дозволяє пояснити деякі сучасні перспективи його розвитку.

Торгово-підприємницька діяльність на Волині має тривалий шлях свого розвитку, кожний етап характеризується специфічними рисами. Одним з таких етапів є кінець XVIII – середина XIX ст. – період інтенсифікації процесу первісного нагромадження капіталу в межах політики жорсткого державного регулювання торгового і промислового підприємництва. Вивчення правового регулювання торгово-промислової діяльності дозволяє розкрити особливості та суть державної політики. У різних указах, статутах, положеннях та інших законодавчих актах відобразилося розуміння верховною владою важливості торгівлі й підприємництва для розвитку економіки держави загалом, так і окремих регіонів.

Найширші права на ведення підприємницької діяльності отримало купецтво. Разом з тим у торгово-промислову діяльність були включені також інші верстви суспільства: дворянство, міщанство, селянство. В умовах станової організації суспільства державно-правове регулювання здійснювалось диференційовано щодо різних соціальних груп.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Державне правове регулювання торгових операцій в Російській імперії практично не вивчалось у XIX ст. На початку 1890-х років управитель Варшавської казенної палати І. Я. Рудченко, за дорученням спеціальної державної комісії,

створеної з метою підготовки матеріалів для перегляду законодавства щодо оподаткування внутрішньої торгівлі, підготував дослідження еволюції законодавчої бази Російської імперії в галузі оподаткування торгівлі та промисловості, починаючи з торгових зборів Київської Русі аж до XIX ст. [38]. У 1901 р. юрист і публіцист Г. С. Вольтке дав коротку характеристику торгового права для кожного стану і різних категорій населення Російської імперії, зробивши висновок, що Торговий статут, який діяв в першій половині XIX ст., був проникнутий духом станової винятковості [2].

У радянській історіографії правове становище купецтва докладно розглянуто в роботі П. Г. Риндзюньського. У його книзі викладена динаміка росту державного оподаткування купців в останній третині XVIII і першій чверті XIX ст. [39]. Цим же істориком також проаналізована Гільдійська реформа 1824 р. Є. Ф. Канкріна [40].

Однією з ґрунтовних робіт з історії торгівлі на українських землях у першій половині XIX ст. залишається монографія Івана Гуржія, в якій автор розглянув проникнення товарно-грошових відносин у сільське господарство, розгортання торгівлі хлібом та худобою, розвиток ярмаркової та постійної торгівлі в містах [11]. Дослідницький інтерес Б. Кругляка був пов'язаний з різними проблемами розвитку внутрішньої торгівлі в Україні в 60–90-х рр. XIX ст. [18; 19].

За останні роки появилось чимало робіт українських дослідників з історії торгівлі та купецтва. Організацію та ведення хлібної торгівлі на українських землях у XIX ст. прослідковано в книжці О. Гордуновського [7]. Поглиблене вивчення цієї теми шляхом розширення часових меж представлено в монографії О. Гордуновського, О. Гуржія та О. Реєнта [8]. В іншій роботі ці ж автори основну увагу звернули «на роль і місце різних станів і соціальних груп у розвитку національної торгівлі, «виходу» її на зарубіжжя», також визначили «етнічний склад і майнову нерівність реалізаторів різноманітної продукції» [9]. У статтях Д. Решетченка охарактеризовано внутрішній хлібний ринок та наголошено на переорієнтації хлібної торгівлі Правобережної України з північно-західного на південний [36; 37]. Міжнародний транзит товарів через українські землі в першій половині XIX ст. був предметом вивчення в кількох роботах Т. Гончарука. Особливу увагу він приділив транзитному маршруту Одеса – Броди та функціонуванню одеського порто-франко [4; 5; 6].

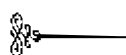
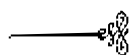
У дослідженнях О. Доніка проаналізований правовий та соціальний статус купецтва України в Російській імперії протягом усього XIX ст., показано зміни у чисельності, етно-конфесійному складі купців, розкриті напрями їхньої діяльності, участь у міському самоврядуванні, станових і професійних організаціях [15; 16; 17]. Деякі проблеми формування купецького стану в Україні розглянуто в роботі О. Гуржія [12]. Окреме дослідження О. Гуржія та І. Гуржій присвячене купецтву Києва і Київщини XVII–XIX ст. [13], де серед інших питань автори розглянули організаційні засади ведення торгівлі та підприємництва у цьому місті.

Для розуміння політики імперської влади щодо торгової діяльності купецтва важливе значення має вивчення системи оподаткування. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період проаналізована в дослідженні В. Орлика [35]. Серед широкого кола питань, розглянутих автором, ним також охарактеризовано гільдії як важливий фінансовий інститут.

Отже, в історичній літературі відсутні спеціальні дослідження, в яких би комплексно аналізувався процес державно-правового регулювання торгово-підприємницької діяльності наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. Разом з тим в історіографії нагромаджений чималий матеріал, який так чи інакше розкриває деякі аспекти теми в межах досліджень загального характеру або робіт, присвячених конкретним питанням історичного розвитку торгівлі.

Мета: розглянути, як проходило загальне регулювання торгівлі у зазначених хронологічних межах, які види торгівлі розрізняло законодавство, як регулювалась торгівля за становою ознакою, тобто щодо купців, міщан і селян; як співвідносилось оподаткування з обсягом торгівлі та видами товарів. **Джерельну базу** розвідки склали нормативно-правові акти, які регламентували ведення торгівлі в містах Волинської губернії та опубліковані в «*Полном собрании законов Российской империи*».

При аналізі законодавства взято до уваги, що правові акти відображали суспільні процеси, адже «закони створюються як механізм для проведення певної урядової політики. Саме тому текст закону виступає [...] як умовна система координат, яка вказує, з однієї сторони, що хотіли б мати

урядові структури, як створювачі законів, а з іншої, уряд відштовхується від реального становища, яке перестає задовольняти найвищі органи державної влади і управління» [42, с. 6].

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Після приєднання Волині до складу Російської імперії розпочався процес пристосування місцевих торговців до ведення торгово-підприємницької діяльності в нових політичних реаліях. Першим законом, яким регулювалася торгівля відповідно до російського законодавства, стала «Грамота на права і вигоди містам Російської імперії» 1785 р. (Жалувана грамота містам) [10]. У розділі «Про гільдії та гільдійські вигоди взагалі» встановлювалось, що купцями є ті, хто записався в гільдію. Для цього потрібно упродовж грудня оголосити наявність капіталу в межах від 1 тис. до 50 тис. рублів і сплатити в цьому ж місяці один відсоток з оголошеного капіталу. Запис у гільдію звільняв від сплати подушного податку. У ст. 94 і 95 відмічалось, що «капітал вважається сімейним» і тому діти записаного в гільдію купця, «доки не в поділі», не повинні нічого платити, але треба вказати склад сім'ї.

Передбачався поділ на три гільдії залежно від розміру оголошеного капіталу та обсягу торгівлі: для 1-ї гільдії – в межах 10 – 50 тис. рублів, 2-ї – 5–10 тис. рублів, 3-ї – 1–5 тис. рублів. Купцям 1-ї гільдії «не тільки дозволяється, але заохочується вести всякі всередині і поза Імперією торги, товари виписувати і відпускати за море, їх продавати, вимінювати і купувати оптом або вроздріб» (ст. 104). Купці 2-ї гільдії мали право «вести всякі всередині Імперії торги, і товари возити водою і сухопуттю, по містах і ярмарках, і в них продавати, вимінювати і купувати потрібне для їхнього торгу оптом або вроздріб». Купці 3-ї гільдії могли вести «дрібний торг у містах і в повіті, продавати дрібний товар в місті і в окрузі, і цей дрібний товар возити водою і сухопуттю по селах, сільцях і сільських торжках, і на цих торжках продавати, вимінювати і купувати потрібне для дрібного торгу оптом або вроздріб».

Положення про поділ купців, які мали капітал понад 500 рублів, на три гільдії, звільнення їх від подушного податку і встановлення однопроцентного податку з оголошеного капіталу вперше було викладено в маніфесті Катерини II від 17 березня 1775 р. про «дарування різним станам милості» (ст. 47) [20, с. 86]. В сенатському указі від 25 травня 1775 р. встановлювались межі купецьких гільдій [21]. У Жалуваній грамоті містам вони були повторені.

У середині 1794 р. для вступу в першу гільдію нижній поріг був піднятий до 16 тис. рублів, у другу – до 8 тис. рублів, у третю – до 2 тис. рублів [22].

Доказом купецького стану був гільдійський лист, підписаний гільдійським старшиною і двома особами з тієї ж гільдії як свідками.

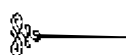
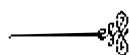
Замість виконання рекрутської повинності «натурою» з 1783 р. купці могли платити по 500 рублів за кожного рекрута [23].

Ця введена за Катерини II кодифікація правил щодо купецтва стала матрицею на наступні декілька десятиліть.

Новим документом, який визначив основні правила ведення торгівлі в першій половині XIX ст., був маніфест від 1 січня 1807 р. за назвою «Про дарування купецтву нових вигід, відзнак, переваг і нових способів до поширення посилення торгових підприємств» [24].

У першому розділі регламентувалося заснування торгових товариств як підприємницьких інституцій. Товариства утворювалися «з двох або багатьох товаришів, в одну і ту ж гільдію записаних, які вирішили разом торгувати під спільною назвою для всіх». Таке товариство називалося торговим домом (ст. 2). Обумовлювалось, що у випадку участі в торговому домі «батька із сином або внуком по сині» (тобто із сином сина) тільки старший у сім'ї повинен платити відсотковий збір з капіталу. Інші ж діти або родичі, будучи товаришами, повинні бути записаними в таку ж гільдію і платити відсотковий збір з капіталу (ст. 4). Товаришем можна було бути тільки в одному торговому домі, позаяк товариш відповідав за борг дому усім майном.

У другому розділі були виписані права дворян, які займалися комерцією і мали право записуватися в гільдії (тільки в першу та другу), платити податок з капіталу і виконувати міські повинності, засновувати торговий дім. При цьому зберігалися усі їхні дворянські права. Якщо закон від 4 листопада 1802 р. надавав дворянам право займатися зовнішньою оптовою торгівлею [26], то маніфест – внутрішньою оптовою торгівлею.

У третьому розділі були розглянуті права іноземців для заняття торгівлею в Росії. Для вступу в гільдію вони повинні були перейти в російське підданство. Однак законодавство виділяло категорії «гостя» або «купця заїжджого», торгова діяльність яких була обмежена своїм регіоном.

У четвертому розділі, центральному в маніфесті, визначалися права власне купецтва. Підтверджувався поділ на три гільдії і виділення всередині першої гільдії першостатейних (або дійсних) купців. У законі містилось визначення таких купців (ст. 15). Звання «іменитих громадян» для купецтва було відмінено.

Вказувалось, що відмінюється рекрутська повинність для всіх трьох гільдій, введена раніше (ст. 17). Підтверджувався збір чверті процента з купецькому капіталу до міських доходів.

Закон відрізняв підрядника, відкупника або дрібного крамаря від справжнього купця. До підрядів і відкупів, де річна сума перевищувала 12 тис. руб., не допускались купці 3-ої гільдії, а де перевищувала 50 тис. руб. – купці 2-ої гільдії.

Значення маніфесту 1807 р. полягало в розумінні оновленою бюрократією Олександра І необхідності розвитку комерції і промисловості. У літературі того і наступного часу маніфест отримав схвальну оцінку. Наприклад, відомий історик права М. В. Варадінов назвав його «знаменитим законоположенням, яке дало новий розвиток нашій торгівлі як предмету, що відноситься власне до Міністерства фінансів» [1, с. 196].

У наступні 15 років були схвалені декілька проміжних указів. Так, указом від 19 серпня 1808 р. дозволялось оголошувати капітал і записуватись у купецтво у будь-який час усім, кому не було заборонено входити в гільдії. Однак у тільки у грудні дозволявся перехід з вищих гільдій у нижчі і лише в цьому місяці міщани і державні селяни могли оголошувати капітал і ставати купцями [29]. З метою недопущення несвоєчасної сплати гільдійського податку був прийнятий закон, за яким ті купці, які не внесли процентних грошей протягом грудня, виключалися з купецтва та їх записували в міщанство. Займатися торгівлею їм заборонялось [30, с. 609].

Від 1825 р. торгова діяльність регулювалася законом «Про організацію гільдій і про торгівлю інших станів» [34], відомим як Гільдійська реформа Є. Ф. Канкріна, міністра фінансів у 1823–1844 рр. На його підставі запроваджувалися два розряди промислового свідоцтва, які надавали однакові права, але допускали різний обсяг товарообігу. Свідоцтво першого розряду не обмежувало обсягу торгівлі; за другим вартість однієї партії товарів не могла перевищувати 50 тис. руб., а річний товарообіг – 300 тис. руб. [34, с. 589–590]. Брати казенні підряди і відкупи, укладати приватні договори ці торговці могли лише на суму до 50 тис. руб. Їм заборонялось займатись банківською справою і мати страхові контори. Такі види діяльності закріплювались лише за купцями 1-ої гільдії. Власникам свідоцтва першого і другого розряду дозволялось вести внутрішню і зовнішню торгівлю. Власники свідоцтва третього розряду могли торгувати не тільки в містах, але й у повіті, закупати товари у селян та продавати в місті у роздріб. Свідоцтва перших трьох розрядів мали лише купці.

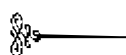
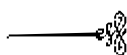
Свідоцтва четвертого розряду зрівнювали права в торгівлі міщан і селян. Товари, які вони мали право продавати, поділялись на групу «А» і «Б». У групу «А» входили товари селянського виробництва і деякі дрібні товари; ними можна було торгувати в крамницях, гостинних дворах [34, с. 598–600]. До групи «Б» належали дорожчі товари: бакалійні, так звані «колоніальні».

Власники свідоцтва п'ятого розряду мали право торгувати товарами власного виробництва не у крамницях, а на лотках і столах; ці товари були перелічені у реєстрі під літерою «В». З ними вони могли виїжджати на ярмарки і торги [34, с. 600].

Був ще шостий розряд платників промислового свідоцтва – дрібних виробників і торговців. У розмежуванні між п'ятим і шостим розрядом не було чіткості, хоча різниця у ціні свідоцтва була суттєвою: ціна свідоцтва 5-ого розряду – 40 руб., 6-ого – 25 руб. [34, с. 601].

До 1823 р. від міщан, які займалися торгівлею і товарообіг при цьому перевищував 1 тис. руб., вимагалось мати відповідне свідоцтво, за яке стягувався збір у розмірі 40 руб. Відповідно до указу від 24 листопада 1824 р. такі міщани отримували статус «торгуючих міщан». Торгівлю вони могли вести у власній або орендованій крамниці.

Торгівля в містечках західних губерній регулювалася тими ж правилами, що й у містах, але «щоб вільні люди та євреї, які в них мешкають, були записані до міста того повіту, де містечко знаходиться» [34, с. 600].

Шляхтичі західних губерній, які не мали селян і бажали займатися міськими промислами, мали записатися у купці або взяти свідоцтва «торгуючих міщан».

Контроль за торгівлею і дотриманням правил, визначених законом від 1824 р., покладався на міські думи, ратуші і магістрати. При думах створювались торгові депутації (3–7 осіб) для контролю за торгівлею [34, с. 607].

Також були переглянуті норми оподаткування купецтва. Ціна промислових свідоцтв для купців першої гільдії складала 2200 рублів, другої гільдії – 880 рублів, третьої – 220 рублів; ціна білету на крамницю – 100 рублів для першої та другої гільдій, 75 рублів – для третьої гільдії. Всього ж купець перших двох гільдій повинен був платити кожного року такі податки: гільдійський податок 4 %, на водні і сухопутні шляхи сполучення по 10 % з кожного податного рубля, на земські повинності по 0,25 % з капіталу, на міські повинності по 0,25 % з капіталу. Купець третьої гільдії повинен був платити трохи менше, оскільки гільдійський податок складав 2,5 %.

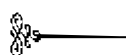
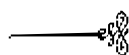
Таким чином, розміри гільдійського збору зросли. Вони не змінювались аж до 1863 р., коли змінився порядок поділу на гільдії. Те, що Гільдійська реформа 1824 р. була базовою для регламентації торгової діяльності купецтва та інших станів у наступні три десятиліття, вважало багато правників XIX–XX ст. Наприклад, на думку Г. С. Вольтке статуту, викладені в XI томі Зводу законів видання 1832, 1842 і 1857 рр., були базовані на законі від 14 листопада 1824 р. [2, с. 1].

У 1825–1827 рр. вийшло кілька указів, які дещо змінили пункти Гільдійської реформи 1824 р.: була удвічі знижена плата за свідоцтва для торгуючих міщан [32], для прикажчиків – з 80 до 50 руб.; ліквідовані свідоцтва 5-ого і 6-ого розрядів, фактично відмінені переліки товарів, доступних для продажу міщанами; міщани могли торгувати в крамницях [31].

У 1832 р. у складі Зводу законів був виданий Звід статутів державного устрою, друга частина якого називалася «Звід статутів і установ торгових» [41, с. 219–220]. У ньому подано визначення торгівлі та окреслена її структура. У ст. 1 говорилося: «Торгівля поділяється: 1) за простором торгу, на внутрішню і зовнішню; 2) за кількістю товарів, на оптову, роздрібну і дрібну; 3) за місцем проведення, на торгівлю в містах і селах». З посиланням на текст «Додаткової постанови про облаштування гільдій» 1824 р. була викладена ст. 2 Торгового статуту, в якій перелічувались всі категорії діяльності, що входили, на думку законодавців, у поняття «торгова діяльність». Цих категорій біло шість: «1. Промисловість у побудові, купівлі, ремонті і найму кораблів і купецьких суден та у відправленні їх; 2. Купецькі прикази про закупівлю, продаж, перевезення і доставку товарів або так звані справи комісійні, експедиційні і маклерські; 3. Грошові перекази в російські та іноземні міста і всілякі банківські справи, також утримання страхових контор; 4. Вступ у казенні підряди і відкупи; 5. Утримання магазинів, ангарів, складів, крамниць і погребів для складання товарів і продаж їх; також фабрик і заводів будь-яких, за винятком винокурних; утримання трактирних закладів, готелів, ресторанів і постійних дворів, кавових домів, ренскових погребів, питейних домів, портерних крамниць, харчевень, корчм, рибних садків, торгових бань та інших торгових закладів. 6. Розмін грошей».

Відповідно до законодавства (Законів про стани, Торгового і Митного статутів) за умови оформлення відповідних документів і сплати мита торгівля дозволялась представникам усіх станів. Торгівля заборонялась монахам, священно- і церковнослужителям з білого духовенства (але дозволялась їхнім удовам), духовним особам протестантського і вірмено-григоріанського сповідань, особам магометанського духовенства до звільнення або виключення їх з духовного звання; дворянам, які знаходились на службі державній або губернській виборній; нижнім військовим чинам, які перебували на дійсній службі, за винятком виробів власного виробництва; євреям-поселенцям; маклерам і нотаріусам (доки вони знаходяться на посаді); митним чиновникам. З 1840 р. дворяни і чиновники, котрі перебували на державній службі, мали право володіти крамницями, які знаходять у їхніх житлових будинках [25].

За обсягом товарообігу та асортиментом домінуючою формою торгівлі залишались ярмарки – періодичні форми товарообміну. Саме вони регулювати співвідношення між попитом і пропозицією, виробництвом і споживанням, впливаючи тим самим на розвиток різних галузей економіки.

Відкриття ярмарків регламентувала 29-а стаття Жалуваної грамоти міста 1785 р., яка давала право дворянам відкривати містах і містечках один ярмарок або більше залежно від обставин, необхідності та зручності для місцевого населення, «з відома генерал-губернаторів і губернських правлінь» [10, с. 348–349].

Після поділу державних справ між міністерствами указом від 17 серпня 1810 р. внутрішня торгівля увійшла в підпорядкування міністерства внутрішніх справ [43, с. 462, № 2810], а контроль за процесом відкриття нових ярмарків і ринків, поліцейським нагляд за порядком на них був доручений господарському департаменту міністерства поліції [44, с. 720]. Справи щодо клеймування і продажу нових ваг і мір поклалися на департаменти мануфактур і внутрішньої торгівлі міністерства фінансів [3, с. 324].

У першій половині XIX ст. держава розглядала ярмарки як один із засобів підвищення платоспроможності податного населення, а тому розширювала привілеї ярмаркового типу торгівлі. Про це свідчать указ від 29 травня 1814 р., який встановлював право вільної від мит і різних зборів торгівлі на ярмарках для всіх станів [27]. В уряді розуміли, що обмеження свободи торгівлі здатне зруйнувати саме існування ярмарків, які можуть «нижчим класам торговців дати більше зручностей до підвищення їхнього капіталу», «[...] так і вищим класам сприяти їхнім грошовим оборотам». Ярмарки стали визначатися як загальний ринок, де «[...] вільна торгівля всім станам повинна бути дозволена безперешкодно на час тривання їх», тобто торгівля на ярмарках дозволялась без купівлі торгових свідоцтв і сплати мита. Після завершення часу проведення ярмарка розпродаж товарів повинен був відбуватися за загальними державними постановами. Цим законом ярмаркова торгівля була поставлена у вигідне становище, особливо з уваги на те, що крамнична торгівля в селах була заборонена міським жителям до 1863 р.

Оцінюючи роль ярмарок у розвитку внутрішнього ринку Російської імперії, уряд вважав за потрібне вести облік доходів, які надходили з ярмаркових торгів [28]. З цією метою відповідно до вимоги міністра внутрішніх справ з 1828 р. відомості про ярмарки, про товари, які на них продавалися, повинні були включатися у щорічні статистичні губернаторські звіти.

Обліку підлягала оренда крамниць, яток, погребів під час ярмарок, які тривали більше трьох днів. Вона мала бути оформлена письмово у вигляді контрактів, білетів на гербовому папері [33].

Висновки й перспективи подальших досліджень. У хронології розвитку законодавства можна виділити декілька базових актів, які дозволяють поділити його на періоди: 1) становлення системного підходу до опису в законах станового статусу купецтва, що було пов'язано із закріпленням у Жалуваній грамоті містам 1785 р. прямого оподаткування та в законі 1794 р. про підвищення збору для вступу у гільдію; 2) маніфест 1807 р., який зафіксував зростання економічної і соціальної ролі купецтва; 3) закон 1824 р., що містив докладний опис комерційної діяльності купецтва.

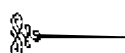
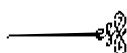
У законодавстві кінця правління Олександра I очевидне поєднання принципів оподаткування з фактом володіння нерухомістю і виділення в цій нерухомості тієї, яка використовується в комерційних цілях (здається в оренду).

Вивчення законодавства про торгівлю показало, що в зазначений період був встановлений контроль за торгівлею, який всебічно охоплював торгову діяльність купців, міщан і селян, включаючи обсяг товарів, що продавалися, час і місце торгівлі, нагляд за вагами.

Глибшого дослідження потребує питання державного регулювання торгово-підприємницької діяльності купців-євреїв з огляду на те, що саме євреї складали основну масу волинського купецтва в першій половині XIX ст.

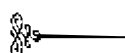
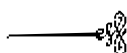
Джерела та література

1. Варадинов Н. В. История Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург: тип. Мин-ва внутренних дел, 1858. Ч. 1. [Период первоначального учреждения министерства: с 8 сент. 1802 г. По 1809 г. включительно]. 250, 45, [13] с.
2. Вольтке Г. С. Право торговли и промышленности в России в историческом развитии [XIX век]. Санкт-Петербург: тип. В. Киршбаума, 1901. 25 с.
3. Высочайше утвержденное разделение государственных дел по министерствам. 1810. Августа 17. *ПСЗ РИ. Собрание первое*. Санкт-Петербург: тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. XXXI. № 24 326. С. 323–328.

4. Гончарук Т. Г. Одеське порто-франко: Історія. 1819–1859 рр. Одеса: Астропринт, 2005. 312 с.
5. Гончарук Т. Г. Транзит Броди–Одеса в першій половині XIX ст.: історико-правовий аспект. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ, 2006. Вип. XII. С. 95–102.
6. Гончарук Т. Г. Транзит західноєвропейських товарів через Наддніпрянську Україну першої половини XIX ст.; за ред. О. П. Рента. Одеса: Астропринт, 2008. 280 с.
7. Гордуновський О. М. Організація, розвиток та напрямки хлібної торгівлі в Україні у XIX ст. Черкаси: Брама-Україна, 2010. 320 с.
8. Гордуновський О. М., Гуржій О. І., Реєнт О. П. Український хліб і його реалізація в XVIII – на початку XX ст. (Нариси з історії та економіки). Київ: Інститут історії України НАНУ, 2013. 224 с.
9. Гордуновський О. М., Гуржій О. І., Реєнт О. П. Торгівля в Південній Україні: організація товарообороту та людський потенціал (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ: Інститут історії України НАНУ, 2017. 155 с.
10. Грамота на права и выгоды городам Российской империи. 1785. Апреля 21. *ПСЗ РИ. Собрание первое.* Санкт-Петербург: тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. XXII. № 16 187. С. 358–384.
11. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). Київ: вид-во АН УРСР, 1962. 205 с.
12. Гуржій О. І. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2004. 80 с.
13. Гуржій І. О., Гуржій О. І. Купецтво Києва та Київщина в XVII – XIX ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 284 с.
14. Донік О. М. Соціальний статус купецької верстви в Підросійській Україні наприкінці XVIII – у XIX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ, 2004. Вип. 8. С. 86–108.
15. Донік О. М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.). Український історичний журнал. 2006. № 3. С. 16–41.
16. Донік О. М. Купецтво України імперському просторі (XIX ст.). Київ, 2008. 271 с.
17. Донік О. М. Чисельність та етнічно-конфесійний склад купецтва України в XIX – на початку XX ст. *Український історичний журнал.* 2009. № 5. С. 73–91.
18. Кругляк Б. А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.). *Український історичний журнал.* 1994. № 6. С. 72–81.
19. Кругляк Б. А. Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX века (На материалах Украины). Самара: Изд-во «Самарский университет», 1992. 191 с.
20. О высочайше дарованных разным сословиям милостей по случаю заключения мира с Портой Оттоманскою. Манифест. 1775. Марта 17. *ПСЗ РИ. Собрание первое.* Санкт-Петербург: тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. XX. № 14 275. С. 82–86.
21. О сборе с купцов вместо подушного по одному проценту с объявленного капитала и о разделении их на гильдии. Сенатский [указ] в следствие именованного. 1775. Мая 25. *ПСЗ РИ. Собрание первое.* Санкт-Петербург: тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. XX. № 14 327. С. 143–147.
22. О сборе с купечества единовременно в казну с объявленных ими капиталов по одному проценту со ста; о возвышении капиталов, объявляемых для вступления в гильдию и взыскании в доход казны с купеческих капиталов. Переходящих к наследникам, единовременно по одному проценту. Именной указ, данный Сенату. 1794. Июня 23. *ПСЗ РИ. Собрание первое.* Санкт-Петербург: тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. XXIII. № 17 223. С. 331–332.
23. О сборе с купечества вместо рекрут по 500 рублей за каждого рекрута. Именной [указ], данный Сенату. 1783. Мая 3. *ПСЗ РИ. Собрание первое.* Санкт-Петербург: тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. XXI. № 15 721. С. 906.
24. О дарованных купечеству новых выгодах, отличиях и новых способах к распространению и усилению торговых предприятий. Манифест. 1807. Января 1. *ПСЗ РИ. Собрание первое.* Санкт-Петербург: тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. XXIX. № 22 418. С. 971–979.
25. О дозволении дворянам и вообще чиновникам, состоящим в государственной службе, владеть в городах лавками, в жилых принадлежащих им домах находящимися. Сенатский [указ]. 1840. Июня 19. *ПСЗ РИ. Собрание первое.* Санкт-Петербург: тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. XV. Отделение первое. № 13 568. С. 411.
26. О дозволении помещикам производить заграничную оптовую торговлю. Именной [указ], данный Сенату. 1802. Ноября 4. *ПСЗ РИ. Собрание первое.* Санкт-Петербург: тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. XXVII. № 20 493. С. 340.
27. О дозволении производить торговлю на ярмарках всем состояниям. Мнение Государственного Совета. 1814. Мая 29. *ПСЗ РИ. Собрание первое.* Санкт-Петербург: тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. XXXII. № 25 594. С. 806–809.

28. О доставлении сведений о ярмарках. Высочайшее повеление, объявленное министром внутренних дел гражданским губернаторам. 1817. Ноября 28. *ПСЗ РИ. Собрание первое*. Санкт-Петербург: тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. XXIV. № 27 167. С. 895.
29. О позволении записываться в купечество во всякое время года. Именной [указ], данный Сенату. 1808. Августа 19. *ПСЗ РИ. Собрание первое*. Санкт-Петербург: тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. XXXI. № 23 240. С. 543–544.
30. О мерах по взысканию накопившихся по государству недоимок. Сенатский [указ] с изъяснением Комитете министров. 1818. Ноября 7. *ПСЗ РИ. Собрание первое*. Санкт-Петербург: тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. XXXV. № 27 572. С. 608–609.
31. О некоторых облегчениях по гильдейским повинностям. Именной [указ], данный Сенату. 1827. Декабря 21. *ПСЗ РИ. Собрание второе*. Санкт-Петербург: тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. II. № 1 631. С. 1 088–1 090.
32. О облегчении торгующего класса и в особенности мелочных промышленников в платеже подати. Именной [указ], данный Сенату. 1825. Августа 31. *ПСЗ РИ. Собрание первое*. Санкт-Петербург: тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. XL. № 30 468. С. 441–442.
33. О писании билетов и контрактов на занятие лавок, погребов и мест во время ярмарок на гербовой бумаге. Сенатский [указ]. 1819. Июня 25. *ПСЗ РИ. Собрание первое*. Санкт-Петербург: тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. XXXVI. № 27 854. С. 243–245.
34. Об устройстве гильдий и о торговле прочих состояний. Дополнительное постановление. 1824. Ноября 14. *ПСЗ РИ. Собрание первое*. Санкт-Петербург: тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. XXXIX. № 30 115. С. 588–612.
35. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: Монографія. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. 631 с.
36. Решетченко Д. В. Правобережна Україна в міжнародній торгівлі зерном наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. *Український історичний журнал*. 2007. № 4. С. 69–81.
37. Решетченко Д. В. Правобережна Україна в міжнародній торгівлі зерном у 30–40-х рр. XIX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. Вип. VIII. С. 284–290.
38. Рудченко И. Я. Исторический очерк обложения торговли и промыслов в России, с приложением материалов по торгово-промышленной статистике. Санкт-Петербург: тип. В. Киришбаума, 1893. 492 с.
39. Рындинский П. Г. Городское гражданство дореформенной России. Москва: Наука: изд-во АН СССР, 1958. 559 с.
40. Рыздзюнский П. Г. Гильдейская реформа Канкринна. *Исторические записки*. Москва, 1952. Т. 40. С. 111–138.
41. Свод законов Российской империи. Т. XI. Ч. 2. Свод уставов и учреждений торговых. Санкт-Петербург, 1832. Кн. 1. 1053 с.
42. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. Київ: Інститут історії України, 2005. 427 с.
43. Устав Торговый. *Свод законов Российской империи*. Санкт-Петербург: тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1857. Т. 11. Ч. II. Уставы кредитный, торговый, о промышленности фабричной и заводской, и устав ремесленный. 1239 с.
44. Учреждение Министерства полиции. Манифест. 1811. Июня 25. *ПСЗ РИ. Собрание первое*. Санкт-Петербург: тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. XXXI. № 24 687. С. 719–728.

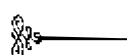
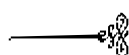
DOI: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.21.13>

УДК 94(477.8):82-94

Анатолій Трембіцький

Історія Волині в творчих здобутках Євфимія Сіцінського

В статті висвітлено значний вклад відомого історика, етнографа і краєзнавця України Євфимія Сіцінського, як бібліо- і історіографа, у вивчення та популяризацію історії Волинського краю, подана коротка характеристика його маловідомих праць із життя населення Волині. Стверджено, що у драматичній історії українського народу є величні постаті, яких ніколи не огорне темінь забуття, які завжди будуть з Україною, попри лихоліття і незгоди, байдужість і духовне зубожіння. Саме до таких належить Євфимій Сіцінський, в особі якого, українська наука має справжнього знавця української історії, мистецтва, церковної архітектури, етнографії, археології, краєзнавства, бібліографії і музейної справи. Небагато знайдеться діячів, які могли б зрівнятися з ним широтою світогляду, багатогранністю інтересів, незгасною жадобою до творчості. Доведено, що наукові здобутки Є. Сіцінського, в т. ч. статті-рецензії на

праці з історії Волині, підтверджують широту його наукових захоплень. Оцінюючи бібліографічну діяльність вченого, автор твердить, що її слід сприймати, як українознавчу працю, спрямовану на створення найповнішої джерельної бази з історії України, як підґрунтя розвитку культури українського народу, що базується на рідній мові, державності і вірі, як шлях, позначений досягненнями в галузі бібліографії. Сіцинський прийшов до цієї діяльності через власну наукову роботу, виявивши ерудицію енциклопедиста, здатність до логічного мислення, аналізу і синтезу знань, акуратність і точність, готовність і спроможність бути посередником між книжкою та її читачем. Практичне значення дослідження пролягає у тому, що фактичний матеріал, результати та висновки можуть слугувати для подальшої розробки проблем краєзнавчого руху на Волині, а сам доробок дослідника заслуговує на подальше ретельне вивчення.

Ключові слова: Волинь, Євфимій Сіцинський, історія, етнографія, рецензії.

Anatoly Trembitsky. The history of Volyn in the creative achievements of Euphemia Siciniski.

The article highlights the significant contribution of the famous historian, ethnographer and local historian of Ukraine Euphemia Sitsinsky, as a bibliographer and historiographer, in the study and promotion of the history of Volyn region, gives a brief description of his little-known works on the life of Volyn. It is stated that in the dramatic history of the Ukrainian people there are majestic figures who will never be shrouded in darkness, who will always be with Ukraine, despite the hardships and disagreements, indifference and spiritual impoverishment. These include Euphemia Sitsinsky, in whose person, Ukrainian science has a true connoisseur of Ukrainian history, art, church architecture, ethnography, archeology, local lore, bibliography and museum work. There are few figures who could match his breadth of worldview, diversity of interests, unquenchable thirst for creativity. It is proved that the scientific achievements of E. Sitsinsky, including articles-reviews on works on the history of Volyn, confirm the breadth of his scientific hobbies. Evaluating the bibliographic activity of the scientist, the author argues that it should be perceived as a work of Ukrainian studies aimed at creating the most complete source base on the history of Ukraine, as a basis for the development of culture of the Ukrainian people based on native language, statehood and faith. areas of bibliography. Sitsinsky came to this activity through his own scientific work, discovering the erudition of an encyclopedist, the ability to think logically, analyze and synthesize knowledge, accuracy and precision, willingness and ability to mediate between the book and its reader. The practical significance of the research lies in the fact that the factual material, results and conclusions can serve for further development of the problems of the local lore movement in Volyn, and the researcher's work deserves further careful study.

Key words: Volyn, Evfymiy Sitsinsky, history, ethnography, reviews

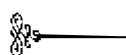
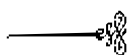
У драматичній історії нашого народу є величні постаті, яких ніколи не огорне темінь забуття, які завжди будуть з Україною, попри лихоліття і незгоди, байдужість і духовне зубожіння. До них насамперед слід віднести – Євфимія Сіцинського, в особі якого, українська наука має справжнього знавця української історії, мистецтва, церковної архітектури, етнографії, археології, краєзнавства, бібліографії і музейної справи. Небагато знайдеться діячів, які могли б зрівнятися з ним широтою світогляду, багатогранністю інтересів, незгасною жадобою до творчості. Його ім'я тісно пов'язане з діяльністю вітчизняних діячів, які визначали феномен українського національного відродження наприкінці XIX – початку XX ст., його особистість, яка відіграла видатну роль в українській історії і досі недостатньо вивчена, громадська і наукова діяльність сповнена суперечливих свідчень сучасників і протилежних оцінок, його роль як історіографа і бібліографа, ще й досі залишаються мало знаними. Документальна спадщина вченого, а це більше 300 праць і біля 150 статей-рецензій на 1162 історично-краєзнавчі та етнографічні статті з різних видань тогочасної Росії, що були в видрукуванні російською і лише більше десятка українською мовою [1].

Велика наукова спадщина Є. Сіцинського впливала і продовжує впливати на дослідників України, йому присвячено три наукових форуми, про нього написано більше 300 праць, статей, спогадів, гасел тощо. Він один із тих небагатьох людей, якого природа обдарувала винятковим талантом не в одній, а в декількох ділянках, він був визначним істориком, етнографом, археологом, краєзнавцем, мистецтвознавцем, бібліо- і історіографом, музеєзнавцем, просвітителем.

Значну увагу вчений приділяв дослідженню історії України, зокрема, неодноразово звертався до історії Волині. Підтвердженням цьому є його статті-рецензії на праці відомих дослідників історії Волинської землі, видрукувані в «Літературно-Науковому Віснику» і «Записках НТШ».

Так, у фондах ЦДА України, м. Львів, виявлені рукописи опрацьованих Євфимієм Сіцинським 29 статей з 117 журнальних номерів «Волинських єпархіальних відомостей» та 1 книги, на підставі яких він підготував сім статей-рецензій для «ЛНВ», що був аж до початку першої світової війни, найвизначнішим літературно-науковим журналом і відіграв важливу роль єднання усіх культурних сил поділеної чужими державними кордонами України.

Також виявлено 15 його маловідомих статей-рецензій видрукуваних у рубриці «Наукова хроніка» «Записок НТШ» – періодичному журналі, присвяченому питанням української історії,

філології й етнографії. Із «Записками НТШ» співпрацювали усі визначні українські вчені, українознавці, що лише підтверджує високий рівень наукового опрацювання Є. Сіцінським матеріалів з історії Волинського краю. Під час вивчення цих матеріалів встановлено, що ним опрацьовано у 1895-1908 рр. для «Записок» 69 статей із «Волинських єпархіальних відомостей» та 3 книг. Саме завдяки Євфимію Сіцінському збережено відомості майже про сто публікацій, які так і залишилися б невідомими для сучасних дослідників минулого Волині і України взагалі. Він добре розумів, що певною мірою зрусифікований український читач не завжди може знайти та отримати необхідну літературу, тому, всі ці історичні та етнографічні праці і сьогодні варті уваги та мають дуже велику вартість, в них стисло подано відомості про історію українського народу та церкви на Волині, імена та історично-хронологічні дати.

Ці бібліографічні огляди вченого, були і залишаються невичерпним джерелом відомостей з питань української історії та краєзнавства, і тому він заслуговує на те, щоб його вважали бібліографом української історичної літератури. Враховуючи важливість для української історіографії виявлених статей-рецензій Є. Сіцінського за період 1895-1908 рр. підготовлених для «ЛНВ» і видрукованих у «Записках НТШ», та з метою їх введення в науковий обіг, подаємо їх перелік повністю.

Рецензії на праці А. Буйницького «Исторический очерк о Пражеской иконе Божией Матери», К. Гвоздиковського «Где существовал на Волини Дубицкий Введенский православный монастырь», Г. Крижановського «Рукописные Евангелия Волинского епархиального древнехранилища», М. Теодоровича «Историко-статистическое описание церквей и приходов Волинской епархии», «К истории Колодеженского Вознесенского монастыря, некогда существовавшего в Новограде Волинском уезде Волинской губернии», «Три подлинные завещания дворян Феодора и Евы Домашевских Почаевскому монастырю от 1649, 1659 и 1665 г.» і «Отчет Волинского Церковно-Археологического общества за 1894 г. Устав общества, утвержденный 15 сент.-11 окт. 1893 г. св. Синодом» (1895) [2].

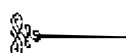
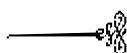
Рецензії на праці М. Теодоровича «До історії Почаївської Лаври», «сторико-статистичний опис церков та парафій Волинської єпархії», «Історія первісного устрою Волинської духовної семінарії та реєстри вихованців, що скінчили курс науки за століття її існування (1796-1896)», Н. Трипольського «До історії давнього православного Почаївського монастиря на Волині» (1896) [3].

Рецензії на праці Б. Давидовича «Историческое значение православия», «Судьбы православия и русской народности на Волини в последнее столетие (1796-1896)», Г. Крижановського «Почаевская Успенская Лавра под управлением священно-архимандрита Высокопреосвященного Модеста, Архиепископа Волинского (1889-1897)», М. Теодоровича «Историко-статистическое описание церквей и приходов Волинской епархии», В. Туркевича «К истории Почаевской обители» і статті «Документы, относящиеся к древней истории православного Почаевского монастыря на Волини», «История первоначального устройства Волинской духовной семинарии и списки воспитанников, окончивших курс учения в ней в течении столетия ее существования (1796-1896)» (1897) [4].

Рецензії на праці А. Левицького «Церковно-приходская летопись с. Глубочка Житомирского у.», А. Малевича «Тригорский Преображенский монастырь (Житомирского уезда)», М. Теодоровича «Историко-статистическое описание церквей и приходов Волинской епархии», «К истории Почаевской Лавры», Н. Трипольського «Документы относящиеся к древней истории православного Почаевского монастыря на Волини» (1898) [5].

Рецензії на праці Г. Крижановського «Описание иконы Успения Божией Матери, пожертвованной в 1590 г. Почаевской Успенской церкви основательницей и фундаторшей Почаевского монастыря Анной Гойской», А. Малевича «Древняя Жидинская архимандрия на Волини», М. Теодоровича «Историко-статистическое описание церквей и приходов Волинской епархии» і статті «Волинь на XI Археологическом Съезде в Киеве», «Краткое описание памятников древности, поступивших в Волинское Епархиальное Древнехранилище от 1 авг. 1894 по 1 ноября 1898 г.» (1899) [6].

Рецензії на праці А. О-кого «Мстиславов храм в г. Владимире Волинском», А. Малевича «К истории древней Жидичинской архимандрии», А. Песоцького «Предшественники духовных

консисторій-соборные “крылосы” в западной русской церкви в XV – XVI в.», В. Страшкевича «Монастырь в местечке Гоще Острожского уезда Волынской губернии в начале XIX столетия», М. Теодоровича «Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии», О. Фотинського «Очерк истории мелкого дворянства овручско-житомирского в эпоху польского режима (XII – XVIII ст.)» і статтю «Кременецкое мужское духовное училище, исторический очерк» (1900) [7].

Рецензії на праці А. Буйницького «Село Прожев Житомирского уезда», С. Гамченко «Древний поселок и могильник в урочище Стуга (близ с. Студеницы, Житомирского уезда, Волынской губ.)» (1901), А. Малевича «Древняя Жидичинская архимандрия на Волини», В. Площанського «Прошлое Холмской Руси», Г. Рафальського «Главный источник Острожской библии», М. Теодоровича «Волынская духовная семинария» та «Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии» (Т. I: Житомирский, Новоград-Волынский и Овручский уезды. Т. II: Ровенский, Острожский и Дубенский уезды. Т. III: Кременецкий и Заславский уезды. Т. IV: Старокопанинский уезд) (1898), І. Тихомирова «Галицкая митрополия. Церковно-историческое исследование» (1895) і книги «Акты Виленской Комиссии для разбора древних актов. т. XXVII», «Виленский Археографический Сборник. т. XII» (1901) [8].

Рецензії на праці Архимандрита Амвросия «Молдавский старец Паисий Величковский (1722-1794)», А. Малевича «Древняя Жидичинская архимандрия на Волини», «К истории древней Жидичинской архимандрии на Волини», М. Теодоровича «Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии» (1902) [9].

Рецензії на праці А. Малевича «К истории Жидичинской архимандрии на Волини», М. Теодоровича «К истории Почаевской Лавры», «Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии» (1903) [10].

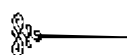
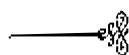
Рецензії на праці Г. Вийка «Луцкое Крестовоздвиженское братство», М. Теодоровича «К истории Заручаевского Свято-Успенского монастыря некогда существовавшего в г. Овруче», «К истории Почаевской Лавры: Село Верещаки, Кременецкого уезда, как заставное владение Почаевского монастыря в 1687-1700 гг.», «К истории Почаевской Лавры: Тяжебное дело Почаевского монастыря с дворянами в 1670-1710 гг.», «К истории Почаевской Лавры: Удостоверение, данное игуменом Почаевского монастыря Местные благочестивые обычаи и установления у православных на Волини» і статтю «Сведения о роде Домашевских, строителей соборного храма в Почаевской лавре» (1904) [11].

Рецензії на праці Ієромонаха Стефана (Твердинського) «Несколько слов об историческом прошлом и о современном состоянии Крестовоздвиженской Дубенской пустыни», А. Малевича «К истории древней Жидичинской Архимандрии на Волини», Г. Ольховського «О начале г. Холма и Холмской епархии», Г. Рудикова «Княгиня Мария Загоровская» і статей «Окружное письмо униатского митрополита Афанасия Шептицкого к духовенству в 1738 г.», «К истории Почаевской Лавры» (1905) [12].

Рецензії на праці Ф. Делекторського «Митрополит Литовский Иосиф Симашковозсоединитель западно-русских униатов с православною церковью», В. Струманського «Местные благочестивые обычаи и установления у православных на Волине» (1906) [13].

Рецензії на праці К. Левитського «Константин Константинович Острожский, доблестный защитник православия и охранитель интересов православной церкви», Г. Рафаловського «Русский философ 18-го века Григорий Сковорода», В. Струминського «Исторический очерк Городищенского женского монастыря» і статей «Новооткрытое подлинное письмо преподобного Иова Почаевского к царю Михаилу Федоровичу Романову», «Песнь о чудотворном образе Почаевской Пречистой Богородицы» (1908) [14].

До історії Волинського краю дослідник звертався багатьох своїх працях. Так, у фондах Державного архіву Хмельницької області віднайдена та видана рукописна праця Є. Сіцинського «Болоховское княжество (1150-1257)» [15], в якій він показав загадку й до нині ще не повністю з'ясовану сторінку історії Давньої Русі, про літописну Болохівську землю, що виокремилася в XII – XIII ст. в удільну Болохівську державу у межиріччі верхів'їв Південного Бугу і Случа, на порубіжжі Київського і Галицько-Волинського князівства, нині ця територія охоплює межі Східного Поділля і Південно-Східну Волинь. Болохівщина, як вказував Є. Сіцинський, славилася

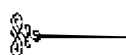
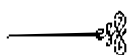

численними поселеннями, могутніми фортецями європейського рівня, високо розвинутими ремеслами і торгівлею. У праці він визначив кордони, подав характеристику етапів становлення, розвитку і занепаду князівства, відніс його населення, літописних дулібів-волинців, до давніх українців, що мешкали на волино-подільських теренах у 1150-1257 рр. Євфимій Йосипович висвітлив у праці життя гордих і свавільних болоховців, їх зв'язки з угорським королем і татарами, показав їх як жертв в галицько-монгольській війні, що вирувала в той час на Русі та їх боротьбу з галицьким князем Данилом. У 1919 р. Є. Сіцінський крім лекцій з церковної археології студентам богословського факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету, читав студентам історико-філологічного факультету університету спецкурс з історії, серед лекцій цього спецкурсу ним була прочитана лекція «Болохівські князі і Болохівська земля» [16], проте віднайти її текст поки що не вдалося.

Також у фондах Державного архіву Хмельницької області зберігається маловідомий авторський рукопис праці Є. Сіцінського «Хмельницький замок і матеріали по м. Хмельнику» [17], яку він розпочав у 1900 р., а закінчив у 1931 р. В ній він висвітлив історію виникнення, становлення на терені бувшого Болохівського князівства міста Хмельник, побудови його замку, цієї унікальної пам'ятки архітектури минулого, провів аналіз типу і плану оборонної споруди, форми і характеру архітектурного мистецтва, показав значення фортифікаційних споруд замку, що свідчили про складну і бурхливу історію краю і вражали сучасників не тільки військово-інженерними, а й високими архітектурно-художніми даними.

Крім того, в своєму маловідомому історичному нарисі «Гектор Кам'янецької фортеці» (1934) [18] Є. Сіцінський описав дійсні події облоги та захоплення турками Кам'янця в 1672 р. та одного з оборонців Кам'янецької фортеці Юрія-Михала Володийовського – головного героя роману Генріка Сенкевича «Пан Володийовський». Євфимій Йосипович спираючись на архівні матеріали, спогади свідків подій та наукові праці Й. Ролле, М. Костомарова та інших створив образ реального героя, який мав деякі відношення до подій на Волині. Він показав у праці, як Володийовський розгромив розбійника Дрозда (Дрозденка), одного з тих самозваних полковників, що з'являлися на Україні в часи «Руїни», після смерті Богдана Хмельницького і грабували населення. Володийовський одержавши звістки про грабіжника Дрозда, кинувся зі своїм загоном за ним і біля Перекоринець ніччю напав несподівано на Дрозда й розгромив його. Сам Дрозд із деякими своїми співучасниками спасся, користуючись темрявою ночі, і поскакав до Брацлава... Юрій Володийовський після розгрому Дрозда під Перекоринцями з «худобахолка» став перетворюватися в заможнього землянина і ... став знаменитим войовником» [19]. Але не судилося Володийовському довго бути тим паном. Наближалася війна з Туреччиною, війна тим більш страшна, що в Польщі на верхах не вірили в можливість цієї війни і через це не було зроблено належних військових приготувань... Величезне турецьке військо... восени 1671 р. сконцентрувалося в Тракії й Македонії, а весною наступного року виступило у похід і перейшло Дунай... Головні сили турок посунули в напрямку Кам'янця й в липні досягли Дністра й з'явилися біля Хотина й націлилися взяти Кам'янецьку фортецю... Володийовський в кінці липня 1672 р. зі своїми загонами пересунувся з Хребтієва до Кам'янця. Але перед тим, як остаточно зостатися в Кам'янці, він поспішив на Волинь до Іезуполя, щоби попрощатися зі своєю дружиною, бо вона зі Свентославою Потоцькою, дружиною Кам'янецького старости, вибралася на Волинь, бо ці дві пані дуже боялися турецької навали. В Стрільцях під Дубном задержалися вони на кілька день. Сюди же прибув і Юрій Володийовський, і тут подружжя Володийовські перед розлукою зробили собі взаємні записи на випадок смерті... Після цього Володийовський зараз же повернувся до Кам'янця, а його дружина з Потоцькою поїхала далі на північ до Литовських пуць, щоби там заховатися від турок» [20].

Певні додаткові аспекти у висвітлення історії Волині вносить маловідомий переклад Є. Сіцінського з польської мови історичного нарису відомого історика Польщі та України Й. Ролле «Исторический рассказ из прошлого столетия, видрукувана ним у 1889 р. в газеті «Волинь», перевидана в 2003 р. [21]. Володіючи обширними знаннями і багатством мови, образністю мислення і поетичним хистом, Євфимій Сіцінський в своєму перекладі показав реальні історичні події, поєднав науковий виклад і художню майстерність, не відступив від історичної істини, був точним і об'єктивним в описі явищ і ситуацій, прагнув їх не змінити, а лише образно оживити,

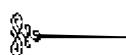
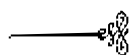
емоційно підсилити, висвітливши різні аспекти історії минулого Поділля й Волині, подав різного роду пригоди, цікаві випадки з історії Волинського краю, історії і культури України, її земель, а також оповів про трагічну долю литовського українця-переселенця Опанаса, його поневіряння під час своєї подорожі на Україну. Підґрунтям для написання цього історичного нарису було глибоке вивчення минавшини по архівних пам'ятках та історичних матеріалах, дубенські магістратські книги 1677-1720 рр. та глибоке знання автором життя та побуту українського народу, легенд, переказів. В нарисі художньо відтворено багатогранне життя минулих поколінь, змальовано картини побуту місцевих жителів, їх етнографічні й традиційні риси життя, безправне становище українських селян, їх муки й поневіряння. Праця пронизана гордістю і любов'ю до природи, до неповторних ландшафтів України, великою повагою до традицій і побуту українського народу знедоленого і замордованого поміщиками. Крім того у праці висвітлено деякі аспекти історії тодішнього судочинства на Волині.

Оцінюючи наукові здобутки Є. Сіцінського щодо вивчення історії України, та її окремих регіонів, відомий український вчений, професор М. Грушевський у своїй рецензії на одну із його праць писав: «Євфимій Сіцінський, священик в м. Кам'янці, представляє собою типичного провінціального дослідника в ліпшому значінню того слова, і для тих, що, сидячи в провінціальних містах, плачуться на неможливість щось робити, може бути прикладом, як може чоловік робити, сидячи і в такім мало інтелігентнім куті, як славний Кам'янець. Начавши ще на академічній лавці перекладами історичними, він і пізніше все робив над історією рідного Поділля, безпретенційно збираючи той матеріал, який мав під рукою, звичайно по церковній історії й археології переважно» [22].

Наукові здобутки Є. Сіцінського, в т. ч. статті-рецензії на праці з історії Волині (*збірник усіх його статей-рецензій готується до друку в другому кварталі 2019 р.*), підтверджують широту його наукових захоплень. Оцінюючи бібліографічну діяльність вченого, її слід сприймати, як українознавчу працю, спрямовану на створення найповнішої джерельної бази з історії України, як підґрунтя розвитку культури українського народу, що базується на рідній мові, державності і вірі, як шлях, позначений досягненнями в галузі бібліографії. Він прийшов до цієї діяльності через власну наукову роботу, виявивши ерудицію енциклопедиста, здатність до логічного мислення, аналізу і синтезу знань, акуратність і точність, готовність і спроможність бути посередником між книжкою та її читачем.

Джерела та література:

1. Трембіцький А. М. Євфимій Сіцінський (1859-1937): наукова та громадська діяльність. Монографія / А. М. Трембіцький. – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2009. – 300 с.
2. Сіцінський Є. Рец. на «Волынские Епархиальные ведомости» (далі – ВЕВ). № 7-24. – 1895 // Записки НТШ (далі – ЗНТШ). – 1895. – Т. 13. – С. 7-23.
3. Сіцінський Є. Рец. на ВЕВ. № 1-31. – 1896 // ЦДІА України, Львів, ф. 401, оп. 1, спр. 106, арк. 1-2; ЗНТШ. – 1896. – Т. 19. – С. 4-17.
4. Сіцінський Є. Рец. на ВЕВ. № 1-15, 22, 26, 30-36. – 1897 // ЦДІА України, Львів, ф. 401, оп. 1, спр. 106, арк. 21зв.-22зв.; ЗНТШ. – 1897. – Т. 25. – С. 13-24.
5. Сіцінський Є. Рец. на ВЕВ. № 1-14, 18-35. – 1898 // ЗНТШ. – 1898. – Т. 30. – С. 11-21.
6. Сіцінський Є. Рец. на ВЕВ. № 3, 4, 6, 7, 11-24, 33-36. – 1899 // ЗНТШ. – 1899. – Т. 38. – С. 11-18.
7. Сіцінський Є. Рец. на ВЕВ. № 1-15, 23-35. – 1900 // ЦДІА України, Львів, ф. 401, оп. 1, спр. 107, арк. 1-3зв.; ЗНТШ. – 1900. – Т. 43. – С. 9-20.
8. Сіцінський Є. Рец. на ВЕВ. № 1-19, 33-34. – 1901 // ЗНТШ. – 1901. – Т. 48. – С. 10-16; ЗНТШ. – 1895. – Т. 12. – С. 18-20; ЗНТШ. – 1898. – Т. 30. – С. 26-28; ЗНТШ. – 1901. – Т. 42. – С. 4-5; ЦДІА України, Львів, ф. 401, оп. 1, спр. 105, арк. 60-61, 63-66.
9. Сіцінський Є. Рец. на ВЕВ. № 1-11, 21-29. – 1902 // ЦДІА України, Львів, ф. 401, оп. 1, спр. 107, арк. 17-17зв.; ЗНТШ. – 1902. – Т. 56. – С. 4-11.
10. Сіцінський Є. Рец. на ВЕВ. № 1-18. – 1903 // ЗНТШ. – 1903. – Т. 62. – С. 15-24.
11. Сіцінський Є. Рец. на ВЕВ. № 1-5, 7, 12-13, 15, 18, 23-24, 26, 33-34. – 1904 // ЗНТШ. – 1904. – Т. 68. – С. 9-15.
12. Сіцінський Є. Рец. на ВЕВ. № 1-31. – 1905 // ЗНТШ. – 1905. – Т. 74. – С. 167-173.
13. Сіцінський Є. Рец. на ВЕВ. № 1, 2, 17. – 1906 // ЦДІА України, Львів, ф. 401, оп. 1, спр. 107, арк. 27.
14. Сіцінський Є. Рец. на ВЕВ. № 8-13, 15, 24, 28-29, 31, 34-37, 47-48. – 1908. // ЦДІА України, Львів, ф. 401, оп. 1, спр. 105, арк. 92зв.-97; ЗНТШ. – 1908. – Т. 91. – С. 169-175.

15. Євфимій Сіцінський. Болоховское княжество (1150-1257) / Євфимій Сіцінський ; Передм. та упорядн. А. М. Трембіцький. – Хмельницький : [б. в.], 2004. – 27 с.
16. Завальнюк О. М. Вихідці Поділля-викладачі Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету (1918-1921) / О. М. Завальнюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. пед. університету. – Кам'янець-Подільський, 2001. – С. 300-318.
17. Сіцінський Є. Хмельницький замок і матеріали по м. Хмельнику. Авторський рукопис. 15 жовтня 1900-1931 рр. // Державний архів Хмельницької області, ф. р-3333, оп. 1, спр. 12, арк. 1-89.
18. Євфимій Сіцінський. Гектор Кам'янецької фортеці / Євфимій Сіцінський ; Передм. та упорядн. А. М. Трембіцький. – Хмельницький : [б. в.], 2003. – 30 с.
19. Сіцінський Є. Гектор Кам'янецької фортеці... – С. 12-14.
20. Сіцінський Є. Гектор Кам'янецької фортеці... – С. 15-17.
21. Д-р Антоній. Исторический разсказ из прошлого столетия / Антоний Ролле ; Перекл. з пол. Е. Сецинский // Вольнь. – 1889. – № 20-23; Трембіцький А. М. Вклад Є. Сіцінського у вивчення історії Волині / А. М. Трембіцький // Духовні витoki Житомирщини: Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краснознавчого товариства дослідників Волині. – Т. 29 / Гол. ред. М. Ю. Костриця. – Житомир : М. Косенко, 2003. – С. 181-192.
22. Грушевський М. Рец. на працю: Е. Сецинский. Город Каменец-Подольск. Историческое описание // ЗНТШ. – 1895. – Т. 8. – С. 16-18.

DOI: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.21.14>

УДК 929.5(477.82)«20»

Лариса Шваб

На перехресті волинських доріг: життя родин Левчанівських і Гродзінських наприкінці XIX – у XXI століттях

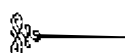
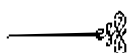
*Присвячую світлій пам'яті моєї
дорогої товаришки Ірини Левчанівської*

У статті висвітлено життя відомих волинських родин Гродзінських і Левчанівських, відомих активною громадсько-політичною діяльністю наприкінці XIX – на початку XXI століття. Родина Карла фон Гродзінського та Тетяни Пряхіної в 1895 році оселилася в селі Линеві Володимир-Волинського повіту, Волинської губернії й тут виховували дев'ятеро дітей. Карл фон Гродзінський, поляк за національністю, зростає у Німеччині в лютеранській родині. Його прийомний батько дав йому агрономічну освіту й відрядив «заробляти свій хліб» у Російську імперію. Карл працював управителем маєтку графа Мусіна-Пушкіна. Тут вдруге одружився із росіяною Тетяною Пряхіною, яка походила із родини колишніх кріпаків графа Шереметьєва, засновника кріпацького театру Останкіно. Карл прийняв російське підданство, охрестився, записався в «купеческое сословие», й тепер називався на російський манер – Карло Іванович. Але приставки «фон» не міг зріктися до кінця життя. Навіть його діти, до Жовтневої революції, писалися «фон Гродзінські». У родині розмовляли російською мовою, плекали російську культуру. На Волині родина оселилася серед українських селян і це середовище «переманило» двох дітей Гродзінських – Олену і Михайла, які навчались у Санкт-Петербурзі й Відні, та все ж повернулися в Линеви й віддано працювали на користь української справи, заснували школу й навчали селянських дітей. Інші діти родини розлетілися по Російській імперії й лише ностальгія за молодістю повертала їх думками на рідні місця. Феномен свідомого обрання національної ідентичності розповсюджене явище в українській історії, але у цій родині несприйняття українського й жертовність на користь української справи, навіть ціною життя, сусідили одна з одною.

Олена Гродзінська (заміжня Левчанівська) – відома на Волині «сенаторка Левчанівська», мати Ірини Левчанівської, авторки спогадів про родину Гродзінських-Левчанівських, була однією з тих, хто з горнила Великої Війни вийшла сформованою особистістю, готовою до громадської праці. Вона зі своїм чоловіком Олександром Левчанівським, нащадком старого українського роду з Чернігівщини, брали активну участь в підготовці виборів до парламенту в Другій Речі Посполитій. За національним списком від українців Волині Левчанівська була обрана членом сенату. Була членкинею Українського парламентського клубу, Комісії закордонних справ, жіночої міжнародної організації «Ліга миру і свободи». Її виступи на захист українців у Польщі лунали з високих трибун Парижа, Праги, Женеви. Олена Левчанівська загинула за невідомих обставин після арешту її в 1939 році.

Громадськість Луцька дізналася про життя цієї родини зі спогадів Ірини Левчанівської. У статті використано її спогади «Далеке і близьке» (2000), «Згадалось мені...» (2001), «Сенаторка» (2004), «Ще не забулося» (2006). Деталі життя родини, вміщені у статті, відомі авторці із багаторічного спілкування із літньою Іриною Левчанівською. Стаття присвячується світлій пам'яті Ірини Левчанівської.

Ключові слова: Родина Гродзінських, родина Левчанівських.

Larysa Shvab. On the crossing of Volyn roads: Hrodzinskyy and Levchanivskyy family lives at the end of 19th century – 21st centuries

The article is devoted to lives of famous families of Hrodzinskyy and Levchanivskyy from Volyn known for their active civil and political activity at the end of 19th – beginning of 20th centuries. In 1895 Karl von Hrodzinskyy and Tatiana's Priakhina family settled in the village Lyniv in Volodymyr Volynskyy district, where their nine children were raised. Karl von Hrodzinskyy, a Pole for nationality, grew up in Germany in Lutheran family. His step-father gave him agronomic education and sent him "to earn for a living" to the Russian Empire. Karl worked as an estate manager owned by Count Musin-Pushkin. He married for the second time here with a Russian woman Tatiana Priakhina, who came from the family of former serfs of Count Sheremetyev, the founder of the serf theatre Ostankino. Karl obtained Russian citizenship, was baptized, enrolled in "kupechskoe soslovie" and was called in Russian manner – Karpo Ivanovich. He used prefix "von" in his name till the end of his life. Even his children used surname "von Hrodzinskyy" till the beginning of the October Revolution. The family spoke Russian and cherished Russian culture. They moved to Volyn and settled among Ukrainian peasants. This environment involved their two children – Olena and Myhaylo, who studied in St. Petersburg and Vienna, but returned to Lyniv and worked faithfully on Ukrainian issue. They founded a school and taught peasant children. Other children of the family lived in the Russian Empire and only nostalgia for their youth brought them back to the native places. The phenomenon of conscious choice of national identity is a common phenomenon in Ukrainian history, but in this family the rejection of the Ukrainian and sacrifice in favor of the Ukrainian issue, even at the cost of life, coexisted with each other.

Olena Hrodzinska (as Levchanivska after marriage) is a well-known "Senator Levchanivska" in Volyn. Iryna Levchanivska's mother is the author of memoirs about the Hrodzinskyy-Levchanivskyy family. She and her husband Oleksandr Levchanivskyy, who was a descendant of an old Ukrainian family from Chernihiv region, took an active part in the preparations for the parliamentary elections in the Second Polish-Lithuanian Commonwealth. According to the national list of Ukrainians in Volyn, Levchanivska was elected as a member of the Senate. She was a member of the Ukrainian Parliamentary Club, the Foreign Affairs Commission and women's international organization "League of Peace and Freedom". Her speeches in defense of Ukrainians in Poland were heard from high tribunes of Paris, Prague and Geneva. Olena Levchanivska died under unknown circumstances after her arrest in 1939.

Lutsk community learnt about life of this family from Iryna Levchanivska's memoirs. Her memoirs "Daleke i blyzke" (2000), "Zgadosia meni" (2001), "Senatorka" (2004), "Shche ne zabulosia" (2006) are used in this article. Details of family life in this article are personally known from author due to long-lasting communication with elderly Iryna Levchanivska. The article is dedicated to the bright memory of Iryna Levchanivska.

Keywords: Grodzinski family, Levchanovsky family.

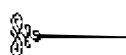
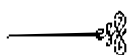
Пам'ятний 1998 рік. Якогось осіннього дня, в тиші читального залу Державного архіву Волинської області, переді мною лежали документи особистого архіву Ірини Левчанівської. На першій сторінці, в архівній довідці-життеписі, вказано дату її народження, але відсутня дата смерті. Отже, подумалось тоді, дочка сенаторки Левчанівської, жива, можливо мешкає десь поряд. Згодом таки трапилася нагода зустрітися й почати шлях незабутніх років дружби з тоді уже літньою пані Левчанівською.

Ірина Олександрівна Левчанівська народилася 17 вересня 1913 року в селі Линеві Локачинського району, що на Волині, в шляхетній родині Левчанівських-Гродзінських. Її батько, Олександр Митрофанович Левчанівський, 1883 року народження, чернігівець, більшість свого життя вчителював: «за Польщі був викладачем математики в Луцькій українській гімназії [...]. За німців також якийсь час працював викладачем в учительській семінарії, поки її не закрили німці [...]. Викладав фізику, українську мову, математику [...]. Останні роки життя спеціалізувався на викладанні креслення» [7, с. 18].

Рід Левчанівських прибув на Чернігівщину з Польщі у XVI сторіччі¹. Засновник роду в Україні – хорунжий Михайло Левчанівський. Його син і внук також були хорунжими, а правнук Григорій – священиком у селі Носівка Чернігівської губернії. Другий син отця Григорія – Василь (дід Олександра Левчанівського), був одним з перших з-посеред шести магістрів Київської духовної академії, затверджених комісією 17 вересня 1823 року² (разом з Михайловим Яковом Євдокимовичем, майбутнім монахом Іустином, єпископом Володимирським і Суздальським, ректором Київської духовної семінарії), свт. Інокентієм (Борисовим), архієпископом Кишинівським Антонієм (Шокотовим), єпископом Орловським Полікарпом (Радкевичем) тощо [17]). 1823 року Василя Левчанівського призначено професором Кишинівської духовної семінарії.

¹ Грамоти, чи якісь інші документи про давній рід Левчанівських, нібито мав Гліб Левчанівський, син молодшого батькового брата Миколи, котрий мешкав усе життя в Саратові. Ірина Олександрівна називала його «москалем, який знає, що всі предки його були українцями» [9, с. 78].

² У журналі «Киевская старина» надруковано 11 листів (листопад 1823 – 1827 рр.) Я. І. Михайлова. В одному з них описані наведені факти [6, с. 106–136].

30 грудня 1825 року Іустин (Михайлов), у той час член зовнішнього академічного правління Київської духовної академії [17], повідомив про позбавлення професорського звання й роботи, про відкликання Василя Левчанівського з учбового відомства та про очікувані інші прикrostі, вочевидь «за участь у повстанні декабристів» [7, с. 18]. Василь Григорович повернувся на батьківщину в село Носівку. Працював акцизним інспектором. Після одруження з Дарією Йосипівною Кам'янецькою, оселився в містечку Мрині. Подружжя мало чотирьох дочок і двох синів [10, с. 25–28]. Один з них, Митрофан, був батьком Олександра Левчанівського.

Митрофананова родина мешкала у Ніжині. У родині виховувалося три сестри – Марія, Варвара, Люда і два брати – Олександр і Микола, а також Іван Леонтєв, син сестри-вдови Варвари. Олександр навчався в ніжинській гімназії з 1893 року; закінчив гімназію 1901 року з «золотою відзнакою» і вступив у Київський університет. Від батька Митрофана Олександр успадкував мирну й працьовиту вдачу (таким знаю його з розповідей Ірини Левчанівської), а від діда Василя – вольову й непокірну (а ось такого – з книжок-спогадів). З університету його відчислили у перший рік навчання за участь у студентському протесті проти міністра освіти. Втративши рік, Олександр пішов на навчання у Петербурзький електротехнічний інститут (але за фахом так ніколи й не працював). Його кілька разів арештовували, тоді він звільнявся з інституту, переходив в університет на юридичний факультет і знову повертався в електротехнічний. Якось у 1905 році над вкотре арештованим Олександром нависла небезпека довгого терміну ув'язнення. В той час у Петербурзі навідувала свою сестру Лізу його давня мила серцю подруга Олена Гродзінська. Довідавшись від сестри про арешт Шурика, вона негайно пішла у в'язницю, назвавшись його дружиною, просила побачення. А після звільнення Олександра, страх більше не побачити рідну людину, перемиг сумніви молодій панні, Олена вийшла заміж за Олександра Левчанівського. «Моєму другові Шурику», «Арабська казка»: *«По самій середині Тихого океану лежав колись острівець, який називався «Амо». Ця назва мала лише те спільне з латинським словом «люблю», що означало на мові тубільців «щастя». Їм дійсно добре жмлося на їх острові. І коли вони поверталися з берега моря в день свята «Коліон» (що означає «читання майбутнього»), обличчя їх були такі ж ясні, як сонце [...]. Цей день, чи точніше ніч під свято «Коліон» мала величезне значення для мешканців острова. Цієї ночі можна було в морських хвилях прочитати свою долю на увесь аступний рік. Коли заходило сонце кожний поспішав на берег моря, а море викидало на берег його майбутнє у вигляді білих і чорних квітів. Білі – означало щастя, чорні – горе і сльози.*

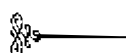
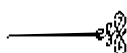
На пелюстках цих квітів можна було докладно прочитати свою долю, але це була довга і клопітка робота, а сонце, тоді ще молоде, швидко пропливало небом, а тому ночі були короткі і ранок скоро наставав і з першим блиском зорі хвилі підхоплювали всі квіти і відносили їх у свою таємну глибочинь. Тому мало можна було встигнути прочитати. І більшість radoщів і горя щезали непізнанні [...]» [10, с. 39]. На пелюстках тих казкових квітів була вписана доля Левчанівських-Гродзінських, але у ті молоді роки не розпізнали вони шляхів своєї долі.

Олена Карпівна (Карлівна) Гродзінська – мати Ірини Левчанівської, народилася 27 січня (9 лютого) 1881 року в селі Городно Володимир-Волинського повіту [7, с. 6]. Її батько Карл фон Гродзінський³, поляк за національністю, приїхав у Росію зі Східної Пруссії, куди 1830 року, після поразки Польського повстання потрапив його батько, Ян. Ян помер молодим чоловіком і Карла взяв на виховання вітччм-лютеранин. Виховав хлопця у німецькому дусі, ворожому до всього польського; дав агрономічну освіту і відправив у Росію заробляти собі на життя⁴. У Росії Карл працював управителем маєтків, довгий час управляв маєтком графа Мусіна-Пушкіна.

Був двічі одружений: уперше – на німкені, з якою мав четверо дітей, і вдруге, після смерті першої дружини, – на росіянці Тетяні Пряхіній. Пряхіні – старий російський рід тісно пов'язаний з оперно-балетним театром графа Шереметьєва в Останкіно [12, арк. 26]. Крім графа

³ Відомості про рід і герб роду Гродзінських Катерина Пілле, небога Олени Гродзінської, знайшла в бібліотеці Арсеналу, в колишньому палаці Sulle de Bethune, міністра Генріха IV (Листи Катерини Олександрівни Пілле [12, арк. 148].

⁴ Сенаторка. С.6.

Шереметьєва Федір Іванович Пряхін (1751 – 1805)⁵ славився вмінням конструювати різні виставкові декорації. Кріпак-механік створив приміщення кріпацького театру (одна з будівель садиби Останкіно) – глядацьку залу, яку називали «вокзал», за необхідності вона перетворювалася в танцювальну залу. Федір Пряхін сконструював механізм за допомогою якого, можна було змішувати декорації [19, с. 48–54; 16, с. 168]. Деякі з цих дерев'яних конструкцій функціонують в Останкіно до нині.

Федір Іванович викупив себе і свою родину з кріпацтва. Його внуки і правнуки були вільними й заможними людьми. Правнучка його найменшого сина Олександра Тетяна Матвіївна Пряхіна вийшла заміж за поміщика Карла фон Гродзінського. Одружуючись з православною, Карл фон Гродзінський, не без охоти, прийняв російське підданство, охрестився, записався в «купеческое сословие» і став називатися Карп (Карп Іванович). Зрікся свого баронського титулу, але приставки «фон» залишив у своєму прізвищі, навіть його діти до жовтневої революції підписувалися «фон Гродзінські» [7, с. 28].

Після одруження 1870 року подружжя мешкало в одному з маєтків, яким керував Карпо Іванович. Проте, він завжди мріяв стати землевласником, тому купив маєток «Глубочок» на Житомирщині. Покупка виявилася невдалою, маєток перебував у кредиторській заставі. Крапо Іванович мусив його продати, щоб розрахуватися з боргами. Після того Гродзінські оселилися на Чернігівщині, якраз поряд з будинком Левчанівських. Відтоді й запізналося майбутнє подружжя Олександра й Олени Левчанівських. 1895 року Гродзінські й разом дев'ятьма дітьми, чотирма від першого шлюбу Карпа Івановича, та п'ятьма своїми, виїхали з Ніжина й оселилися у Волинській губернії Володимир-Волинського повіту в селі Линів (тепер Локаченський район, Волинської області). Карпо Іванович взяв довгострокову позику і купив тут маєток – 521 десятину землі з будинками, вітряком, худобою. На новому місці, вповні виявилось німецьке виховання Карпа Івановича, скрізь панував взірцевий порядок. Маєток мав свій штамп, свої бляшані гроші-монетки, якими розраховувалися з поденними робітниками, кілька разів на рік ці монетки вимінювалися на рублі. Карпо Іванович любив комфорт у щоденному житті: мав при собі шовкові хустинки з вишитою монограмою, пив каву з друзями з особливих порцелянових кружечок, тримав велику бібліотеку з дорого оплетеними палітурками книжок, розкішно грав на роялі. Коли Карпо Іванович сів з рояль і з вітальні лунала музика, домашні знали: господар прийшов обідати і «не дай Боже, щоб, коли він закінчить грати, обіду не подали на стіл» [10, с. 11].

Діти Гродзінських спочатку отримували домашню освіту. Тетяна Пряхіна – освічена жінка, вчила їх читати, писати, німецької і французької мов, гри на фортепіано. У сім'ї розмовляли російською мовою, плекали російську культуру.

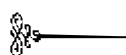
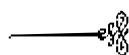
Старші діти Гродзінських – Маргарита, Ганна⁶, Гертруда і Фріц мешкали далеко від родини, мабуть в Росії. Гертруда, після хрещення Антоніна, єдина з чотирьох старших дітей, хто після праці гувернанткою в московських родинах, повернулася на Волинь, вийшла заміж за Льва Костянтиновича Федосєєва – «толстовца» і мешкала в Боголюбах із сином Митькою (Дімою). За радянських часів оселилася в Москві, працювала в адміністрації ринку «санітарним врачом». У родині її називали тьотя Тося.

Молодші діти Гродзінського з Тетяною Пряхіною – Катерина, Лизавета, Олександр, Олена і Михайло мали погідну та трагічну долю. Старша сестра Катерина померла молодою і залишила свою матір у розпачливому становищі. Після смерті батька в 1899 році, Катерина мала управляти великим господарством. Тетяні Пряхіній, як вважали в родині, було не до снаги ведення сільського господарства.

Лизавета, вихована «твердою росіяночку», оселилися в Санкт-Петербурзі, була лікарем-хірургом, померла 1959 року вже після смерті двох своїх дочок. Ірина Левчанівська, її небога, часто згадувала тітку Лизавету. Розповідала, що в її лєнінградському оточенні не було земляків-українців, а вона сама намірено уникала спілкування з ними. Не любила української мови. Якось, у 1951 році, коли у неї гостювали Олександр і Ірина Левчанівські, просила не розмовляти українською мовою, «а то мне кажется, что вы дурачитесь». Хоча, у її листах, хоч і писаних

⁵ Про життя Федора Івановича Пряхіна докладно описала Н. О. Єлізарова у книзі «Театри Шереметьєвих» [5].

⁶ Ганна Пальмцвейг (Гродзінська) мешкала в Москві, була заміжня за багатим купцем, власником магазину канцтоварів. З тіткою Ірина Олександрівна підтримувала стосунки листовно [13, арк. 58].

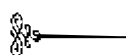
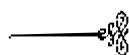
нашвидкоруч, бо писати не любила [14, арк. 2], вживала українські фрази «[...] Живы ли вы там? Или по отцовскому завету «се діло треба розжувати» [14, арк. 1а].

Брат Олександр також був ревним росіянином. Рано покинув родину, рідко приїздив додому, мало спілкувався із сестрами [10, с. 15]. Закінчив Технологічний інститут у Санкт-Петербурзі, одружився з Юлею Михайлівною Євтиховою з Лубен. Ірина Левчанівська знала її росіянкою, росіянами вона виховувала своїх дітей – Катерину й Олександра. 1922 року Олександр з родиною покинув СРСР і повернувся в Польщу. Поки ділили батьківську спадщину, «наконецні пани» («наконецні», бо мали дім на окраїні села) мешкали у Луцьку, аби діти могли навчатися в російській гімназії, у село навідувалися рідко. Влаштували у себе «прийоми», підтримували знайомство з поляками-поміщиками, з найбагатшими на Волині землевласниками – росіянами Беляєвими. Одне слово жили заможнo (Олександр був приписаний до міщан міста Володимир-Волинського, один час працював інженером на будівництві Гданського порту, там добре заробляв, а ще жили із землі; їх частиною маєтку в Линеві управляв поляк Фрончак; 1937 року Олександрову землю купили брати Панас із Галичини. Одного з братів арештовано 1939 року з Оленою Левчанівською, він також загинув) [9, с. 75–77].

Війна 1939 року застала Гродзінських у Линеві. У родині ухвалили рішення перейти Буг і якось діставатися Франції, де вже мешкала їх дочка Катерина, яка навчалася в Парижі японської мови⁷. На кордоні Олександр захворів і помер. У Францію дісталася його дружина, там у 1963 році й пішла з життя. Останні роки життя провела у домі для пристарілих на півдні Франції [12, арк. 6]. Їх син Олександр пропав безвісти під час війни. А дочка Катерина Гродзінська, заміжня – Пілле, була доброю товаришкою Ірині Левчанівській, допомагала їй. У вересні 1996 року із сином Аленом (Володимиром) приїздила в Луцьк [20, арк. 60]. У листі від 20 листопада 1999 року писла: «Живу тільки минулим, і не тільки спогадами днів наших, а в далекій старовині землі Волинської, і навіть раніше [...]» [12, арк. 95]. Катерина Пілле прожила життя російської емігрантки у Франції, не відчувала себе українкою, але була вірною своїй маленькій батьківщині. Померла у Франції в 2000 році, у віці 92 років у колі своїх дітей, онуків, правнуків. Застала народження маленького Едгара – пра-пра-правнука Карла фон Гродзінського.

Ірині Левчанівській згадувала свого дядька «фондера» (так його дражнили в 1920-х роках, мабуть через приставку «фон» у прізвищі) або «наконецного пана» [9, с. 12] бувало й «злим словом», тай у родині про Олександра говорили різне. Карпо Іванович помер 1899 року й залишив «духовное завещание», затверджене Окружним судом 15 червня 1899 року і видане 22 квітня 1900 року за № 2184 [4, арк. 11]. «Исполнительным листом» 24 квітня 1909 року [4, арк. 10], вводив дітей Карпа Івановича Гродзінського «Елизавету Карловну, она же Карповна, Александра Карловича, он же Карпович, Елену Карловну, она же Карповна, Антонину Карловну, она же Карповна, Михаила Карловича, он же Карпович», у «владение» маєтком [7, с. 6]. Справа поділу маєтку їх батька тягнулася довго. Як написано в «Исполнительном листе» на кожного спадкоємця припадало 112 гектарів землі, лісу, сінокошу на різних ділянках маєтку – у Бендерах, Корчунках, Загуминках, Полісовщині, Березині, Новаках [7, с. 21]. Олена просила уступити їй колишню садибу, що до війни розкинулася на горбку, і вже там планувала поставити хату та загосподарюватися. Велика війна зруйнувала до щенту будинки маєтку, землю порито бліндажами, зведеними ще в 1914 році. Олександр згоджувався на те, якщо Олена за один гектар садиби віддасть два гектари зі своєї спадщини. На тому зійшлися. Олена отримала 102 гектари землі й по війні господарювала на ній. Інші – по 112 гектарів, а брат Олександр – 122 гектари. 1921 року, коли родина поверталася у Линів після семи років біженства, Лизавета і Михайло не хотіли жити в Польщі й свої частки маєтку передали у власність Олександра (Олександр наполягав на тому й привіз із собою документи, які свідчили про відмову брата і сестри від власності). Тож Олександр отримав 346 гектарів землі, найняв поляка Фрончака, а сам мешкав і працював у Луцьку й Гдині.

⁷ Катерина Гродзінська-Пілле хотіла бути перекладачем у торговій фірмі, але після зміжжя все життя працювала в Інституті східних мов, порядкуючи архівні документи, що надходили з українських земель (Листи Катерини Олександрівни Пілле [12, арк. 2]).

Найближчими собі були двоє наймолодших дітей Гродзінських Олена і Михайло. Михайло, приписаний до селян села Линева [7, с. 28], мав глибоку повагу до селян, з праці котрих жила його родина. Малого хлопця виховувала селянка-кашубка, вона прищепила Михайлові «неприятель» до поляків. Ірина Олександрівна любила розповідати про прикрий випадок у гостині приятелів-поляків Тетяни Матвіївни. Господиня, подарувавши п'ятирічному Михайликові шабельку й запитала: «Что ты, Мишенька, будеш с ней делать?». «Буду ляхів різати», – відповів хлопчик. «Легенда» про шабельку мала куди більші наслідки для дорослого Михайла. 1921 року, коли стало відомо про відходження Волині до складу Другої Речі Посполитої, Михайло залишився у Радянському Союзі, бо там, як вважав, «більше України», ніж у Польщі. «Селяни ще у 1930-х роках згадували Михайла Карповича (єдиний з дітей, хто йменувався Карповичем, а не Карловичем) добрим словом: як здобував щепи, вчив їх садити і доглядати садки. За найближчих друзів мав сільських хлопців. Розмовляв українською мовою, кутив люльку, одягався «по хлопськи»: у вишиту сорочку, чумарку, чоботи, солом'яний бриль, або кашкет. Роз'їжджав всюди по земських справах гарними кінями Линівського маєтку і десь, де його не знали, він необережно казав: «Мої коні». Його одразу, хоч і не називали брехуном, але дали зрозуміти, що вважали ним: «Ви ще може скажете, що і Линівський маєток ваш?». – «А таки скажу! Не цілий мій, але п'ята частина таки моя!», то його там мало не побили за таку брехню» [10, с. 18], – згадує Ірина Левчанівська. Так у польсько-німецько-російській родині зросли «українські» діти – Михайло і Олена, на протипагу «російським» сином Карпа Івановича.

Народився Михайло Гродзінський у селі Підгорному Володимир-Волинського повіту 1890 року (помер 1956 року в Білій Церкві [11, арк. 21]). Початкову освіту отримав, як і всі діти, від батьків. З 1901 по 1909 роки навчався у гімназії – Луцькій і Петербурзькій, куди його перевела мати Тетяна Пряхіна, аби подалі від «великих дел», що творилися у Луцьку 1905 року⁸. У 1909 – 1913 роках закінчив природниче відділення фізико-математичного факультету Московського університету. 1913 – 1919 років працював на різних посадах у Володимирі-Волинському, Васильківському повітових земствах, завідував секцією інтенсивних культур Білоцерківського повітового земельного відділу. 1920 року став членом комісії з організації у Білій Церкві сільськогосподарського технікуму, який пізніше реформовано у політехнікум, інститут. У 1935 році (до 1949 року) став першим деканом агротехнічного факультету тощо. Мав Двох синів Андрія⁹ і Дмитра¹⁰. Обоє титуловані в Україні й світі вчені. Дмитро Михайлович і його дружина Клара Павлівна із сином Михайлом¹¹ підтримували листовні контакти з Іриною Олександрівною, а незадовго до її смерті відвідали її у Луцьку. Це був пам'ятний день для «літньої пані».

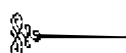
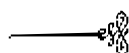
«Всі були мовчазні і сумні – море сердито шуміло, ніч була темною, без зірок, це був поганий знак, казали старі люди [...]. «Подивися, Стоне», сказала вона, «у мене багато білих квітів, але немало й чорних», – і сльози, як перли, котилися по її ясному личку [...]» – «Арабська казка», 1903 рік – дарунок молодій панні Олені Гродзінській її другові Шурику (Олександрові Левчанівському)

⁸ З листа Михайла у Линів до сестри Олені 20 жовтня 1905 року: «Милая Леля! Если хочеш узнать подробности, спроси у Саши или Лизы [...]. В Луцке творятся такие дела: ежедневно ночная демонстрация и избивание. С наступлением темноты опасно ходить – стрельба в городе и т. п. У нас творятся такие «дела», прямо на редкость» [10, с. 17].

⁹ Гродзінський Андрій Михайлович (3 грудня 1926 – 17 грудня 1988) – академік АН УРСР, доктор біологічних наук, професор, Академік-секретар відділення загальної біології АН УРСР, член Президії АН УРСР, директор Центрального республіканського ботанічного саду АН УРСР, голова Ради ботанічних садів України та Молдовії, засновник сучасної аделопатії та теоретичних основ фітодизайну. Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (1992 рік) посмертно [2]

¹⁰ Гродзінський Дмитро Михайлович (5 серпня 1929 – 10 серпня 2016) – академік Національної академії наук України, професор, доктор біологічних наук, Академік-секретар Відділення загальної біології й генної інженерії НАН України, Заслужений діяч науки і техніки України, Лауреат Державної премії України. Двічі удостоювався звання «Соровський професор». У 1991 – 2009 роках очолював Національну комісію з радіаційного захисту населення України Верховної Ради України [3].

¹¹ Гродзінський Михайло Дмитрович (11 липня 1957, Київ) – український географ-ландшафтознавець, доктор географічних наук, професор географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Член-кореспондент НАН України, академік АН вищої освіти України. Син академіка, біолога Дмитра Гродзінського [1].

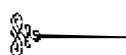
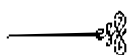
[10, с. 39]. «Раптом 24 грудня 1939 року з'явилися у хату два енкаведисти. Зробили обшук [...]. Ці енкаведисти були майже неграмотні [...]. Мама допомогла написати протокол. Все у нас проходило мирно, по дружньому. Раптом вони заявляють мамі: «Одевайтесь, поедете с нами» [10, с. 163]. Коли Олену Карлівну арештували, їй виповнилося 58 років. Не мала передчуття лиха. Була впевнена, що не сьогодні, то завтра її випустять. Але помилилася... [7, с. 12]. До 30 травня 1940 року пробула у Луцькій в'язниці. В той день її в товарному вагоні повезли у Здолбунів. А далі – в невідомість... Уже після політичних перетворень 1994 року в прокурору Польщі було передано з Москви списки розстріляних 3 тисяч 435 українців. Комісії зі Львова вдалося отримати списки, підписані 24 квітня 1940 року. В них була й О. К. Левчанівська – жертва № 43/3 – 37, де «43» – в'язень з Волині, «3» – група розстріляних, «37» – порядковий номер розстріляної [7, с. 12]. Ось і все, що відомо про останні дні й години життя Олени Левчанівської-Гродзінської.

Справи Олени Карлівни ніхто не бачив. Дочці Ірині в прокуратурі Волинської області повідомили, що справи «слідували» за ув'язненими, тому отримати її немає змоги. Достеменно ж відомо, що у розстрільну третю групу було вписано урядовців, громадських діячів різних національностей тощо, які жили в Польщі. Отже, Олену Карлівну мали б обвинувачувати в політичній і громадській діяльності на користь іноземної держави, зокрема в парламентарній діяльності в польському сеймі в 1922 – 1927 роках.

До обрання сенаторкою 12 листопада 1922 року, Олена Гродзінська виховувалася в освіченій родині. У 1903 році екстерном закінчила Олександрівську жіночу гімназію в Петербурзі. Вступила на філософський відділ Віденського університету. Навчалася в Лейпцігській консерваторії по класу фортепіано. Закінчила історичний відділ Вищих жіночих курсів у Москві (заочно). Знала, окрім слов'янських, французьку, німецьку, італійську мови. Але через родинні обставини змушена була повернутися на Волинь. Удома Олена змушена була зайнятися господарством. «То було вже після смерті батька і найстаршої сестри Катерини. Мамина мати Тетяна Матвіївна, колишня інститутка, на сільському господарстві зовсім не розумілася і взагалі, до якоїсь значної діяльності не надавалася. Отже, Олена Карпівна господарювала при допомозі старих, навчених ще її батьком слуг, якимось давала раду великому маєткові з 523 десятинами землі з лісом, лугами, вітряком» [7, с. 7], – згадувала Ірина Левчанівська.

Десь у цей час Олена зі своїм братом Михайлом запровадили в Линівському маєтку навчання сільських дітей. Зголосилося багато хлопців і дівчат із українських, польських і жидівських родин. До 1914 року навчалоя майже дев'яносто дітей. «Викладали українською мовою. Олена вчила читати і писати, розповідала дещо з історії та географії. Михайло вчив рахувати, викладав природознавство. Тетяна Матвіївна вчила дітей російської мови [...]» [10, с. 18], як вважала, в царській армії хлопцям знадобиться. У Линеві, ще на початку 2000-их років мешкала Ганна Рибачук, яка закінчила два класи цієї школи. У селі школу збудували перед самою війною. В 1916 році було знищено і школу, і маєток, і село.

Війна 1914 року змусила всю родину покинути насиджені місця й податися в біженці. Олена відвезла свою матір в Петербург, а сама з дочкою оселилася в Левчанівських у Ніжині. Чоловік Олени у той час будував дороги для російської армії через Польщу, дійшов до Румунії й там застала його звістка про революцію в Росії 1917 року [7, с. 9]. До 1919 року родина мешкала в Житомирі, там і почалася активна громадська праця подружжя: видавали газети, брали участь у створенні товариства «Просвіта» тощо. 1919 року повернулися на Волинь, але наступ більшовиків змусив їх виїхати у Кам'янець-Подільськ, а потім – в Галичину. Остаточно на Волинь повернулися в 1920 році, мешкали спочатку в Ковелі, а потім, з 1921 року, в маленькій квартирці на Монопольовій у Луцьку. Линівський маєток Гродзінських був повністю знищений. До 1 квітня 1921 року Олена Карлівна зголосилася до польської влади на п'яту частину батьківського маєтку. Решту землі господиня віддавала людям і отримувала за це третину або половину врожаю. Поки будували свою хату (властиво спочатку це була одна кімнатка і кухня), мешкали в Никанора Куліша. Олександр Митрофанович допоміг відбудувати дім, але більше в Линів не повернувся. «Шлюб батьків не був щасливим. Тато не міг і не хотів жити на селі, а мама іншого життя собі не бажала», – після довгих років близького спілкування з авторкою зізналася Ірина Левчанівська. Рішення Ірини, що «любов усього живого» їй бажаніша ніж «любов мужеська» було наслідком споглядання за цими невдалими стосунками.

Левчанівські брали активну участь у підготовці виборів до парламенту. Після виснажливих років війни, не так уже й легко було скласти список «Національної єдності» № 16, куди мали входити українці й інші національні меншості. Якось до Левчанівських навідалися їх знайомі з часу побуту в Житомирі й запропонували Олександр Митрофановичу кандидувати в сенатори під номером шість у списку. Олександр Митрофанович – людина порядна, але песимістично налаштована – відмовився: «На шостого кандидата голосів не вистачить. Пощо я буду з себе посміховисько робити?». А пані Олена з іншого кутка кімнати, ніби жартуючи, вигукнула: «Можете мене записати. Я не буду переживати, якщо для мене не вистачить голосів» [8, с. 41–42]. Тоді жоден чоловік не зголосився, але у Олександра Митрофановича на все життя залишилася образа за спроможність його дружини виявити відвагу. Так, цілком несподівано, Олена Карлівна стала сенаркою польського сейму. Вона була членкинею Українського парламентського клубу, Комісії закордонних справ, жіночої міжнародної організації «Ліга миру і свободи» тощо. Її виступи на захист українців у Польщі лунали з високих трибун міжнародних конгресів в Парижі, Празі, Женеві, Подєбрадах тощо.

Ще будучи в біженцях і мешкаючи в Житомирі, Олена Левчанівська пристала до української національної ідеї. До того, вихована в російському дусі, вочевидь не замислювалася над питаннями нації. У кожному разі в батьківському домі вона спілкувалася лише російською мовою, цією мовою написано її щоденник, лише після війни вона вдалася до перекладу його українською мовою (але не закінчила, загинула). Приєднання до української національної ідеї, вистражданого її «розумом і серцем» [15], являлося результатом «перевіряння самої себе» [15], а врешті-решт привело до втрати самого життя.

1921 року Олена Карлівна з дочкою переселилися у Луцьк на Красне, мабуть тому, що Ірина пішла у «Першу українську» школу, одразу в «другу клясу». Десь 1924 року її перейменували в «Польську школу №4», навчання невпинно полонізувалося, тому батьки забрали її звідти. Рік готували до гімназії й 1925 р. Ірина вступила до Луцької української гімназії одразу до «третьої кляси» [18, с. 193]. 1931 року, склавши матуру, закінчила навчання і з матір'ю повернулася до Линева. Попереду в Олені Карлівни було ще вісім років життя за шиттям, вишиванням, варінням, писанням статей, цілком таке, про яке їй мріялося¹².

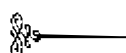
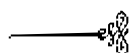
Якогось дня, майже 90-літня Ірина Олександрівна, попросила мене (авторку цієї статті) поїхати з нею на прогулянку. Ми сіли в автівку й приїхали в мало знайому мені місцевість, попереду виднілася колія. Мовчання перервала пані Левчанівська: «Я стояла приблизно ось тут, а ось там – товарний вагон, в якому була моя мама. В маленьке віконечко вгорі виглядали люди, але моя мама не знала, що я поряд, тому й не виглянула, щоб побачитися зі мною, а гукнути я її теж не могла, вздовж колії ходив вартовий з рушницею і я не наважилася, боялася зашкодити мамі, але, напевно, й собі». Я поглянула на Ірину Олександрівну крізь пелену сліз, але вона не плакала. Минув час, за інших обставин, не пам'ятаю точно яких, я спиталася пані Левчанівську, що їй найбільше доймає (усунувши незручності, життя минало б більш стерпно). «Я не можу плакати», – відповіла вона. – «Схлипаю, а слези не течуть..., а мені так хочеться виплакати!». Я з жахом подумала, які страшні душевні муки терпіла ця літня жінка там, біля колії!

Життя Ірини Левчанівської закінчилося 1 травня 2011 року, їй минуло 97 років. Усе, що відомо про родини Гродзінських і Левчанівських, вона зберігала у пам'яті, документах, листівках, щоденниках (своїх, своїх мами і тата) й зафіксувала у спогадах [7 – 10]. 129 справ, 6 712 документів нині зберігаються у фонді «Знатні люди Волині» (Ф.Р-3190, оп. 12, 29 – архів Ірини Левчанівської). Їх у 2014 році в Державний архів Волинської області люб'язно передала Леся Петрівна Косаківська, в якій Ірина Олександрівна провела останні місяці свого життя.

Джерела та література

1. Гродзінський Михайло Дмитрович. *Вікіпедія*: URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/> (дата входження 09.07.2019).
2. Гродзінський Андрій Михайлович: Енциклопедія сучасної України: URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=31926

¹² Побут родини в 1930-ті роки описано в щоденнику Ірини Левчанівської за 1933- 1935 роки [20].

3. Гудков І. М. Академік Д. М. Гродзінський, видатний радіобіолог, педагог, громадський діяч. *Вісник НАН України*, 2018. №7. С.25–32.
4. Документи про маєток Гродзінських в с. Линів (плани, акти, фотографії та ін. за 1897, 1912, 1915, 1922, 1928, 1931, 2000 рр. // Державний архів у Волинській області. Ф. Р-3190. Оп. 12. Спр. 30. 48 арк.
5. Елизарова Н. А. Театры Шереметьевых / под. ред. М. А. Филиппова. Москва: Останкинский дворец-музей, 1944. 520 с.
6. Киевская старина. 1882. Т. 3. №7. С. 106–136.
7. Левчанівська І. Далеке і близьке. Луцьк: Надстир'я, 2000. 216 с.
8. Левчанівська І. «Згадалось мені...» (спогади дитинства). Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2001. 94 с.
9. Левчанівська І. «Ще не забулося...». Спогади. Луцьк: Видавництво обласної друкарні, 2006. 124 с.
10. Левчанівська І. Сенаторка. Луцьк–Дубно–Луцьк: «Джерело»–«Надстир'я», 2004. 258 с.
11. Листи дядька М. К. Гродзінського та його дружини Віри Пилипівни до Ірини Левчанівської за 1952 – 1961 рр. // Державний архів Волинської області. Ф. Р-3190. Оп. 12. Спр. 91. 47 арк.
12. Листи Катерини Олександрівни Пилле (Гродзінської) до Ірини Левчанівської за 1969–1992, 1994–2000 рр. // Державний архів Волинської області. Ф. Р-3190. Оп. 12. Спр. 95. 166 арк.
13. Листи тітки Г. К. Пальмцвейг (Гродзінської) та її дочки Ніни до Ірини Олександрівни за 1951 – 1957, 1958, 1965, 1970, 1975, 1978 – 1987 рр. // Державний архів Волинської області. Ф. Р-3190. Оп. 12. Спр. 89. 58 арк.
14. Листи тітки Є. К. Леонтєвої (Гродзінської) з м. Ленінграда до Ірини Левчанівської за 1951–1952 р. // Державний архів Волинської області. Ф. Р-3190. Оп. 12. Спр. 90. 5 арк.
15. Науменко В. На могилу Людмили Мих. Драгоманової. ZBRUC: URL: <https://zbruc.eu/node/80429> (дата звернення : 09.07.2019).
16. Останкино. Театр-дворец / сост. Г. В. Вдовин, Л. П. Лепская, А. Ф. Червяков. Москва: Русская книга, 1994. 320 с.
17. Православная энциклопедия: URL: <http://www.pravenc.ru/text/1237939.html> (дата звернення 01.07.2019).
18. Українська гімназія у Луцьку. Спогади. Луцьк, 1998. 214 с.
19. Шереметьев С. Д. Отголоски XVIII века. Выпуск IV. Останкино в 1797 г. СПб: Типография М. М. Стасюлевича, 1897. 99 с.
20. Щоденник Ірини Левчанівської // Державний архів Волинської області. Ф. Р-3190. Оп. 12. Спр. 40. 94 (2) арк.

DOI: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.21.15>

УДК 94(477)“1917/1991”:323.2

Володимир Баран

У боротьбі за українську державність: 1917–1991 рр.

У статті висвітлюються основні етапи боротьби українського народу за відстоювання принципів свободи і демократії, за здобуття незалежності й створення власної держави упродовж 1917–1991 рр.

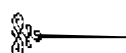
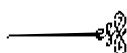
У статті показано, що на початку ХХ ст. розгорнувся черговий етап в історії українського державотворення, пов'язаний із Українською революцією 1917–1921 рр. Крах монархії Романових і розвиток демократичних процесів у Росії сприяли піднесенню національно-визвольного руху в Наддніпрянщині. За часів Української Центральної ради було створено самостійну державу, а в період Гетьманату П. Скоропадського та Директорії УНР чимало зроблено для її зміцнення.

У цей же час на західних українських землях була проголошена Західноукраїнська Народна Республіка. У січні 1919 р. відбувся акт Злуки УНР і ЗУНР, який увінчував українські національно-визвольні змагання і втілював єдність, цілісність, соборність України. Наступ більшовицьких військ у Наддніпрянщині й польської армії – на західних землях призвів до ліквідації української національної державності й втрати оплаченої життям тисяч українських патріотів незалежності.

У статті проаналізовано, як у нових історичних умовах український народ продовжував боротьбу за відновлення державності, протидіючи сталінському тоталітарному режимові й захищаючи національні інтереси українства на західних землях, що перебували під владою Польщі, Румунії та Чехословаччини. У березні 1939 р. у м. Хусті було проголошено самостійну, незалежну Карпатську Україну, але за згодою нацистської Німеччини уряд Угорщини анексував закарпатські землі.

В роки Другої світової війни боротьба за українську державність продовжилася, набравши нових форм. 30 червня 1941 р. провід ОУН скликав у Львові Українські національні збори, які прийняли рішення відновити державну незалежність України та сформували національний уряд, проте керівництво нацистської Німеччини виступило проти відновлення української державності. На Волині виникла Українська повстанська армія, яка повила боротьбу на два фронти, проти двох тоталітарних режимів.

У статті розкрито різні форми збройного і мирного протесту проти радянського тоталітаризму в післявоєнний період, боротьбу ОУН і УПА, учасників дисидентського руху за відродження Української держави. В період «перебудови» виникли неформальні організації, зародилися масові громадські організації, що не залежали від влади, а в 1989 р. сформувався Народний рух України, який відіграв важливу роль в утвердженні незалежної Української держави.

24 серпня 1991 р. Рада прийняла «Акт проголошення незалежності України», який став поворотною віхою в новітній історії українського народу. Цим документом стверджувалося «створення самостійної Української держави – України», що є неподільною і недоторканною і на території якої мають чинність виключно Конституція і закони України. На референдумі 1 грудня 1991 р. остаточно визначилась подальша доля України: абсолютна більшість громадян підтримала Акт проголошення незалежності України.

Ключові слова: Україна, державність, демократизація, незалежність, тоталітарна система.

The article covers the main stages of the struggle of the Ukrainian people for the defense of the principles of freedom and democracy, for independence and the creation of their own state during 1917-1991.

The article shows that in the early twentieth century. Another stage in the history of Ukrainian state formation, connected with the Ukrainian revolution of 1917–1921, unfolded. The collapse of the Romanov monarchy and the development of democratic processes in Russia contributed to the rise of the national liberation movement in the Dnieper region. During the time of the Ukrainian Central Council, an independent state was created, and during the Hetmanate of P. Skoropadsky and the Directory of the Ukrainian People's Republic, much was done to strengthen it.

At the same time, the Western Ukrainian People's Republic was proclaimed in the western Ukrainian lands. In January 1919, an act of unification of the Ukrainian People's Republic and the Western Ukrainian People's Republic took place, which crowned the Ukrainian national liberation struggle and embodied the unity, integrity, and unity of Ukraine. The offensive of the Bolshevik troops in the Dnieper region and the Polish army in the western lands led to the liquidation of the Ukrainian national statehood and the loss of the independence paid for by the lives of thousands of Ukrainian patriots.

The article analyzes how in the new historical conditions the Ukrainian people continued to fight for the restoration of statehood, opposing the Stalinist totalitarian regime and defending the national interests of Ukrainians in the western lands ruled by Poland, Romania and Czechoslovakia. In March 1939, an independent Carpathian Ukraine was proclaimed in Khust, but with the consent of Nazi Germany, the Hungarian government annexed the Transcarpathian lands.

During the Second World War, the struggle for Ukrainian statehood continued, taking on new forms. On June 30, 1941, the OUN leadership convened the Ukrainian National Assembly in Lviv, which decided to restore Ukraine's state independence and formed a national government, but the leadership of Nazi Germany opposed the restoration of Ukrainian statehood. The Ukrainian Insurgent Army emerged in Volhynia, fighting on two fronts against two totalitarian regimes.

The article reveals various forms of armed and peaceful protest against Soviet totalitarianism in the postwar period, the struggle of the OUN and UPA, members of the dissident movement for the revival of the Ukrainian state. During the period of "perestroika" informal organizations emerged, mass public organizations that did not depend on the government were born, and in 1989 the People's Movement of Ukraine was formed, which played an important role in establishing an independent Ukrainian state.

On August 24, 1991, the Rada adopted the "Act of Proclamation of Independence of Ukraine", which became a turning point in the recent history of the Ukrainian people. This document affirmed the "creation of an independent Ukrainian state - Ukraine", which is indivisible and inviolable and on the territory of which only the Constitution and laws of Ukraine are valid. In a referendum on December 1, 1991, the future of Ukraine was finally determined: the absolute majority of citizens supported the Act of Independence of Ukraine.

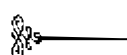
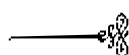
Key words: Ukraine, statehood, democratization, independence, totalitarian system.

Постановка наукової проблеми. Український народ пройшов тернистий шлях, виборюючи своє право на волю. Він жертвував життям кращих синів і дочок, аби досягнути омріяної мети, щоб врешті-решт утвердити власну державу. Формування сучасної незалежної України стало продовженням давньої традиції державотворення, започаткованої нашим народом у далекі княжі часи і пронесеної ним упродовж всієї його історії.

Мета статті – показати ключові віхи боротьби українського народу за здобуття незалежності й створення самостійної держави у період 1917–1991 рр.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. На початку ХХ ст. розгорнувся черговий етап в історії українського державотворення, пов'язаний із Українською революцією 1917–1921 рр. Крах монархії Романових і розвиток демократичних процесів у Росії сприяли піднесенню національно-визвольного руху в Наддніпрянщині. У березні 1917 р. в Києві був сформований широкий представницький орган, що одержав назву Української Центральної ради і на чолі якого став Михайло Грушевський. У червні Центральна рада прийняла І-й Універсал, який проголошував автономію України у складі Російської Федерації. Того ж місяця було утворено український уряд – Генеральний секретаріат, очолений Володимиром Винниченком.

Тодішня українська політична еліта дотримувалась переважно автономістських поглядів. Але хід історичного процесу змушував цих переконаних автономістів усе ближче підходити до самостійницьких позицій. Повалення тимчасового уряду й захоплення влади більшовиками підштовхнуло Центральну раду до прийняття ІІІ-го Універсалу, який проголошував створення Української Народної Республіки (УНР). А ультиматум російського Раднаркому, виступ

більшовицьких військ проти УНР і розв'язування червоного терору в Україні пришвидшили ухвалення IV-го Універсалу, який став логічним завершенням національно-визвольних змагань цього періоду й проголошував Україну незалежною державою.

Навесні 1918 р. на зміну УНР прийшла Українська держава Павла Скоропадського. Гетьманат провів низку важливих заходів, спрямованих на розвиток української державності, зокрема в сфері освіти, науки та культури. Наприкінці 1918 р. уряд Павла Скоропадського поступився місцем Директорії Української Народної Республіки, яку очолював Володимир Винниченко. У цей же час на західних українських землях було проголошено створення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), керівником якої став Євген Петрушевич. Таким чином, в Україні розгорнувся складний і доволі суперечливий державотворчий процес, що відображав зростання національної свідомості українського народу і свідчив про його прагнення до самостійності й незалежності.

У січні 1919 р. відбувся акт Злуки УНР і ЗУНР, який увінчував українські національно-визвольні змагання і втілював єдність, цілісність, соборність України. Західноукраїнська Народна Республіка стала називатися Західною областю Української Народної Республіки, хоча практичної єдності обох частин держави досягнути не вдалося. Наступ більшовицьких військ у Наддніпрянщині й польської армії – на західних землях призвів до ліквідації української національної державності й втрати оплаченої життям тисяч українських патріотів незалежності.

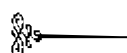
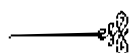
Однак здобутий тоді досвід служив наступним поколінням борців. На Великій Україні, де утвердився сталінський тоталітарний режим, національна ідея жила в творчості багатьох письменників і митців, у виступах «скрипниківців» і «шумськестів», у протестах українського селянства, врешті-решт придушених силою зброї, насильницькою колективізацією і штучними голодоморами. В Західній Україні активно функціонувала створена 1929 р. Організація українських націоналістів (ОУН), протидіючи польській урядовій політиці «пацифікації» й спробам ополячення та окатоличення українського населення.

У міжвоєнний період частина західних земель України знаходилася також під владою Румунії та Чехословаччини. Саме у Чехословаччині, до складу якої відійшло Закарпаття, наприкінці 30-х рр. ХХ ст. відбулися події, що вкотре засвідчили державницькі прагнення українства. У жовтні 1938 р. у Підкарпатській Русі було створено автономний уряд, на чолі якого стояв спочатку Андрій Бродій, а згодом – Августин Волошин. Частина Закарпаття за рішенням першого Віденського арбітражу відійшла до Угорщини, проте на території Карпатської України, що залишалася у складі Чехословаччини, розгорнулись важливі суспільно-політичні процеси.

На початку 1939 р. тут пройшли вибори до Сейму – представницького органу, покликаного вирішити подальшу долю краю. У березні того ж року в Хусті, тодішньому центрі Карпатської України (Ужгород перейшов до складу Угорщини), було скликано Сейм Карпатської України, що проголосив її незалежність, затвердив Конституцію держави, обрав її президентом Августина Волошина і створив уряд на чолі з Юліаном Ревасем. Однак за згодою нацистської Німеччини уряд Угорщини увів свої війська на територію Карпатської України, здолавши героїчний опір українського війська, Карпатської Січі, й анексувавши решту закарпатських земель.

У роки Другої світової війни, 30 червня 1941 р., провід ОУН скликав у Львові Українські національні збори, які прийняли рішення відновити державну незалежність України та сформували національний уряд на чолі з Ярославом Стецьком. Але керівництво нацистської Німеччини виступило проти відновлення української державності: український уряд було розігнано, Ярослава Стецька, Степана Бандеру і ще кілька сотень членів ОУН заарештовано, а 15 керівних діячів цієї організації – розстріляно. Восени 1942 р. на Волині виникла Українська повстанська армія (УПА), яка повела боротьбу на два фронти, проти двох тоталітарних режимів – гітлерівського і сталінського, щоб добитися державної незалежності України.

Після вигнання німецьких військ на західних землях України продовжувався потужний рух опору сталінському режимові, керований ОУН і здійснюваний силами УПА. Цей рух набрав такого значного розмаху, що отримав назву «малої Хмельниччини», опираючись нав'язуванню радянських порядків, проведенню насильницької колективізації, масовим репресіям і депортаціям населення. Десятки тисяч українських патріотів виступали проти відновлення тоталітарної системи в Україні й відстоювали право народу на власну Українську Самостійну Соборну

Державу. На чолі Української повстанської армії стояли головні командири Роман Шухевич (1943–1950 рр.) і Василь Кук (1950–1954 рр.).

На початку 50-х рр. XX ст. збройний рух проти режиму було в основному зламано, але волю народу, його прагнення до самостійності не зміг зламати навіть сталінський тоталітаризм. Успіхи й утрати міжвоєнних років і рішуче протистояння з радянською владою в післявоєнні роки не минули марно: вони утвердили в свідомості українців ідею незалежності й національної державності як наріжний камінь духовного єства народу та надихнули нові покоління патріотів на подальшу боротьбу за українську справу. Наприкінці 50-х рр. в Україні зародився дисидентський рух, який ставив своєю метою мирну, легальну боротьбу за демократизацію радянського суспільства і здобуття незалежності України.

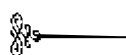
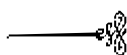
Однією з перших дисидентських організацій стала Українська робітничо-селянська спілка (1959–1961 рр.), створена Левком Лук'яненком. Він уважав: спираючись на статті Конституції СРСР і Конституції УРСР, що допускали можливість виходу союзної республіки зі складу СРСР, можна домогтися створення незалежної України – через ухвалу відповідного рішення Верховною Радою УРСР чи шляхом проведення загальнонародного референдуму. Однак на початку 1961 р. організацію було викрито, а навесні того ж року проведено у Львові гучний судовий процес. Левка Лук'яненка засудили до смертної кари, яку після подання апеляції змінили на 15 років ув'язнення.

Усунення від влади Микити Хрущова призвело до згорання процесу десталінізації і здійснення реваншу консерваторів в СРСР. У владній верхівці України окреслилися дві політичні лінії: автономістська, виразником якої був Петро Шелест, і централістська, яку уособлював Володимир Щербицький. В 1972 р. Петра Шелеста звинуватили в проявах українського націоналізму й зняли з посади першого секретаря ЦК Компартії України. На чолі ЦК КПУ став Володимир Щербицький, який посилив процес русифікації республіки і розгорнув наступ на дисидентів і шістдесятників. У 1972–1973 рр. проведено масові арешти серед українських патріотів («великий покос») і організовано політико-ідеологічні чистки серед творчої інтелігенції – таке собі друге видання «ждановщини» («маланчукізм»).

Тим часом внутрішній потенціал радянської системи поволі вичерпувався. Цивілізаційне змагання зі світом демократії та вільного ринку СРСР усе відчутніше програвав. Упродовж 70-х рр. і на початку 80-х рр. XX ст. темпи економічного зростання Радянського Союзу помітно знизилися, спонукавши правлячу верхівку до обережних спроб оновлення суспільства. У 1982–1984 рр. генеральний секретар ЦК КПРС Юрій Андропов зробив перші кроки на цьому шляху, а навесні 1985 р. його висуванець Михайло Горбачов продовжив пошуки шляхів регульованого згори реформування, висунувши гасла «перебудови суспільства» і «прискорення соціально-економічного розвитку країни».

На початку 1987 р. Михайло Горбачов висунув ще одне політичне гасло – «гласності», тобто більшої відкритості, більш критичного погляду на соціалізм і радянську дійсність. Почали говорити про так званий плюралізм – спочатку про «плюралізм думок», а згодом – і про плюралізм у ширшому, політичному значенні слова, тим самим посягаючи на до цього непорушну й недоторкану монополію КПРС на владу. В республіці з'явилися перші неформальні організації, а потім і масові, всеукраїнські громадські організації, невідконтрольні місцевим комітетам Компартії України та державним структурам. Відбувалося формування громадянського суспільства й становлення багатопартійної системи.

Український народ, розбуджений «перебудовою», активно включився в суспільно-політичний процес. Один із видатних філософів XX ст. Мартін Бубер влучно зазначав: «Ми говоримо про національну ідею, коли який-небудь народ помічає свою єдність, свій внутрішній зв'язок, свій історичний характер, свої традиції, своє становлення і розвиток, свою долю й призначення, робить їх предметом своєї свідомості, мотивуванням своєї волі». Інший відомий мислитель, Мераб Мамардашвілі, який справив значний вплив на духовну еліту СРСР часів «перебудови», твердив: «Те, що називається нацією, є не етнос, а наслідок роботи конституції в тілі етносу». Нація – це спільнота громадян, а не підданих, об'єднання вільних в економічному, політичному й культурному плані людей, яке спирається на певні історичні традиції і має певний проект спільного майбутнього, котрий реалізується через систему державних інституцій, обраних народом.

Тому процес націотворення, який свого часу розірвав Російську імперію, як тільки було скинуто самодержавство, не міг не відновитися на теренах СРСР з переходом «перебудови» у стадію політичної демократизації. У 1988 р. розпочалося відчутне піднесення громадської активності в Україні. У квітні цього року в Києві пройшла перша екологічна демонстрація, що була розігнана владою. У червні, на цей раз у Львові, відбувся перший багатотисячний мітинг, присвячений проблемам української мови. Восени 1988 р., за ініціативою Павла Мовчана і Віктора Терена, київські письменники й науковці Інституту літератури АН УРСР зібрали ініціативну групу для створення Народного фронту, з якої згодом виріс Народний рух України.

Протягом кількох наступних років постала низка організацій, які були незалежними від влади і заклали фундамент майбутнього громадянського суспільства. В той час виникли «Меморіал», «Зелений світ», Товариство української мови імені Тараса Шевченка, що перш за все виступали за духовне відродження, національне самоусвідомлення народу. Без сумніву, особливе місце в суспільно-політичному житті республіки зайняв Народний рух України, що сформувався під впливом і певною мірою за зразком прибалтійських громадських рухів – Народного руху в Естонії і Народних фронтів у Латвії та Литві.

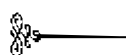
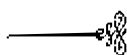
У березні 1989 р. на нараді представників ініціативних груп Руху Києва та Київської області була створена Координаційна рада, яку очолив Мирослав Попович. Того ж місяця відбулася установча конференція Тернопільської крайової організації Руху, у травні – Львівської, у липні – Київської регіональних організацій. В наступні місяці пройшли установчі конференції у Чернігівській, Івано-Франківській, Донецькій, Волинській, Дніпропетровській, Чернівецькій та інших областях. У вересні 1989 р. відбувся установчий з'їзд Народного руху України, який завершив формування найбільш масової і впливової громадсько-політичної організації, що відіграла ключову роль в новітній українській революції.

Надзвичайно важливим фактором розгортання політичної активності стали вибори до Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР, що пройшли навесні 1989 і 1990 рр. Це були перші вільні вибори з часів виборчої кампанії до Установчих зборів, здійсненої ще в 1917 р. У березні 1990 р. зібралася Верховна Рада XII-го скликання, яка стала працювати на постійній основі й у гострих дискусіях, у протиборстві думок вирішувати надзвичайно складні проблеми, що постали в умовах «перебудови». У парламенті сформувалися комуністична більшість, яка дістала офіційну назву «За радянську суверенну Україну» (так звана «група 239»), та опозиція – Народна рада, що складалася здебільшого з членів Народного руху України і проголосила своє метою утворення незалежної держави.

16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України, що створило основу для республіканської державотворчості й послаблення залежності від союзного законодавства. Після цього суспільно-політичні процеси в республіці значно прискорилися, зокрема відбулися страйк шахтарів у Донбасі й голодування студентів у Києві. У жовтні 1990 р. парламент зробив черговий крок уперед: вніс поправки і доповнення до Конституції УРСР 1978 р., скасувавши статтю 6 про керівну й спрямовуючу роль КПРС і переглянувши низку інших статей, що відображало поступову трансформацію політичної системи суспільства, а також реальну суверенізацію республіки.

Стрімке посилення відцентрових тенденцій, які загрожували єдності, а врешті, самому існуванню СРСР, викликало неабияке занепокоєння кремлівського керівництва. Почалися пошуки шляхів укладання нового союзного договору, підтримані лідерами дев'яти союзних республік (так званий новоогарьовський процес). Проте найбільш ортодоксальні вожді КПРС і представники силових відомств не могли змиритися з утратою влади й очевидним розпадом СРСР, що відбувався на їхніх очах. У серпні 1991 р. вони зробили спробу державного перевороту, створивши Державний комітет із надзвичайного стану, що викликало рішучий опір демократичних сил. Провал путчу привів до докорінної зміни політичної ситуації в СРСР, союзних республіках, а в кінцевому підсумку – до «параду незалежностей».

24 серпня 1991 р., за пропозицією від Народної ради Ігоря Юхновського, Верховна Рада прийняла «Акт проголошення незалежності України», який став поворотною віхою в новітній історії українського народу. Цим документом стверджувалося «створення самостійної Української держави – України», що є неподільною і недоторканою і на території якої мають чинність

виключно Конституція і закони України. На референдумі 1 грудня 1991 р. остаточно визначилась подальша доля України: на питання про підтвердження Акта проголошення незалежності України позитивну відповідь дали 28,8 млн громадян, або 90,3 %. Того ж дня відбулися вибори Президента України: у голосуванні взяли участь 31,9 млн громадян, з яких майже 62 % проголосували за Леоніда Кравчука.

Висновки й перспективи подальшого дослідження. Таким чином, цей референдум остаточно закріпив незалежність України; зробив можливим міжнародне визнання нашої держави, її входження у світове співтовариство; засвідчив неминучість розпаду СРСР і пришвидшив становлення на його теренах нової державно-політичної системи. Крім того, завдяки винятковій одностайності громадян референдум визначив мирний шлях подальших перетворень в країні. Можна з упевненістю констатувати, що події 24 серпня й 1 грудня 1991 р., що нерозривно пов'язані між собою, стали видатними віхами в історії України. Вони поклали початок новітньому етапу в розвитку української державності, втіливши одвічне прагнення народу жити вільно і, як мовив Максим Рильський, «свій дух велично-гідний, як житнє зерно зберегти». Цей період історії України потребує докладного вивчення на конкретному документальному матеріалі.

DOI: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.21.16>

УДК 94 (477/438)

Микола Кучерепа

Договір Петлюра – Пілсудський 1920 року

В статті на основі широкого кола джерел досліджуються проблеми, пов'язані із укладанням у Варшаві у квітні 1920 р. політичної і військової конвенції між урядами Української Народної Республіки і Польщі.

Польсько-український альянс 1920 року настав у час, коли Україна і Польща вже були виснаженні роками світової війни. Успішне існування країн, що відновили або розпочали своє державницьке життя після Першої світової війни, вимагало вирішення складних територіальних, національних і політичних справ. Особливо складною ситуація була в Україні, яка опинилася у повній міжнародній ізоляції. Лише Польща могла стати першорядним союзником для України.

В статті наведено конкретні приклади із переговорного процесу між українською дипломатичною місією і представниками польського уряду. Українсько-польському порозумінню сприяла відверто проросійська політика держав Антанти. Автор стверджує, що через важке військово-політичне становище УНР, цей договір не міг мати паритетного характеру. Польща вела діалог з Україною з позиції сили, висунувши українській делегації значні територіальні домагання. Більшовицька загроза, байдужість та нерозуміння з боку Антанти змусили українську делегацію погодитися на польські вимоги. Коли постала дилема: Україна без західних земель, чи повне зникнення її під більшовицькою навалою, Петлюра вибрав перше.

Проте, укладання Варшавського договору можна вважати значною перемогою української дипломатії. УНР вдалося добитися офіційного визнання з боку Польщі і отримати військову допомогу в боротьбі за відновлення незалежності Наддніпрянської України. Варшавські домовленості мають велике значення не тільки для українського народу, але й для всієї Європи. Завдяки боротьбі УНР з найбільшими більшовицькими силами зуміли відстояти свою незалежність Естонія, Латвія, Литва, Фінляндія

Ключові слова: Варшавський договір, С. Петлюра, Ю. Пілсудський, Польща, Ризький мирний договір, Україна, Українська дипломатична місія.

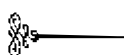
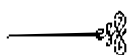
Kucherepa M.M. Warsaw treaty of 1920: genesis, problems and results.

Based on a wide range of sources, the article examines the problems associated with the conclusion in Warsaw in April 1920 of a political and military convention between the governments of the Ukrainian People's Republic and Poland.

The Polish-Ukrainian alliance of 1920 came at a time when Ukraine and Poland were already exhausted by the years of World War II. The successful existence of countries that restored or began their state life after the First World War required the solution of complex territorial, national and political issues. The situation was especially difficult in Ukraine, which found itself in complete international isolation. Only Poland could become a primary ally for Ukraine.

The article provides specific examples from the negotiation process between the Ukrainian diplomatic mission and representatives of the Polish government. The openly pro-Russian policy of the Entente states contributed to Ukrainian-Polish understanding. The author argues that due to the difficult military-political situation of the UPR, this agreement could not be of a parity nature. Poland conducted a dialogue with Ukraine from a position of strength, putting forward significant territorial claims to the Ukrainian delegation. The Bolshevik threat, indifference and misunderstanding on the part of the Entente forced the Ukrainian delegation to agree to Polish demands. When the dilemma arose: Ukraine without Western lands, or its complete disappearance under the Bolshevik invasion, Petliura chose the former.

However, the conclusion of the Warsaw Pact can be considered a significant victory for Ukrainian diplomacy. The UPR managed to gain official recognition from Poland and receive military assistance in the struggle to restore the independence of Dnieper Ukraine. The Warsaw Pact is of great importance not only for the Ukrainian people, but for the whole of Europe.

Thanks to the struggle of the Ukrainian People's Republic with the largest Bolshevik forces, Estonia, Latvia, Lithuania, and Finland managed to defend their independence.

Key words: Warsaw Pact, S. Petliura, J. Pilsudski, Poland, Riga Peace Treaty, Ukraine, Ukrainian Diplomatic Mission.

22 і 24 квітня 1920 року у Варшаві урядами Української Народної Республіки і Речі Посполитої Польської були укладені політична і військова конвенції, які увійшли в історію, як варшавський договір, навколо якого ще й до сьогодні точаться гострі суперечки.

Цей договір став об'єктом дошкульної критики навіть з боку близьких колег і однодумців Петлюри. Дехто прямо звинувачував його у державній зраді.

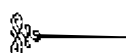
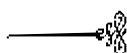
В зв'язку з тим, що основні положення договору вже проаналізовані у численних дослідженнях українських і польських вчених [2; 4; 5; 24; 25, 37–44; 26] детально зупинятися на текстах політичної і військової конвенцій не має необхідності. Нагадаємо лише те, що Польща визнавала право України на незалежне державне існування, а Директорію УНР на чолі з Головним отаманом С. Петлюрою – за верховну владу в УНР (пункт 1). Польща зобов'язувалася не укладати антиукраїнських угод (п. 4) і гарантувала українцям культурні права. Водночас Польща залишала за собою етнічні українські землі Східної Галичини, Західної Волині та Холмщини з Підляшшям і Поліссям [25; 40–42]. Військова конвенція теж віддавала переваги польській стороні: воєнні дії на Правобережжі мали відбуватися під польським командуванням; польська сторона здійснювала керівництво залізницями, охорону запілля, а також владу на зайнятій в момент підписання конвенції території УНР. Польський уряд зобов'язувався озброїти коштом української сторони три дивізії, а український – забезпечувати необхідним провіантом польські відділи на час їхнього перебування в Україні [2, 26].

Польсько-український альянс 1920 року настав у час, коли Україна і Польща вже були виснажені роками світової війни. Успішне існування країн, що відновили, або розпочали своє державницьке життя на території Східної Європи після Першої світової війни, вимагало вирішення складних територіальних, національних і політичних справ. Цьому, однак, не сприяла ситуація, що протягом довгого часу укладалась не найкраще. Особливо складною вона була в Україні, яка опинилася у повній міжнародній ізоляції. Антанта, озлоблена на Україну через укладання нею сепаратного миру з Центральними державами, не визнавала її. «Червона» і «біла» Росія також не бажали втрачати найбагатшу провінцію колишньої імперії. ЗУНР вела війну з Польщею. Непевною залишалася ситуація на кордоні з Румунією.

Щодо зовнішньої політики, то в українському уряді не було єдності. Тогочасний голова Директорії В. Винниченко був готовий шукати порозуміння з більшовиками. А С. Петлюра намагався будь-що дійти до порозуміння з Антантою, щоб усі сили кинути проти Москви. Проте визнання альянтами незалежності України залишалися безуспішними. Відома історик Н. Полонська-Василенко підкреслює, що Антанта застосувала повну блокаду України, не дозволила навіть доставити санітарні матеріали та медикаменти [14, 535].

Невизначеність зовнішньополітичного курсу УНР привела до того, що у 1919 р. вона продовжувала воювати на всіх фронтах, головними з яких були: на сході – протибільшовицький, а на заході – протипольський. Активізація бойових дій на Волині поряд із запеклими боями у Східній Галичині створювала далеко не найсприятливіший фон для українсько-польських переговорів. До того ці невдачі на фронтах призвели до персональних змін у Директорії. В. Винниченко 11 лютого 1919 року подав у відставку, а місце голови зайняв С. Петлюра. Останній, очоливши Директорію, відразу ж розгорнув активну роботу по встановленню тісних зв'язків з Антантою. Проте всі його намагання добитися визнання Антантою УНР виявилися безрезультатними. Західні альянти твердо відстоювали ідею відродження Російської імперії.

В такій ситуації можливі були дві альтернативи: перша – йти на примирення з більшовиками, друга – шукати союзників для боротьби з «червоною» Москвою. Ними могли тоді стати Румунія і Польща. Проте Румунія, як писав у своїх спогадах Станіслав Грабський, «не бажала утворення будь-якої української держави на території Східної Галичини. Адже ж до неї після розпаду Австрії приєдналась русинська людність серед якої у випадку успіху української акції в Галичині могли б поширитися сильні націоналістичні прагнення» [20, 121]. Великого вибору не було. А тому Головний отаман, зважаючи на обставини, просив Румунію «якомога скоріше задовольнити потреби української армії в зброї і амуніції» [11, 355]. Консультації велися у Бухаресті. Однак до

справді приятних і дружніх стосунків між Румунією і Україною не дійшло. Румунія погодилася лише частково продавати Українській Народній Республіці амуніцію [5, 253]. Жодного ж договору між обома державами підписано не було.

За такої ситуації єдиною державою, зацікавленою у продовженні визвольної боротьби України, залишалася Польща. Вона могла надати їй реальну військову допомогу. Тому Петлюра насамперед хотів знайти підтримку Польщі, а через неї нав'язати контакти з державами Антанти. Загальна політична і військова ситуація нагально вимагала саме такого кроку. Польща, що мала армію чисельністю майже 130 тис. осіб [18,585], могла стати першорядним союзником для України.

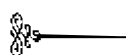
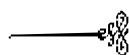
Важливу роль у цьому зіграли особисті контакти Головного отамана армії УНР і Начальника Польської держави. Ярослав Грицак у своєму «Нарисі історії України» зауважує, що «зближенню Пілсудського і Петлюри сприяло те, що між ними було багато спільного. Обидва стояли на чолі війська, не маючи військової освіти й не пройшовши всіх щаблів офіцерської кар'єри. Вони були романтиками, які стали прагматиками з необхідності. І Пілсудський і Петлюра поділяли соціалістичні погляди, але пожертвували ними у критичний час національних змагань заради досягнення самостійності. Обидва піднеслися понад усіма партійними різницями в середині своїх суспільств і стали уособленням визвольних змагань всієї нації. З тією, однак, засадничою різницею, що Пілсудський представляв націю **переможну**, а Петлюра – **переможену**. Тому один залежав цілком від великодушності і чесності іншого» [1, 154].

Справа українсько-польського порозуміння в цей час була непростою. Не останню роль у цьому відіграли федеративні плани Ю. Пілсудського. Його концепція полягала у створенні на Сході національних держав, поєднаних з Польщею рамками федеративного союзу, і котрі перебували б під її гегемонією – України, Литви, Білорусі. Вони мали становити своєрідний бар'єр, який відділяв би Польщу від Росії [22, 98–101]. С. Петлюра не сподівався на рівноправність в разі укладення угоди, оскільки розумів, що більшість польських політичних угруповань негативно ставиться до українського національно-визвольного руху і притримуються точки зору лідера Національно-демократичної партії Романа Дмовського [24, 181]. Ендеки проповідували етнічно однорідну польську національну державу, яка мала бути досягнута шляхом асиміляції слов'янських меншин і вигнання євреїв. Національні демократи відмовляли українцям у статусі нації, вони були за поділ України між Польщею і Росією [23, 50–53]. Тезу про необхідність існування сильної держави Р. Дмовський аргументував тим, що між наймогутнішим німецьким і найбільш анархічним російським народами не має місця для малого народу, який просто не витримає суперництва. А тому поляки повинні прагнути стати великим народом і мати могутню державу [16, 85–87].

Така концепція Р. Дмовського знайшла широке коло прихильників серед польського населення, у свідомості значної частини якого впливовими залишалися ще великодержавницькі прагнення – традиції розбудови держави від моря до моря. Проте, Ю. Пілсудський користувався більшим авторитетом та популярністю і саме він визначав політику краю. Він прекрасно розумів, що західні кордони Польщі визначають держави Антанти, а щодо східного кордону, то потрібно покладатися на власні сили. Так в інструкції для міністра закордонних справ Л. Василевського ще в 1918 р. він підкреслював: «Все те, що Польща, маючи на увазі кордони, отримає на заході, буде подарунком коаліції, бо там нічого власними силами не досягнемо. Натомість здобутками на Сході будемо завдячувати виключно собі, нашим власним силам» [19, 649].

Уряд УНР, опинившись у безвихідному становищі, направив до Варшави свого представника Б. Курдиновського, який 24 травня 1919 р. підписав угоду з польським прем'єром І. Падеревським в справі надання допомоги урядові УНР у боротьбі проти «червоної» Росії. Одночасно Б. Курдиновський, не маючи повноважень на це, від імені уряду УНР заявив, що в обмін на визнання і допомогу у війні з більшовиками керівництво Наддніпрянської України зрікається права вирішувати подальшу долю Східної Галичини [9, 308]. Уряд УНР не визнав цієї угоди як такої, що підписана з перевищенням повноважень. С. Петлюра наказав міністру закордонних справ А. Лівницькому негайно відкликати Б. Курдиновського до Кам'янця і покласти край його злочинній діяльності на шкоду українським інтересам у Польщі. Але Курдиновський «накивав п'ятами» до Парижа» [5,258].

Українсько-польському порозумінню сприяла проросійська політика Антанти. Відновлення «великої Росії» ставило під сумнів незалежність Польщі. Ю. Пілсудський стверджував: «...якщо українська справа буде вирішена на їхню користь (Росії. – М.КІЇВ), тоді вона піде на Польщу» [2, 13–

14]. Саме ця обставина змусила Пілсудського звернутися через свого представника до Петлюри з пропозицією встановлення контактів. В свою чергу подібних контактів шукав і Петлюра.

Українсько-польські контакти активізувалися у серпні 1919 р. Українська дипломатична місія на чолі з П. Пилипчуком уклала 1 вересня 1919 року угоду про перемир'я з Польщею. Одночасно керівник місії виступив із заявою про згоду УНР на кордон із західним сусідом по Збручу. І знову повторилася історія з Б. Курдиновським. П. Пилипчука було обвинувачено в тому, що він своєю заявою відносно кордонів перевищив дані йому повноваження [24, 84–85].

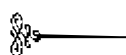
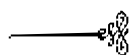
До Варшави поїхала нова дипломатична місія, яку очолив виконуючий обов'язки міністра закордонних справ А. Лівичкий. Він отримав чіткі вказівки від урядів УНР і ЗУНР щодо майбутніх кордонів. Українська делегація могла погодитись уступити полякам Холмщину і Підляшшя і то тимчасово – до часу скликання українського парламенту, за яким і буде останнє слово у цьому питанні [7, 103]. Переговори йшли надзвичайно складно, оскільки з багатьох питань погляди обох делегацій були діаметрально протилежні, особливо в питанні про кордони. Польська сторона домагалася кордону по Збручу, а щодо Волині, то погоджувалася, щоб питання про тутешній кордон вирішила Паризька мирна конференція [24, 85–86].

Тимчасом військово-політичне становище УНР набирало загрозливого характеру. Український фронт під натиском росіян міг у будь-який момент упасти і останні діставали вихід до східного польського кордону по всій його протяжності. 4 листопада 1919 року у Жмеренці за участю С. Петлюри і С. Петрушевича відбулася військова нарада. На ній міністр військових справ генерал В. Сальський заявив: «Роль стратегії вже скінчена. Ми переможені ворогами, а вороги ті: тиф, холод, незабезпеченість армії, без якого ніяка армія не в силі боротися. Військовій силі ворогів не треба великої напруги, щоб винищити до ноги всіх. Тепер дипломати мусять врятувати їх від фізичного винищення» [9, 315]. Через два дні, 6 листопада Начальна команда Української галицької армії за наказом генерала Тарнавського підписала угоду з Добровільною армією про перехід УГА на сторону А. Денікіна [9, 315]. Зрада галичан поставила армію і уряд УНР на грань цілковитої катастрофи. Залишки армії УНР відступили на Волинь. Щоб не допустити захоплення Кам'янця–Подільського денікінцями, Петлюра 8 листопада звернувся з проханням до польського військового командування ввести у місто частини польських легіонерів [13, 121].

В умовах військово-державної катастрофи, яку переживала УНР, переговори у Варшаві продовжувалися. Безвихідність становища примушувала українську сторону погоджуватися на принизливі умови, йти на поступки польській стороні. Симон Петлюра 11 листопада писав А. Лівичкому: «...Дуже жалко, що ми цих переговорів не почали раніш: може б, мали більш сприяючі для нас обставини для заключення договору з Польщею» [12, 183].

Польська делегація відкинула українські пропозиції і вимагала в найближчий час дати остаточну відповідь у справі кордонів. 12 листопада 1919 р. відбулася нарада української делегації, на якій обговорювався проект польсько-української декларації. У виступі А. Лівичкого було зазначено, що кордон між Польщею та УНР проходить по р. Збруч. При цьому він запевнив, що Польща буде зобов'язана надати Східній Галичині національно-територіальну автономію, умови якої вироблятимуться при співучасті представників УНР [24, 183].

27 листопада голова української дипломатичної місії А. Лівичкий поїхав в Україну, де хотів проконсультуватися з урядом. Зокрема, 28 листопада у Львові відбулася нарада за участю членів Директорії УНР Ф. Швеця та М. Макаренка, а також керівника міністерства закордонних справ Західної області УНР В. Старосольського. Всі присутні на нараді погодилися із тим, що інтереси майбутнього Української держави вимагають негайного підписання угоди з Польщею, хоч би ціною значних територіальних поступок [2, 23]. Заручившись підтримкою декількох провідних членів українських урядів, А. Лівичкий повернувся назад до Варшави, де 2 грудня скликав розширену політичну нараду. В ній, окрім членів дипломатичної місії, брали участь члени уряду та такі відомі громадські та політичні діячі, як М. Єрем'єв, М. Ковалевський, КИЇВ Павлюк, П. Христюк, С. Шемет та інші [5, 263]. Андрій Лівичкий, звертаючись до присутніх, заявив: «Українська місія, зараз стоїть перед підписанням Декларації до Польського уряду. Умови, які зазначені в Декларації надзвичайно тяжкі для українського народу, умови складені під пресією польської сторони і формулювання пунктів вже змінена бути не може. Однак політичне та військово-положення України тепер, остільки трудне, що підписання такої Декларації являється єдиним

порятунком» [2, 23]. Найбільшу дискусію викликала проблема Галичини. У своєму виступі Софія Русова зазначила: «В Декларації нема нічого, що могло б бути образливим для Галичини. Справді, після минулих подій навряд, чи може уряд Український мати формальні права на Галичину. Галичина, окупована польським військом, а політичною основою її дальшого існування є Статут, вироблений в Парижі Антантою. Таким чином, будучина Галичини, загарантована міжнародним актом і Декларація зашкодити їй не може» [15, 43–51]. Схвалення тексту Декларації представниками основних політичних сил, кажучи сучасною мовою, давало «добро» для укладення майбутнього договору. Це також відкидає усі закиди щодо одноосібної ролі Петлюри в процесі укладення угоди з Польщею. Того ж дня 2 грудня 1919 року сторони підписали Декларацію про засади українсько-польського договору. Представник польської сторони Р. Кнолль тоді заявив: «У відповідь на цю декларацію хочу зазначити, що (...) вже тепер себе можемо вважати союзниками у Східній Європі» [3, 67].

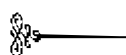
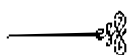
А. Лівіцький після підписання декларації інформував С. Петлюру: «Посилаємо копію декларації, яку підписали з жалем і болем» [8, 59]. Одночасно А. Лівіцький зазначав: «Приймаючи таке рішення, ми брали на увагу також те, що в декларації поза всім іншим маютьесь позитивні моменти, дуже важливі для нашої справи. Так, ми домагаємось від польського уряду: признати самостійність УНР, допомогти нам зброєю, набоями та іншим військовим майном, нарешті відкрити для нас транзит з іншими державами» [6, 59].

На жаль, ця угода мала й іншу сторону медалі. На окупованих землях польські власті ставились до своїх фактичних союзників не найкращим чином. На окупованих Польщею землях, польська адміністрація, та польське військо тероризувало українську людність. Обставини змусили Голову Директорії УНР С. Петлюру звернутися з Меморандумом до керівника Польської держави Ю. Пілсудського. У цьому досить об'ємному документі С. Петлюра навів численні факти ворожого ставлення польських властей, терору, грабінництва і всякого ряду насильства польської адміністрації та війська на українських землях [10, 203–204]. В подальшому українсько-польський діалог призупинився більше як на три місяці. Причин тут, очевидно є декілька – і внутрішніх, і зовнішніх.

Серед внутрішньополітичних причин ми бачимо досить значний опір східній політиці Ю. Пілсудського з боку ендеків, які воліли піти скоріше на примирення з Росією, ніж погодитися на незалежність України. І лише весною 1920 р. Юзефу Пілсудському вдалося подолати опір націонал-демократів. Щодо зовнішньополітичних причин, то Польща не наважувалася дратувати Антанту, яка і подалі робила ставку на білогвардійців з їх концепцією «єдиної і неділимої». І лише остаточна поразка військ генерала А. Денікіна весною 1920 року призвела до того, що Антанта, по-суті, залишила українське питання вирішувати Польщі на її власний розсуд. Переговори відновилися лише 11 березня 1920 року, але знову йшли дуже важко. Та й зрештою у цей час Ю. Пілсудський ще не мав чіткого погляду на українську справу. Зокрема в одній із своїх промов, наприкінці березня 1920 року, яку цитує С. Грабський у своїх споминах, Начальник держави сказав: «Даю вам слово, що не піду на Київ і воювати не буду за українську державу для Петлюри» [20, 145]. Відразу ж після цього він посередньо підтвердив свою думку Ігнацію Дашинському. Але вже через два дні Пілсудський заявив, що «потрібно більшовицькій наступ випередити нашим», а також що він вирішив ударити на Київ, оскільки це дасть йому можливість отримати «цінного союзника» в особі Петлюри [26, 85].

Після тривалих консультацій між представниками урядів УНР і Речі Посполитої взимку 1920 року між двома державами було досягнуто певних домовленостей, які позитивно вплинули на зближення позицій держав-союзників. Зокрема, на підставі такого порозуміння до складу уряду УНР було введено двох міністрів-поляків: Генрика Юзевського на посаду заступника міністра внутрішніх справ, а Станіслава Стемповського – на міністра рільництва [21, 113].

Робота по підготовці тексту угоди між Україною і Польщею поволі просувалася вперед. В ході переговорного процесу польська сторона ставила нові вимоги. Зокрема, 3 квітня польська делегація у запропонованому варіанті договору претендувала, крім Галичини, Полісся і Підляшшя, ще на сім повітів Волині. З огляду на ситуацію, С. Петлюра пропонував українській дипломатичній місії негайно прийняти всі умови, продиктовані Варшавою [5, 268]. Адже він розглядав союз із Польщею «як тактичний хід для встановлення зв'язку з Європою, незалежно од того, що цей акт був актом спасіння для дальшого провадження нашої боротьби» [11, 517].

Врешті-решт, дійшло до підписання Варшавського договору, на основі якого розпочалася відома в історії кийвська виправа Ю. Пілсудського. Українсько-польські війська мали спочатку блискучі успіхи. 7 травня 1920 року вони увійшли до Києва. Проте у червні ситуація на фронті різко змінилася. Під натиском більшовицьких військ союзницькі війська змушені були відступати.

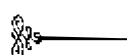
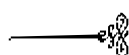
Спроба визволення України з-під влади московського більшовизму об'єднаними силами армії УНР і Польщі у 1920 році закінчилася невдало. 18 жовтня польська сторона підписала з радянською Росією сепаратне перемир'я, а 18 березня 1921 року – Ризький мирний договір, односторонньо зламавши узяті на себе зобов'язання щодо УНР. Визнавши формально «державність» радянської України, Польща тим самим погодилася зі встановленням московського окупаційного режиму в Україні [17, 100]. Проте, як вважає професор Богдан Гудь, кваліфікувати Ризький договір як «зраду» Польщею взятих на себе зобов'язань щодо Української Народної Республіки було б надто упереджено [26, 133].

Попри всі застереження треба таки визнати, що домовленості, укладені між УНР і Польщею у квітні 1920 року, стали важливою віхою в історії українсько-польських відносин. Найголовнішим є те, що обидві країни прийшли до усвідомлення необхідності стратегічного партнерства задля забезпечення своєї незалежності. Попри всю контрверсійність оцінок Варшавського договору в історіографії, безсумнівним є те, що він був єдино можливим шляхом продовження збройної боротьби українського народу проти більшовицького поневолення і за порятунок української державності.

Варшавський договір має велике значення не тільки для українського народу, але й для всієї Європи. З великою певністю можна допустити, що коли б не спільний українсько-польський спротив, то запланований більшовицький похід на Польщу, Румунію, Чехословаччину, був би успішним і обернувся трагедією для усіх цих народів. Завдяки боротьбі УНР з найбільшими більшовицькими силами зуміли відстояти свою незалежність Естонія, Латвія, Литва, Фінляндія.

Джерела та література:

1. Грицак Я. Й. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ, 1996.
2. Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр. Львів, 1997.
3. Доценко О. Літопис Української революції. Матеріали й документи до історії й революції 1917–1923. Т. II. Кн. 5. Львів, 1924.
4. Єременко Т. С. Петлюра і Юзеф Пілсудський / У 70-річчя паризької трагедії 1926–1996: Збірник пам'яті Симона Петлюри. Київ, 1997.
5. Литвин С. Х. Симон Петлюра у 1917–1926 роках. Історіографія та джерела. Київ, 2000.
6. Мазепа І. Огнева проба: Українська політика і стратегія в добу Зимового походу 1919 – 1920 рр. Прага, 1941.
7. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917–1921. Т. II. Прага, 1942.
8. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції: 1917–1921: У 3-х частинах. Т. II. 2-ге видання. Прага, 1950.
9. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. Київ, 1993.
10. Петлюра С. Статті. Київ, 1993.
11. Петлюра С. Статті, листи, документи. Т.2. Нью-Йорк, 1956.
12. Петлюра С. Статті, листи, документи / Упоряд. В. Сергійчук Т.3. Київ, 1999.
13. Подляський К. Білоруси – литовці – українці: Наші вороги – чи брати? «Відмова», 1986.
14. Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 2. Київ, 1992.
15. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВУ), ф.3696, оп.2, стр.275.
16. Akty i dokumenty dotyczące sprawy granic Polski na konferencji pokojowej w Paryżu 1918–1919, Paryż, 1926, cz. 1.
17. Dąbski J. Pokój Ryski. Wspomnienia, traktacje, tajne układy z Joffem, listy. Warszawa, 1981.
18. Deruga A. Polityka wschodnia Polski, Warszawa.
19. Dzieje Polski, red. J. Topolski, Warszawa, 1976.
20. Grabski S. Pamiętniki, do druku przygotował i wstępem opatrzył Witold Stankiewicz, t.2, Warszawa 1989.
21. Józewski Henryk. Zamiast pamiętnika // Zeszyty Historyczne (Paryż), 1982, t. 60.
22. Mackiewicz (Cat) S. Historia Polski od 11 listopada 1918 r. do 17 września 1939 r. Warszawa, 1990.
23. Pobóg-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski. 1864–1945. Londyn, 1956. T. 2, cz. 1.
24. Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. Toruń, 1997.
25. Ukraina – Polska: Kultura, wartości, zmagania duchowe. Koszalin, 1999.
26. Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. T: 3. Warszawa, 1996.

DOI: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.21.17>

УДК [94 (47+57):37.014]''1920/1941''

Людмила Стрільчук

Шкільна історична освіта в радянській Україні у 20-х – початку 30-х років ХХ століття: особливості, тенденції, результати.

У статті досліджується еволюція радянської державної політики у сфері шкільної історичної освіти у період 20-х – поч.30-х років ХХ століття, та особливості її проявів в Україні. Атмосфера взаємної недовіри між більшовицькою владою та учительством вплинула на соціальну політику щодо педагогів, в це у свою чергу проявилось у матеріальному становищі учительства, падінню престижу професії, гострої нестачі учительських кадрів.

У статті аналізуються ідеологічні, політичні та методологічні причини, які призвели до ліквідації традиційного шкільного курсу історії. Доведено, що роль історії в рамках комплексних програм постійно змінювалася, а історичні сюжети були, як правило, покликані ілюструвати економічні та політичні успіхи радянської влади, акцентувати увагу на радянських лідерах, тощо. Натомість історичні факти дорадянського періоду замовчувалися, або ж перекручувалися, історичні події попередніх епох подавалися тенденційно, крізь призму ідеологічних догм. У шкільній програмі акцентувалася увага на вивченні історії середніх віків та стародавнього часу, але лише побіжно згадувалася доба козаччини чи ХІХ ст..

Доведено, що у вихованців радянських шкіл 20-х років ХХ століття не могло сформуватися цілісного уявлення по історію як таку. Це стосувалося як вітчизняної історії так і, загалом, світової історії. Окрім того, окремі історичні події, факти та явища, що розглядалися на заняттях суспільствознавства та інших предметів, подавалися відірвано від історичного контексту. Невтішні наслідки впровадження «комплексного методу» в школі, а також позиція вчителів змусили ідеологів, вчених-педагогів та істориків повернутися до повноцінного систематичного курсу з історії.

Ключові слова: шкільна історична освіта, навчальні програми, радянська влада, ідеологія, педагогічні кадри, шкільний курс історії, радянська Україна.

The article examines the evolution of Soviet state policy in the field of school history education in the 20s - early 30s of the twentieth century, and the peculiarities of its manifestations in Ukraine. The atmosphere of mutual distrust between the Bolshevik government and the teachers influenced the social policy towards teachers, which in turn manifested itself in the financial situation of teachers, the decline of the prestige of the profession, the acute shortage of teachers.

The article analyzes the ideological, political and methodological reasons that led to the elimination of the traditional school history course. It is proved that the role of history in the framework of complex programs was constantly changing, and historical plots were usually designed to illustrate the economic and political successes of the Soviet government, to focus on Soviet leaders, and so on. Instead, the historical facts of the pre-Soviet period were silenced or distorted, and the historical events of previous epochs were presented tendentiously, through the prism of ideological dogmas. The school curriculum focused on the study of the history of the Middle Ages and ancient times, but only briefly mentioned the era of the Cossacks or the nineteenth century.

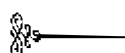
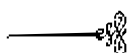
It is proved that the pupils of Soviet schools of the 1920s could not form a holistic view of history as such. This applied to both domestic history and, in general, world history. In addition, certain historical events, facts and phenomena considered in social studies and other subjects were presented in isolation from the historical context. The disappointing consequences of the introduction of the "comprehensive method" in schools, as well as the position of teachers forced ideologists, scholars, educators and historians to return to a full-fledged systematic course in history.

Key words: school historical education, curricula, Soviet power, ideology, pedagogical staff, school history course, Soviet Ukraine.

Постановка наукової проблеми та її значення. Разом із утвердженням більшовиків при владі в Україні розпочався безпрецедентний за своїми масштабами та радикалізмом соціалістичний експеримент, складовою якого були і перетворення в системі освіти, зокрема історичної. І це не випадково, адже, саме історія слугувала тією підвалиною, на основі якої більшовицьке керівництво намагалось вибудувати нову радянську ідеологію.

Аналіз останніх досліджень з проблеми. В основу представленої статті покладено матеріали, що датуються хронологічними межами визначеними у статті, однак використовуються і найсучасніші дослідження. З найновіших публікацій, що присвячені запропонованій темі слід виділити низку статей молодого чернівецького дослідника С. Слободяна, який вивчав погляди радянських лідерів на шкільну освіту [13], історичну зокрема, досліджує концепції вітчизняної історії крізь призму шкільних підручників 30-40-х років ХХ століття [15], аналізує суспільні дискусії щодо історичної освіти в СРСР наприкінці 20-х років ХХ століття [14].

Одним із найновіших досліджень педагогічних колективів радянської України періоду 1920 – 1960-х років є монографія полтавського дослідника О.Лук'яненка «Найближчі друзі партії» колективи педагогічних вишів України в образах щодення 1920-х – першої половини 1960-х років» [6].

Загалом, наявна джерельна база та історіографія дозволяють повною мірою розкрити задекларовану тему та різноаспектно проаналізувати особливості та головні тенденції шкільної історичної освіти в Україні у період 20-х – початку 40-х років ХХ століття.

Метою дослідження є аналіз особливостей становлення та розвитку шкільної історичної освіти в радянській Україні у задекларованих хронологічних рамках, а **завданнями статті**, авторка ставить відстеження наслідків приходу більшовиків до влади для системи шкільної історичної освіти.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Жовтневий переворот в Росії став каталізатором розколу суспільства колишньої імперії. Захоплення більшовиками влади в Росії, а згодом і в Україні, було сприйнято доволі не однозначно різними соціальними групами. Серед тих хто з недовірою поставився до нової влади була інтелігенція, чиновники, буржуазія, які саботажем, а часто і відкритими виступами демонстрували своє відношення до більшовиків. А між тим, нова влада відчувала гостру потребу у кваліфікованих кадрах.

Більшовицькі лідери вимагали від школи не просто цілковитого переродження, але й виконання нею цілої низки завдань політичного та господарсько-економічного характеру. В.Ленін з цього приводу писав: «...тепер ми повинні виховати нову армію педагогічного персоналу, який має бути тісно зв'язаний з партією, з її ідеями і повинен бути проїнятим її духом... і має зацікавити маси тим, що роблять комуністи» [5, с. 384].

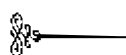
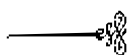
Дійсно, на педагогів та школу, значною мірою покладалася відповідальна і невідкладна місія – побудови комунізму [1, с. 181]. Проте, ті із партійців, яким реально довелося працювати з освітньою сферою народної освіти, зокрема, із настроями педагогів шкіл, науковців, а також, розуміючи, матеріальне становище цієї галузі, змушені були визнати, що лише на те, щоби належним чином підготувати вчительський склад, який міг би ефективно працювати на реалізацію партійних завдань, піде не менше десятиліття [11, с. 48]. Особливо актуальним це було щодо істориків, адже саме на історичну науку покладалася найвідповідальніша місія – ідеологічна підготовка радянських громадян.

Досліджуючи шкільну історичну освіту 20-х років ХХ століття не можна не згадати А. Луначарського, котрий відіграв помітну роль у сфері освіти та науки більшовицької держави. Його відкритість, комунікабельність, ораторський талант та поміркованість різко контрастували з категоричністю і радикалізмом більшості більшовицьких лідерів. Згодом А. Луначарський описував настрої вчителів того часу, поділивши їх на три групи: «...перша – цілком нікчемна меншість комуністів, лояльних до більшовиків. Друга – значна за кількістю, педагогічно сильна група осіб, що дотримувалися напрямку передових педагогів... Ця група охоче йшла на співпрацю щодо шкільної реформи, однак у політичній площині залишалася в числі ярих супротивників переходу влади до рад. І третя група – маса пересічних педагогів, в цілому вони вороже налаштовані щодо більшовиків» [7, с. 159].

Саме за таких умов, несприйняття режиму більшістю українських педагогів, які до того ж перебували у жалюгідному матеріальному становищі, відбувалося становлення радянської системи шкільної освіти на початку 20-х років ХХ століття. А між тим, ставши наркомом просвіти і розуміючи усю складність свого становища, А. Луначарський, забувши про класовий антагонізм, покладав великі надії на співпрацю зі старими кадрами управління освітою, що залишилися від тимчасового уряду.

Найгіршою для більшовиків була ситуація у середній школі. Несприйняття радянської влади в навчальних закладах було настільки масовим, що ті нечисленні вчителі, які наважилися заявити про свою підтримку нового уряду, піддавалися різного роду цькуванню. Проблема набула такого масштабу, що наркомом просвіти довелося присвятити їй своє звернення, пригрозивши арештом тим, хто займався такого роду цькуванням [14, с. 124 - 126].

На переконання авторки, масове несприйняття українськими педагогами більшовиків можна пояснити, щонайменше кількома причинами, однією з яких є радикалізм більшовиків у перебудові школи. За логікою радянської влади, щоб дати життя новій школі, треба було неодмінно знищити «школу буржуазну». Тому у перші ж роки радянської влади нова школа будувалася на основі відкидання практично усіх елементів школи дореволюційної: відкидалася

предметна система викладання, використання підручників, домашні завдання і, навіть, бальна система оцінки учнів [8, с. 26]. Для старого учительства руйнування дореволюційної школи було рівнозначним руйнуванню школи як такої. Практично усі ті знання, якими володіли досвідчені педагоги, оголошувалися непотрібними і, часто, шкідливими.

Замінити стару школу була покликана так звана «трудова школа». Ідея об'єднання навчання та виховання з виробничою працею була наслідувана Карлом Марксом у англійського педагога і філософа Роберта Оуена, останній, вважав таку систему єдиним методом створення всесторонньо розвинених людей [19, с. 495]. Так от, більшовики не лише суворо дотримувалися такого підходу в освіті, але й з усіх сил намагалися його реалізувати в радянських школах.

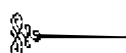
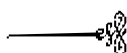
З радянської школи майже повністю була виключена історія як окремий предмет. Натомість вводилося так зване суспільствознавство – предмет, що зосереджував увагу на вивченні сучасності, виділяючи лише окремі історичні довідки для пояснення походження певних явищ. Позицію методистів партії щодо цього питання знаходимо у статті В. Шульгіна: «Наш підліток повинен знати сучасність. Не допотопна історія, не допотопне природознавство... не допотопний учитель нам потрібні. Ні, нам потрібен вчитель і учень, який знає сучасність...» [17, с. 15-16].

Не мала нова влада і чіткого бачення щодо наповнення навчальних програм. Як пише С. Слободян, замість чітких інструкцій вчителі отримували від Наркомпросу лише «приблизні» необов'язкові програми з окремих предметів. Ці програми давали лише загальні контури того, чим повинен займатися шкільний учитель. Програми були зустрінуті вкрай холодно навіть нечисленними вчителями-комуністами [13, с. 143 – 144]. Один із вчителів напише: « на складання програм Наркомпросом я дивлюся, як на марну трату часу не тільки тому, що ними ніхто не користується, але ще й тому, що вони по суті своїй невірні» [3, с. 78]. Як уже йшлося вище, одним із наслідків реформування шкільної освіти у перші роки радянської влади було, хоч і не повне, витіснення предмету «історія» зі шкільної програми. Сталося це з ряду причин, котрі умовно можна поділити на дві основні категорії: політико-ідеологічна доцільність та методичні міркування. Методичні міркування полягали у протиставленні так званої «трудової школи» школі «словесній». Одним із предметів, з яким асоціювалося поняття «словесна школа», була, беззаперечно історія.

Найбільш ініціативні вчителі робили спроби використовувати «трудові методи» навчання і вході занять історії. Найкраще для цього підходили теми, пов'язані із вивченням первісного суспільства (вчилися, наприклад, добувати вогонь, виготовляти сокири, і.т.д.). Хоча така методика підходила для вивчення історії первісного суспільства, побудувати на її основі увесь курс історії було неможливо, адже цілісне уявлення про хід як всесвітньої, так і вітчизняної історії не могло сформуватися ні в процесі праці, ні в ході самостійної чи то групової роботи учнів над літературою і джерелами. Необхідні були «старі», «словесні» методи, застосування яких у школі так різко засуджувалося аж до початку 1930-х років. Тому повноцінному курсу історії не знайшлося місця у новій парадигмі реформаторів шкільної освіти.

Не менш вагомими були й політико-ідеологічні міркування щодо викладання історії у радянських школах. З царських часів історичній освіті надавалося особливе значення. Ще за часів М. Карамзіна в основних рисах був сформований офіційний російський історичний наратив. Уся історія у ньому подавалася у вигляді черговості правлінь монархів, їх державних діянь і військових звияг. Навіть у історичних виданнях уже в перші роки після жовтневого перевороту підручниках в основному зберігався цей наратив. Нерідко матеріал був розподілений за періодом правління, а в кінці у вигляді додатку друкувався перелік руських князів, царів, імператорів і роки їх правління.

Таким чином, сам предмет «історія» у більшовиків, що свого часу здобували освіту у царській Росії, асоціювався з пропагандою царизму. Запропонувати достойну альтернативу традиційному наративу, тим паче, ефективно впровадити її у систему освіти в умовах воєнної розрухи і відсутності достатньої підтримки з боку педагогів, більшовики не мали змоги. Напружена ситуація, що склалася між владою та педагогами, а також світогляд і громадянська позиція вчителів загрожували тим, що у разі збереження традиційного курсу історії, він призводив би учнів до переконання про не легітимність діючої влади і цілком суперечив би основним постулатам більшовиків [14, с. 127].

Окрім того, згідно із марксистською ідеологією, уся історія людства до соціалістичної революції була історією пригноблення і експлуатації одними класами інших. А. Луначарський з цього приводу говорив: «ми схильні думати майже так само, як думали революціонери французької революції, що все старе заражено відомими пороками, що все старе є ніч людського напівіснування. І, оскільки ми так ставимося до цього минулого, чи є небезпечним такого роду історичне навчання, яке, по суті, ніби направлене в старе русло надмірної цікавості до цього минулого» [9, с. 4].

Відповідно, ні про яке національно-патріотичне виховання в умовах офіційної ідеології інтернаціоналізму не могло бути й мови. Напередодні і у роки революції вважалося, що поняття «патріотизм» вселялося буржуазією в уми пролетарської молоді з ціллю підкорення її своїй буржуазній ідеології і відволікання від активної боротьби робочого класу.

Впродовж 20-х років ХХ століття Наркомпросом було опубліковано велику кількість навчальних програм, це було пов'язано із тим, що на цей час школа ще не була уніфікованою. Особливо активно відстоював своє бачення шкільної освіти український Наркомпрос. Слід зауважити, що програми для міських і сільських шкіл дуже відрізнялися. Місце історії в програмах постійно змінювалося. Історія викладалася в якості окремого предмету, і у вигляді тематичних курсів, і включалася в курси суспільствознавства, і викладалася епізодично в рамках так званих «комплексних тем».

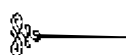
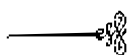
У якості одного із прикладів передачі історичних знань наведемо програму для 5-го класу 1925 року. Комплексною темою була тема про сільське господарство. В основу вивчення бралася найближче село, в якому проводилася екскурсія. В програмі ж 6-го класу уже комплексною темою була тема про фабрику (завод) і у відповідності до неї з історії вивчалася коротко історія капіталізму, боротьби робітничого класу на Заході і в Україні і т. п.

Дійсно може скластися враження про те, що історія внаслідок комплексної системи навчання втратила самостійне значення, що на перший погляд, дає підстави зробити висновок про нехтування авторами програм історичними знаннями. Але якщо поглянути на ці програми дещо ширше, стає очевидним, цілий ряд інших предметів страждали від такого підходу не менше, а можливо й більше, ніж історія [14, с. 126 – 127].

Історична освіта досліджуваного періоду кардинально відрізнялася як від історії в дореволюційних школах, так і від розуміння цього процесу сучасними педагогами. Відмова від виховання призвела до того, що традиційний історичний нагати з його героями і антигероями, полководцями і війнами, державними і їх політикою був викинутий за борт. У статті одного вчителя читаємо про викладання історії в старій школі: «А зміст – ці нескінченні, нікому не потрібні Людовіки та ін., війни! А хронологія! Страшно згадувати і радісно, що майже все це зникло...» [2, с. 168].

Але якою повинна була бути альтернатива? Адже яким би радикальними реформам не піддавалася школа і як би не називалися предмети у ній, в учнів усе-таки, за період навчання, повинно було сформуватися певне уявлення про минуле свого народу і своєї країни. Відповіді на це питання повинен був головний історик-марксист більшовиків М. Покровський. В. Ленін особисто вимагав, щоб М. Покровський, який займав посаду першого заступника наркома просвіти РСФРР, використовувався головним чином як вчений і був звільнений від адміністративних функцій [16, с. 37]. Написання марксистського курсу історії розглядав як першочергове партійно-урядове доручення. Для роботи над книгою йому не раз надавалися спеціальні відпустки [16, с. 37].

Перші дві частини «Російської історії у самому стислому нарисі», що охоплювали період з найдавніших часів до кінця ХІХ століття, були видані вже в 1920 р. і отримали дуже схвальний відгук В. Леніні. Останній дав рекомендацію щодо книги: «Щоб вона була підручником (а вона повинна ним стати). Треба доповнити її хронологічним вказівником» [12, с. 12]. Авторитет автора цієї праці, котрий аж до кінця 1920-х років вважався беззаперечним лідером серед радянських марксистів-істориків і до цього часу займав уже близько двадцяти посад [4, с. 77] додатково посприяв її популярності, у першу чергу серед вчителів. Адже, коли поставало актуальне для вчителя суспільствознавства питання «якою більшовики бачать історію?» відповіддю на нього

слугувала книга М. Покровського. Тому, коли шкільних учителів запитували, що довелося їм читати за останній час, цю роботу вказували у числі перших.

Переважна більшість тексту книги М. Покровського викладена зрозумілою доступною мовою, а щодо історичних подій, то складається враження, що ніби автор передбачав, що читач уже добре знайомий з ними, адже належного послідовного викладу бодай основних віх історії з вказанням відповідних дат ми, практично, не знаходимо. Натомість, автор конкретизується на висвітленні причин цих подій, власному трактуванні їх суті та наслідків. Подібна ситуація і з розкриттям у книзі історичних постатей. М. Покровський вводить їх у свою книгу в значній мірі довільно, згадує їх, ніби, мимохідь, для ілюстрації тієї чи іншої думки. Як правило, жодної необхідної історичної довідки щодо них не надається, не вказуються роки правління. Важливе місце у книзі відведено народним повстанням, які М. Покровський називає «революціями».

Те, що книга М. Покровського не підходила для роботи в школі головним чином з методичних міркувань, стало зрозумілим уже через кілька років її використання. Досить цікавими є висновки з цього приводу М. Нечкіної, зроблені у 1927 році, яка, зокрема писала: « зазвичай роль підручника насильно нав'язується видатній книзі М. Покровського... але ціль її – загальна схема вітчизняної історії, загальне марксистське окреслення її етапів. Щоб глибоко засвоїти матеріал, необхідні знання фактологічної історії. Ця робота не може замінити підручник, та М. Покровський і не мав цілі написати підручник» [14, с.126 – 127].

Не дивлячись на це, книгу М. Покровського широко продовжували використовувати у радянських закладах освіти різного рівня. Впродовж 20-х першої половини 30-х років ХХ століття так і не з'явився підручник, який би міг стати повноцінною заміною книги М. Покровського, його просто, не було кому написати. У цей період в радянській історичній науці склалася ситуація що сприяла негласному розподілу наукових інтересів істориків-марксистів і «старих професорів». Перші цікавилися основною історією ХІХ – поч. ХХ століття і не бачили сенсу в тому, щоб ретельно досліджувати більш ранні періоди, щодо «старих кадрів», то вони у свою чергу, навпаки, намагалися уникати політично небезпечних досліджень новітньої історії і усе більше занурювалися у вивчення середніх віків чи стародавнього часу.

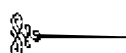
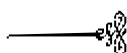
Така ситуація значно ускладнювала справу написання якісного підручника з історії для школи та вищих навчальних закладів. А тому, більшовикам довелося допустити до використання у школах підручників політично «чужих» авторів. Наприклад, значною популярністю користувалися підручники Р. Віппера, який у 1924 році був змушений емігрувати до Латвії, та меншовика М. Рожкова, котрий був за крок до того, щоб примусово покинути радянську Росію.

Висновки. Таким чином, у вихованців радянських шкіл 20-х років ХХ століття не могло сформуватися цілісного уявлення по історію. Це стосувалося як вітчизняної так і світової історії. Окрім того, окремі історичні події та явища, що розглядалися на заняттях суспільствознавства та інших предметів, подавалися відірвано від історичного контексту.

Невтішні наслідки впровадження «комплексного методу» в школі, а також позиція вчителів змусили радянських вчених-педагогів та істориків повернутися до повноцінного систематичного курсу з історії.

Джерела та література:

1. Быкова Е. Реформирование системы школьного образования в СССР в 1917 – 1930 гг.: организационные и идеологические аспекты / Е. Быкова // Весник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология. – Томск, 2011. - № 1 (13). – С. 179 – 189.
2. Елизаров А. опыт исторической лаборатории в школе II ступени / А. Елизаров // просвещение. – 1924. – № 4. – С. 167 - 185.
3. Из письма школьного инструктора // На путях к новой школе. – 1922. – № 2. – С. 78 – 79.
4. Королев Ф., Корнейчик Т., Равкин З. Очерки по истории советской школы и педагогики. 1921 – 1931 / Под ред. Ф Королева, В. Смирнова. – М.: АПН РСФСР, 1061. – 508 с.
5. Ленін В. Промова на Всеросійській нараді політосвіт губернських і повітових відділів народної освіти 3 листопада 1920 року / В. Ленін. Повне зібрання творів в 55 т. – Т. 41. – К., 1974. – С. 379 – 388.
6. Лук'яненко О. «Найближчі друзі партії» колективи педагогічних вишів України в образах щодення 1920-х – першої половини 1960-х років / О. Лук'яненко
7. Луначарский А. Воспоминания и впечатления / состав. Н.Трифорова. – М., 1968. – 376 с.

8. Луначарський А. Об отмене отметок / А. Луначарський // Народное просвещение. - 1918. - № 4-5. - С. 26.
9. Луначарський А.В. О преподавании истории в коммунистической школе. - Пг.: Издательство отдела подготовки учителей, 1918. - 20 с.
10. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. Ин-т маркс.-ленин. При ЦК КПРС. - 2-е изд. - Т. 23: Капитал, т.1. - М.: Политиздат, 1960. - 907 с.
11. Мрочех В. Задачи союза учителей интернационалистов / В. Мрочех // Народное просвещение. - 1918. - № 1-2. - С. 48-50.
12. Письмо В.И. Ленина М.Н. Покровскому / В. Ленин // Покровский М. Русская история в самом сжатом очерке / М. Покровский. - М., 1933. - С. 12.
13. Слободян С. Діяльність А.В. Луначарського на посаді наркома Просвіти у перші роки радянської влади / С. Слободян // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. - Запоріжжя: ЗНУ, 2016. - Вип. 46. - С. 142 - 146.
14. Слободян С. Дискусія щодо шкільної історичної освіти в СРСР наприкінці 20-х років ХХ століття / С. Слободян // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. - Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. - Вип. 1. - Ч. 2. - С. 122-128.
15. Слободян С. Робота над концепцією вітчизняної історії у рамках написання шкільних підручників в СРСР у 1934-1935 роках / С. Слободян // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. - К.: «Видавництво «Гілея», 2017. - Вип. 125 (10). - С. 63 - 61.
16. Соколов О. В.И. Ленин и формирование большевистских взглядов М.Н. Покровского / О. Соколов // Вопросы истории. - 1963. - № 8. - С. 30 - 41.
17. Шульгин В. О целях школы / В. Шульгин // На путях к новой школе. - 1923. - № 2 (5). - С. 8 - 16.

DOI: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.21.18>

УДК 94(477.8) «1943-1944»

Оксана Калішук

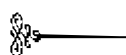
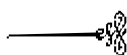
Пам'ятати не можна забути. Волинські події через свідчення очевидців

У статті зроблена спроба представити трагічні події українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни через спогади очевидців. Через свідчення українців і поляків показано спільне і відмінне у баченні дражливих сторінок спільного минулого. Спогади створюють яскравий фактографічний образ подій років Другої світової війни, водночас демонструють наявність у свідомості тодішнього покоління уявлень про виняткову жорстокість лише «чужих», «ініших». Хоча, водночас, спогади демонструють, що серед волинських українців національна свідомість була нижчою, ніж у поляків. У пам'яті і українців, і поляків, що пережили драматичні події Волинської трагедії яскраво присутні сюжети про особливі страждання, жертви з-поміж змішаних родин. Важливо, що не всі спогади, пов'язані із україно-польським конфліктом, мають негативні конотації. Наведені фрагменти спогадів, окрім описів конфліктів і особистих вражень та переживань містить додаткову інформацію про побутові, соціальні, національні чинники суперечностей між українцями та поляками. Численні факти, що містяться у мемуарах, дають змогу, навіть супроти намірів авторів, сформулювати тезу, що польсько-український конфлікт у роки Другої світової війни був конфліктом двох народів, у якому були зацікавлені не тільки одиниці або групи фанатиків, а й широкі суспільні верстви з обох сторін. Мемуари дають можливість визнати цілком нереальними спроби будь-якого порозуміння між поляками та українцями в період війни. Робиться висновок, що саме мемуари роблять події, віддалені більш, ніж на 75 років зрозумілішими нашим сучасникам, демонструють, що ніхто не абсолютно хороший чи абсолютно поганий, усе значно складніше. Не заперечуючи суб'єктивність наведених спогадів вони дозволяють відтворити цю трагічну сторінку минулого, показати який слід вона лишила у пам'яті обох народів.

Ключові слова: волинська трагедія, Друга світова війна, українсько-польське протистояння, спогади.

Kalishchuk Oksana. You can't forget. Volyn events due to eyewitness testimony

The article attempts to present the tragic events of the Ukrainian-Polish confrontation during the Second World War through eyewitness accounts. The testimonies of Ukrainians and Poles show a common and different vision of the irritating pages of a common past. Memoirs create a vivid factual image of the events of the Second World War, at the same time demonstrating the presence in the minds of the then generation of ideas about the exceptional cruelty of only "strangers", "others". Although, at the same time, the memories show that the national consciousness of Volyn Ukrainians was lower than that of Poles. In the memory of both Ukrainians and Poles who survived the dramatic events of the Volyn tragedy, there are vivid stories about special sufferings, victims from mixed families. It is important that not all memories related to the Ukrainian-Polish conflict have negative connotations. These fragments of memories, in addition to descriptions of conflicts and personal impressions and experiences, contain additional information about domestic, social, national factors of conflict between Ukrainians and Poles. Numerous facts contained in the memoirs allow, even against the intentions of the authors, to formulate the thesis that the Polish-Ukrainian conflict during World War II was a conflict of two peoples, which was interested not only units or groups of fanatics,

but also broad sections of society. on both sides. Memoirs make it possible to recognize as completely unrealistic attempts at any understanding between Poles and Ukrainians during the war. It is concluded that it is the memoirs that make events more than 75 years distant more understandable to our contemporaries, demonstrate that no one is absolutely good or absolutely bad, everything is much more complicated. Without denying the subjectivity of these memories, they allow us to recreate this tragic page of the past, to show what a trace it has left in the memory of both peoples.

Key words: Volyn tragedy, World War II, Ukrainian-Polish confrontation, memories.

Віддавна українці й поляки живуть поруч. І так як між сусідами у відносинах між нашими народами було різне – і разом воювали проти ворогів, підтримуючи одне одного, і ворогували між собою, суперничали між собою. Коли завершувалася комуністична епоха і постали 1989 р. демократична Польща, а 1991 р. – незалежна Україна, здавалося, що всі непорозуміння минулого залишилися позаду, а спільний гіркий досвід другої половини 20 ст. стане запорукою плідної співпраці. Однак, саме спільний історичний досвід виявився найбільшим каменем спотикання у новітніх відносинах. Нині це очевидно навіть не фахівцям. Символом українсько-польських “війн пам’яті” стали волинські події.

Нині можна з певністю твердити, що уникнути з’ясування правди про Волинь~43 нині не вдасться. По-перше, замовчування комуністичних часів виявило свою неефективність; півстолітнє уникання розмов на тему українсько-польського протистояння не наблизило історичне примирення. По-друге, нині уже сказано забагато, щоб сподіватися, що вдасться розібратися у цій дражливій темі без oral history. Чим запеклішими стають суперечки політиків, публіцистів, вчених-істориків довкола цієї дражливих подій минувшини, тим видається важливішим поглянути на них очима свідків, очевидців, людей, яким довелося пережити це особисто. Адже у спогадах старшого покоління, згадках про місця масових поховань зберігається правда про українсько-польське протистояння у роки Другої світової війни, попри десятиліття замовчування. Це важка правда, але важливо зрозуміти і прийняти її.

Вже давно відгриміла війна. Все менше залишається людей, які знають про конфлікти на Західній Україні, між німецькими окупантами, українськими повстанцями, червоними партизанами та, що прикро, між поляками та українцями. Вони до війни жили поруч сім’я з сім’єю, разом господарювали, родичалися. Я добре запам’ятав, що в нашій хаті, на стінах, висіли в два ряди ікони. Одні були овальні, інші – квадратні. Питаю в старіших людей: що це значить? “Круглі були католицькі, бо твій батько був католик, а квадратні – православні, цю віру сповідувала твоя мама”, – відповіли мені.

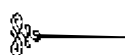
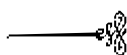
Йосип Зламанець, с. Гайки (Йосип Зламанець, “Тяжко ворухити минуле...”, Народне слово, Липень 10, 2003, 2).

У 1937 році мої батьки купили у пана Мацієвського землю між селами Гончий Брід і Діброва Голубського району, а восени поселилися на хуторі Застінки, побудувавши маленьку хатинку (халупу), бо в сім’ї було 7 чоловік: тато, мама Марія і п’ятеро дітей: троє синів і дві дочки (найстарша Уляна була вже заміжня і проживала в селі Щурин Рожищенського району). Із поляками я в дитинстві дружив, бо разом пасли корів, гралися в дитячі ігри. До мами, як старшої господині, приходили молоді полячки за консультацією, як пекти хліб, пиріжки тощо. І були дружні розмови.

Сергій Касьянчук (Сергій Касьянчук, “Спочатку ми з поляками дружили...”, Волинь, Травень 13, 2003, 2).

Тут поруч жили мамині брати-поляки. На польські свята вони кликали нас до себе на Різдво, Великдень, а на українські свята – йшли до нас. Ми не хотіли робити різниці. Так і жили. Ми не робили жодної різниці у родині на поляків та українців. Не було ніколи тих конфліктів, нас вважали за українців. Я ходила у школу в Жовкві, там ми вчили польською і якось вчителька моєї однокласниці сказала, що я, українка, і краще розмовляю польською, аніж вона – полька. За Польщі поляки ділили людей на українців, поляків, але не було такої ненависті.

Стефанія Козут-Горбань (“Ми у родині не робили жодного поділу на поляків та українців – 90-річна галичанка”, <https://www.radiosvoboda.org/a/28301601.html>)

Мój ojciec był nauczycielem. Pisał ukraińskim sąsiadom podania do władz, do urzędów. Za darmo, nie brał ani grosza. Z tego był znany w całej okolicy. Jak jechał gdzieś poza Iwanicze, tak gorzco go ugaszano, że często już nie mógł wrócić sam do domu, przywożono go furmanką.

Ojciec z racji zawodu, ale też społecznikowskiej pasji, organizował życie kulturalne we wsi, robił amatorski teatr. Zawsze wystawiał trzy jednoaktówki: po polsku, po ukraińsku, po czesku. Był bardzo tolerancyjny, cenił każdego człowieka. Ludzie to czuli. Szanowano go, miał bardzo dobre, ciepłe stosunki z sąsiadami bliższymi i dalszymi, niezależnie od narodowości (...)

Miałem ukraińskich kolegów, chodziłem z nimi do szkoły, razem włóczyliśmy się po polach, bawiliśmy się, śpiewaliśmy. Tak samo było z Czechami. W mojej pamięci czas do II wojny światowej zapisał się bardzo dobrze. Nie umiem przypomnieć sobie żadnych napięć, żadnych scysji między Polakami a Ukraińcami ponad zwykłe sąsiedzkie swary, które dzieją się w każdej wsi.

Władysław Filar (Paweł Smoleński, rozm., „Rozmowa z prof. Władysławem Filarem, naocznym świadkiem wołyńskiej tragedii, kombatantem AK”, *Gazeta Wyborcza*, Duży Format, Sierpień 7, 2003).

Stosunki między Polakami a Ukraińcami układały się dobrze, nie pamiętam, by były jakieś nieporozumienia, wręcz przeciwnie, były rodziny zaprzyjaźnione ze sobą, odwiedzali się nawzajem. Pamiętam, była orkiestra, która składała się z Polaków i Ukraińców, grali na zabawach i weselach, zarówno polskich jak i ukraińskich.

Stanisława Mogielnicka, z d. Ziemiańska, Zagaje, Wołyń ()

Przed 1939 r. stosunki między Ukraińcami i Polakami układały się dość dobrze. Organizowane były wspólne zabawy oraz występy zespołów ludowych. Jedynie co roku we Beresteczku na kozackich mogiłach z czasów Jeremiego Wiśniowieckiego odbywały się manifestacje Ukraińców, w tym zatargi z policją

Edmund Żukowski, Kupowalce, Wołyń ()

А з осадниками пішло інакше. Вони вважали себе чимсь вищим. При воєводі Юзевському в Луцьку стала виходити за польські гроші ніби українська газета. В ній писалося, що в наших селах життя все краще й краще, а в дійсності не було так. Трапиться який донос на контрогося із селян, приїжджає в село поліція, б'є вікна, в муку битого скла накидають, нафту виливають у криницю. Це звалося “пацифікація”.

Наприкінці 1930-х років і розпочалася ця польсько-українська ворожнеча. Адже ж українцям не могло подобатися те, що робилося в державі. Останні вибори були примусовими. Українець мусив йти й кидати в урну те, що йому давали. Жодного свого вибору не було.

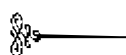
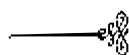
Ірина Левчанівська (Іван Пушук, уклад. *Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Луцький район і м. Луцьк* (Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2009), 366).

Якщо за керівництва Йосипа Пілсудського дискримінація українського населення була напівприкритою, то з приходом до влади Ридза Смігли стала тотальною, відкритою. Настали обмеження навіть на отримання середньої освіти, а набути вищу освіту, залишаючись православного віросповідання, стало неможливим. У школі я не мав права звернутися до вчителя рідною мовою, бо вчитель зразу почінав кричати: “Я ензик свінські не розумем. Мув до мене в ензику шляхетським”.

Володимир Ягенський (Володимир Ягенський, “До помсти кликала жорстокість,” *Волинь*, Серпень 5, 2003, 3).

Польський ураган ламав, палив, нищив наші історичні споруди, нашу гордість і нашу ідентичність, і все це діялося у XX столітті... з благословення польської католицької ієрархії, варшавського уряду, за підтримки Ватикану... Нищівну роботу на Волині проводили осадники, вони зневажали людей... В моєму серці ненависть горіла, наче вулкан, до поляків за знущання над народом, священиками, руйнуванні спадщини, історичних вартостей, святинь і т. д. і було бажання помститися за всі ті кривди.

(Григорій Стецюк, *Непоставлений пам'ятник. Спогади* (Вінніпег, 1988), 14-15).

W dzieciństwie zastanawiałem się, dlaczego w polskiej wiosce, gdzie dorastała mama, było tak dużo Ukraińców – mówi Edward Łysiak. – Mama opowiadała, że obok 100 Polaków mieszkało tam 1 500 Ukraińców. Proporcje rozkładały się tak: 92 proc. Ukraińców, 7 proc. Polaków i 1 proc. Żydów. Potem dowiedziałem się, że to nie Ukraińcy przyszli do nas, ale my do nich. Kazimierz Wielki przyłączył te ziemie do Polski. W czasie II wojny za sprawą skrajnie nacjonalistycznych organizacji ukraińskich wspieranych przez Niemców dysproporcje etniczne okazały się brzemiennie w skutku.

Edward Łysiak, wieś Rybno woj. stanisławowskie (Barbara Gruszka-Zych, „Śpię przy zapalanej lampce,” *Gość Niedzielny*, Nr 41, 2013)

Як почалася війна, то, пригадую, поляк такий Макрацький біля кооперативу, не знаю з якої ханаберії, говорив:

– Ще хлопів бєндзєме бїць!

Вони нас хлопами, хамами називали. Або ще любили говорити: “Як свят святем, не бив поляк русину братем”.

Що вони виробляли з нашими людьми, не розказати. Не дивно, що Червону армію зустрічали з прапорами.

Іван Тищук, с. Оса (Ольга Жарчинська, підг., “Українсько-польська різня 1943 року. Кому це було потрібно?”, *Вісник: український тижневик*, Травень 8, 2003, 13).

Село було в диму. Плачучи прибігла я з тими людьми в село, забігаю в дідусеву хату, а він сидить і стогне. Питаємо: “Що таке, дідусю?”. А він каже: “Забіг Казик-поляк в хату і до нього: “Здихай, як собака!””, а дідусь: “Казіку, сину, за що ж це таке, що я зробив тобі?”. А він: “Ви нам надоїли вже”, взяв кинджалом (на кінці гвинтівки) пронизав живіт і сказав: “Всім вам буде капут”. Дідусь через два дні помер.

Сергій Касянчук (Антоніна Семенюк “Слідами “Волинської трагедії”, *Шацький край*, 2016

... ту всю біду, яка між поляками та українцями під час війни була, німці нарobili! Ми ж раніше всі мирно жили, товаришували, в гості ходили. А потім усе раптом дуже сильно змінилося... Німцєві ворожнєча була вигідна, щоб ні українці, ні поляки їх не чіпали, а між собою билися.

Віра Вєлюх (Володимир Данилюк, Світлана Думська, “То все німець наробив...”, *Волинська газета*, Вересень 8, 10).

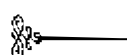
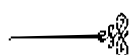
Перед празником Кузьми і Дем’яна у 1943 р. поляки прийшли до нашої хати. Забрали батька, дядька Івана і сестру Єлизавету. Через метрів сто від хати Єлизавета вирвалася – і в корчі. А вже темно було. Її не знайшли. А батько тоді до поляків: “Що я вам зробив поганого? Адже я допомагав сусідці Карольці з хутора Острови, в якій не було чоловіка...”. Його відпустили.

Микола Матеюк (Володимир Данилюк, “Земля. Не кривава, а милосердна...”. *Волинська газета* = *Gazeta Wołyńska. Dodatek informacyjny*, Вересень 2, 2010, 2).

У ті часи наша сім’я – батько Іван Захарович, мати Катерина Павлівна, старша сестра Марія та я — проживали на хуторі Близнюки неподалік Запілля. Неподалік знаходились польські поселення Ягодин, Петрівка, Острівки, Воля Острівецька. З їх мешканцями жили у дружбі і злагоді, навідувалися одні до других в гості, надавали поміч по господарству. Так тривало роками, до літа 1943 р. Одного ранку прибіг до нас знайомий поляк з Острівків і сказав нам “Тікайте в ліс, бо якісь невідомі люди напали на наші села. Убивають усіх, кого зловлять, а будівлі палять”.

Петро Біль (Петро Біль, “Подай же, брате-ляше, руку...” *Наше життя*, Серпень 28, 2003, 3).

... біля Манькова жила одна сім’я, що мала родинні стосунки з поляками. Частенько господарі переховували у себе українців. Ось і того дня, у передчутті нападу, попросилися сусіди переночувати. Господарі не відмовили. А вночі, незважаючи на те, що це обійстя їх побратимів,

поляки увірвалися у помешкання і розстріляли всіх – від старих до малих. Цю історію мені розповіла дочка господаря хата, яка на той час вийшла заміж і жила в Зубильно.

Віталій Ковальчук (Оксана Чурило, “Через високі пороги школи річкою лилася кров”, *Досвітня зоря*, Квітень 17, 2003, 9).

На початку тоді було все тихо-мирно – як була українська поліція. А як вона втекла до лісу, то крайсландвирт Ампель набрав поляків. Стали вони робити чуда над українцями/ Якось приїхали з Ампелем у наше село. Було їх більше п’ятдесяти – три грузові машини. Стали вбивати наших людей...

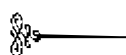
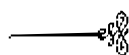
Ще вбили одну стару чешку і чеха Вацлава. Я, пам’ятаю, бігла, – втікала. Бачу тоді, сидить чешка в себе на порозі. Кажу їй: “Втікайте, німці йдуть бити!”. А вона каже: “То неправда!”. Там її на порозі й забили. То були поляки, співали пісню: “Пийте, українці, вудке, бо ваше жице крутке. А ми, поляци, млеко, бо наш круль – далеко!”.

То були наші сільські поляки. Ще й пізнала серед них полячак Чесю і Хельку. Жінки буТанок смерті набирав усе більших і більших обертів. Гинули неповинно мирні люди з обох сторін. Однієї ночі при кінці 1943 року відділом УПА у запеклій сутичці була дощенту знищена “пляцувка” колонії Замогиля. Звідти населення перебазувалося на другу свою “пляцувку” — Усичівські Будки, які межували з нашим селом. І от при підтримці своєї поліції 13 січня 1944 року, саме під Багатий вечір, група озброєних поляків на двох підводах під’їхала до хутора Сіножать палити хати — брати реванш за спалену колонію Замогиля. Саме в той час сталося диво, якого ніхто не сподівався. Коли палії підпалили першу хату Федося Кревського, і люди почали тікати вглиб села, а з ними – і я з дружиною, схопивши на руки малолітніх Віру і Павла, коли поляки з палаючими віхтями стали наближатися до інших хат, саме у той час їм перегородили дорогу повстанці з Українського Легіону Самооборони, які прибули до Буянь на постій із села Підгайці, що за Луцьком. Польські “герої”, побачивши озброєний підрозділ, підняли руки вгору, їх роззброїли... Надавали кожному ляпасів за спалену хату Кревського, застерегли: коли знов вони спалять хоч одну будівлю в селі, то їхні Усичівські Будки будуть зрівнені із землею. Тоді відпустили всіх. Правда, після того до кінця війни більше не було в селі пожеж. Село, як не дивно, пережило всі лихоліття війни і залишилось неспаленим серед них – носили в руках факели. І я бачила на власні очі, як вони підпалювали хати. Під дахи, під стріхи українських хат підставляли факели. Як січки, хати горіли. Тоді вдень і вночі стояла заграва. Що люди понамолочували, все згоріло, нічого не зосталося.

Павлина Партакевич, Жабче (Іван Пушук, уклад. *Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Горохівський район* (Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2009), 85).

Тоді вже ширились слухи: десь забили польську сім’ю, там – українську. Українці із ближніх сіл їхали до Стенжарич і збирались в одній хаті – щоб разом боронитись від поляків. Але і це не допомогло. Недалеко було невелике село Стрілецьке – там в одній із хат переховувалось 47 чоловік. Їх усіх, і дітей і дорослих, побили польські бандити. Казали, що кров із тієї хати текла рікою. Усі вбиті поховані у братській могилі на нашому кладовищі.

Після такого страхіття люди втікали у ліс чи у села, що розміщені недалеко від нього, а поляки їх там не чіпали, бо остерігалися бандерівців. Але не усі кидали нажиті місця... Лишились мої дід і баба, батько, мати, я і братик, якому не було й року. Але про напад нас попередив сусід-поляк Левицький і мене з братом і батьками забрав на ніч у свій будинок, а сам із сім’єю пішов у школу, яку від бандерівців охороняли німці та польські поліцаї. Якраз тої ночі бандерівці наступали, але німці викликали підкріплення, з’явилися танки і ще інша техніка й відбили напад. Опісля цього поляки почали вбивати всіх підряд українців, які ще залишились – так загинули мої дідусь і бабуся, а ми лишились живі завдяки сусідові Левицькому. А ще через кілька днів загинули мій дядько з дружиною і двома малими дітьми, а тата – брат. Казали, що дітей вбили прикладами по голові. У селі, в сусідній хаті лишатись було небезпечно, то ми з односельцями подался у ліс: голі й босі, добре, що літо. Спали під соснами, на ялинових гілках, бувало, що без їжі і води.

Тривало це до осені, аж доки німецька влада оголосила, щоб повертались, бо вже ніхто нас не чіпатиме.

Галина Батоговська, Стенжаричі (Галина Батоговська, “Пам’ятаю, як загинули мої рідні”, Слово правди, Жовтень 10, 2013).

Танок смерті набирає усе більших і більших обертів. Гинули невинно мирні люди з обох сторін. Однієї ночі при кінці 1943 року відділом УПА у запеклій сутичці була дощенту знищена “пляцувка” колонії Замогиля. Звідти населення перебазувалося на другу свою “пляцувку” – Усичівські Будки, які межували з нашим селом. І от при підтримці своєї поліції 13 січня 1944 року, саме під Багатий вечір, група озброєних поляків на двох підводах під’їхала до хутора Сіножать палити хати — брати реванш за спалену колонію Замогиля. Саме в той час сталося диво, якого ніхто не сподівався. Коли палії підпалили першу хату Федося Кревського, і люди почали тікати вглиб села, а з ними – і я з дружиною, схопивши на руки малолітніх Віру і Павла, коли поляки з палаючими віхтями стали наближатися до інших хат, саме у той час їм перегородили дорогу повстанці з Українського Легіону Самооборони, які прибули до Буянів на постіях із села Підгайці, що за Луцьком. Польські “герої”, побачивши озброєний підрозділ, підняли руки вгору, їх роззброїли... Надавали кожному ляпасів за спалену хату Кревського, застерегли: коли знов вони сплять хоч одну будівлю в селі, то їхні Усичівські Будки будуть зрівнені із землею. Тоді відпустили всіх. Правда, після того до кінця війни більше не було в селі пожеж. Село, як не дивно, пережило всі лихоліття війни і залишилось неспаленим

Микола Куделя, Буяні (М. Куделя, “Життя в лабетах кривавого танцю смерті...”, Луцький замок, Травень 27, 1999).

Ще такі спогади: німецька окупація. Поляки, пішовши в поліцію, наводили жах на людей. Я в той час жила в с. Жодківка (передмістя Корця). Не раз бачила, як вели наших замордованих людей (без носів, без вух, зі зв’язаними колючим дротом руками) до єврейського кладовища на розстріл. Ті, що ще могли, копали могили, а потім всіх розстрілювали (з нашого подвір’я було добре видно). Після війни люди перезахоронили своїх рідних. Поляків боялися більше, ніж німців, бо поляки мордували, робили різні провокації, наприклад, підкинуть в оселю патрони чи зброю, а потім разом з німцями роблять обшук. Звичайно ж, зброю знаходять, і німці розстрілюють всю сім’ю. Так було з моїм дідом. Знаючи, що таке можливе, дід стежив і побачив, як поляк в сіно підкладає пістолет. Тоді дід почав просити: “Казіку, сину, ми ж з твоїм батьком дружили, я ж не раз носив тебе на руках, не роби цього”. Казік подивився на діда і забрав пістолет назад. Таким чином наша сім’я залишилася живою.

Ніна Гуцуляк (Н. Гуцуляк, “... Аби подібне не повторилось”, Вільним шляхом, Липень 5, 2003).

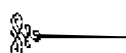
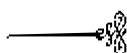
Злість велика була. Вже доносили люди, що поляки з німцями наші села і хутори палять, а людей мордують. Казали, в Чарукові, біля Сенквичівки, чоловік зо сто абили, а село Михлин усе пропало... Тільки ранок, вже селом передають: у Несвічах побили багато українців, в Колодежі, в Коршові...

Ті мали свою самооборону, наші свою і ночами не спали, стерегли села, фольварки... А як нападуть поляки на українське село, попалять, поріжуть, то вже наші – банедрівці, і прості люди – з чим попало в руках на поляків пішли і давай помщатися. Мені казав потім один чоловік, як палили польську колонію Дубова Коршма. Там поїзд до Луцька ставав.

Помщалися на невинних.

Степан Папроцький (Микола Жулинський, Поминаймо в скорботі, але не в гніві. Українсько-польський конфлікт на Волині 1943–1944 рр. (Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2003), 5).

Коли спалили вулицю Вітрякову, поляки поїхали на Густу. А там жило двоє сусідів: поляк і українець. Притому, вони були кумами.

– І коли поляк побачив, що горить Рудка-Казинська, то прибіг до свого кума-українця, який із сином сховався в льосі, і кинув туди... гранату, – промовляє ніби не вірячи своїм словам, Софія Антонівна. – Отак загинули Марко та Олексій Михалевські.

Софія Дмитрук (Марія Дубук, “Перед святом Петра та Павла хати у Рудці-Казинській горіли, як свічки”, *Вісник*, Червень 19, 14).

Фашисти награвували багато худоби і змусили гнати її до Луцька Трохима Вегеру, його дружину Марію і Парфена Душака. У Луцьку німці їх відпустили. Та дорогою додому баївців перестріли поляки, що везли из спалених сіл награвоване добро. Познущались над чоловіками, покатували, а жінці відрізали груди. Їх замордовані тіла рідні знайшли через кілька днів.

Того ж дня був убитий Омелян Дмитрук. Він не хотів ховатись. Чоловік казав: “У мене одні дочки, з німцями і поляками не воюють”.

(Світлана Крещук, “Три хрести над могилою, а у ній – 100 покійників”, *Волинь*, Грудень 16, 2003, 2).

Мамина подружка (кума) Шура працювала в Луцьку прибиральницею у німців. Коли вона розповіла якомусь начальникові, що в Красному Саді сталося, він дуже здивувався... Значить, гітлерівські карателі виявилися не причетними до цього злочину. Й тут, мабуть, треба головне пам’ятати: убивці хоча й були одягнуті в німецьку форму, проте всі до одного говорили польською мовою!

Галина Вітюк (Роман Устимчук, “Червона кров Красного Саду”, *Волинська газета*, Листопад 17, 2011).

Після обіду у ростріляне село [нині Малинівка Рожищенського району] приїхали німці. Вони ходили з хати в хату і жахалися, що стільки невинних загинуло.

– Коли привезли тітку Любку і поклали на лавці, – пригадує Микола Якович Назарчук, – до нас в хату зайшли німецькі солдати. Вони поставили зброю в кутку і молилися Богу. Мої рідні бачили, як вони плакали. Німці-окупанти, які прийшли на нашу землю, плакали від того, що вони побачили ва Богущівці.

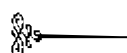
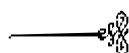
Микола Назарчук (Кость Гарбарчук, “Кривавий понеділок у Богущівці”, *Вісник: український тижневик*, Травень 15, 2003, 14).

Поляки почали крадькома нападати на наше село і під час цих нападів убили 15 чоловік, в тому числі жінчиного брата сина, двох її двоюрідних братів та їхніх жінок. А жінчина мати була в хаті зі своєю подружкою – з нашою сусідкою Семенюк Любкою. Вскакує в хату Леснічкій Адолек, житель колонії Троскоти. Моя теща сховалася за піч, а Любка не встигла. Вона впізнала його і каже: “Адолек, невже ти будеш в мене стріляти!?” А він вихопив пістолет і прямо в неї вистрілив. Вона впала, а він побіг з хати. На щастя куля потрапила в рот і вийшла біля вуха.

Борис Матвійук (Ніна Романюк, “Адолек, невже ти будеш в мене стріляти!?”), *Віче*, Червень 27 – Липень 3, 2013, 4).

У вівторок на наш хутір ступили нові “гості”. Батько саме тягнув із колодязя воду, а ми з матір’ю були на подвір’ї, коли до нас завітали три озброєні автоматами ПППШ чоловіки на конях. Один дістав наган і наставив на батька зі словами: “Давай водку”. Батько божився, що нема, то вони послали до сусіда, а самі зайшли в клуню й, уздрівши воза з майном (ми ж, почувши напередодні стрілянину, налаштувалися разом із сусідами втікати, а клунків іще й досі не розібрали), почали розв’язувати рядна й вибирати те, що сподобалося. Скажу, що прибульці – то був повний інтернаціонал: поляк, циган і жид. Коні загнані. А спорядження – то навіть у фільмі такого ніде не бачив: замість сідел – подушки, стременами служили крайки і по два кружки з плити.

Петро Гнатюк (Петро Гнатюк, “Ми пережили три окупації. І одна з них – польська”, *Волинські губернські відомості*, Липень 24, 2003, 6).

Відразу після звільнення нашого села [с. Новини Іваничівського р-ну Волинської обл.] від німців, 20 липня 1944 року, нас, хлопців і чоловіків, викликали у військкомат у Іваничах, а через день відпустили, попередивши, що через п'ять днів будуть призивати в армію. Але вже наступного дня "МГБ", прикордонники і "ястребки" зібрали хлопців (разом зі мною були Володимир Буйвол, Володимир Котилко) і під конвоєм погнали до Іванич. Супроводжували зі зброєю з обох боків. Як сіли при дорозі відпочити. "ястребок" Семен Кульба наказав мені зняти чоботи, мовляв, вони мені не потрібні, бо все одно підемо "в расход". Замість них дали черевики і погнали далі. В stodолу в Іваничах нас напхали, як оселедців в бочку, – чоловік зі сто п'ятдесят. Через день викликали на слідство. В кімнаті за столом сидів капітан НКВС, ще один офіцер стояв збоку. Той, що за столом, видався знайомим, але ніяк не міг згадати, де я бачив це обличчя.

– Ну, то хто у вашому селі вбивав поляків? – питає капітан російською.

– Звідки можу знати?

– То що, не знаєш, не бачив?

– Не знаю, не бачив.

– Підкажи йому, – мовив капітан, звертаючись до іншого офіцера.

Не сказавши ні слова, той щосили вдарив мене в обличчя, вибив зуба, кров потекла з рота, зашуміло-загуло в голові.

– Ну, то що згадав, хто вбивав поляків?

І тут я згадав, де бачив цього капітана. Влітку 1943-го до нас на подвір'я прийшло кілька озброєних людей, які розпитували, шукаючи поляків. Серед них і був той, що тепер сидів за столом у форми капітана НКВС. Тоді в селі його знали як військовополоненого, проживав у селянина Борщевського, німці його відпустили чи можливо, й втік з табору. Пізніше "капітан" вже був в бандерівцях як "спец" з військової справи. Того літнього дня він все допитувався батька, чи нема в нас поляків, заглядав у stodолу, в хату, і звали тоді його Колькою.

Закипіла в мене злість і образа. Я, не задумуючись, випалив:

– За що мене б'єте, це ж ви, Колька-військовополонений, ходили в нас по хаті, коморі й хліві, шукали поляків. То ж, ви, ви!

Володимир Малюх (Ярослав Царук, "Довкола давніх порицьких сумних подій", *Слово правди*, Липень 8, 2003, 2).

DOI: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.21.19>

УДК 94(477.8).101

Олег Ленартович

Теорія та практика націоналістичної пропаганди в роки Другої світової війни

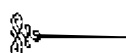
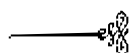
У статті розглядається пропагандистська діяльність ОУН-Б. Визначаються її завдання та особливості проведення на завершальному етапі Другої світової війни. Визволення території України від німецько-фашистських загарбників спонукала ЦП ОУН переглянути тактику та стратегію боротьби. Поряд із проведенням військових операцій дедалі більшої уваги приділяється агітаційно-пропагандистській роботі яка часто була більш ефективною в боротьбі проти радянської влади ніж збройні виступи, що супроводжувалися значними втратами і носили скоріше демонстративний характер.

Від початку діяльності ОУН та в процесі розбудови її організаційної структури існувала референтура пропаганди серед основних завдань якої було донести до членів організації та якнайширшого загалу інформацію про цілі, завдання, тактику національно-визвольного руху, контрпропаганда. Важливість такої роботи підтверджував досвід боротьби як на території українських земель так і за кордоном.

Для підготовки агітаторів використовувались спеціальні навчальні посібники, пропагандистські та програмні документи ОУН-Б. «Пропагандивний вишкіл» визначав форми агітаційної роботи серед яких основними були: принагідна політична гутірка; принагідна політична промова; властива політична промова (вона повинна тривати не менше двох з половиною годин); доповідь і дискусія; диспут; так звані міжвигуки. Зовнішньою формою організації пропагандистських заходів був переважно мітинг (чи збори), а вже зміст акції визначали вищезгадані поняття. Короткий і тематичний характер носила принагідна політична гутірка. Вона виголошувалася під час свят, похорон та ін..

Пропагандистський апарат ОУН мав розгалужену структуру. Його діяльність передбачала комплекс завдань: розподіл повноважень і функцій, керівництво та контроль за здійсненням пропагандистської діяльності, підбір та підготовка кадрів, видавнича діяльність та ін.

Ключові слова: національно-визвольний рух, ОУН, УПА, усна пропаганда.

Lenartovych Oleg. The theory and practice of nationalist propaganda during the Second World War.

The article examines the propaganda activities of the OUN-B. Its tasks and features of carrying out at the final stage of the Second World War are defined. The liberation of the territory of Ukraine from Nazi invaders prompted the OUN Central Committee to reconsider its tactics and strategy. Along with military operations, more and more attention is paid to propaganda work, which was often more effective in the fight against Soviet rule than armed demonstrations, which were accompanied by significant losses and were rather demonstrative.

From the beginning of the OUN's activity and in the process of building its organizational structure, there was a propaganda office, the main tasks of which were to convey to members of the organization and the general public information about the goals, objectives, tactics of the national liberation movement, counter-propaganda. The importance of such work was confirmed by the experience of struggle both on the territory of Ukrainian lands and abroad.

Special training manuals, OUN-B propaganda and program documents were used to train agitators. "Propaganda training" defined the forms of propaganda work, among which the main ones were: occasional political conversation; occasional political speech; typical political speech (it should last at least two and a half hours); report and discussion; dispute; so-called interjections. The external form of organization of propaganda events was mainly a rally (or meeting), and the content of the action was determined by the above concepts. Occasional political conversation was short and thematic. It was pronounced during holidays, funerals, etc.

The OUN's propaganda apparatus contained an extensive structure. His activities included a set of tasks: the distribution of powers and functions, leadership and control over the implementation of advocacy, recruitment and training, publishing and others.

Key words: national liberation motion, ОУН, УПА, verbal propaganda.

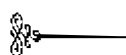
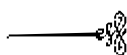
Важкі втрати організації в період переходу радянсько-німецького фронту негативно позначились на діяльності Головного осередку пропаганди й інформаційної служби (ГОПІС). В 1944 р. загинув його керівник Й. Позичанюк та багато досвідчених пропагандистів які працювали в лавах УПА. Необхідністю стала термінова реорганізація структури, поповнення її новими кадрами. Незадовільним було і матеріальне забезпечення. Вирішення цих проблем покладено на нове керівництво. ГОПІС очолив П. Федун більше відомий під псевдо «Полтава» [9, 174]. Для роботи в ній він обрав для себе псевдонім «Север». За спогадами М. Савчин - «Марічки», разом з ним у криївці працювали ще три члени: М. Кузьменко - «Професор», Б. Світлик - «Доля» та О. Дяків - «Горновий», а також дві секретарки: Надія із Золочівщини - постійна секретарка, котра була іноді і кур'єркою, та Дарка з ближнього села Корчеве, яка друкувала на машинці й займалася господарством. У криївці була охорона, в обов'язки якої входило також доставляти харчі й обслуговувати зв'язок [11, 106].

Референтура пропаганди мала власну структуру яка загалом відповідала організаційній. П. Федуну підпорядковувалися краєві осередки пропаганди, які відповідали за роботу на теренах окремого краю. Їм, у свою чергу, підпорядковувалися окружні осередки, окружним - надрайонні, надрайонним - районні. Пропагандистський апарат ОУН містив розгалужену структуру. Його діяльність передбачала комплекс завдань: розподіл повноважень і функцій, керівництво та контроль за здійсненням пропагандистської діяльності, підбір та підготовка кадрів, видавнича діяльність та ін.

Необхідність неухильно дотримуватися політичної концепції ОУН-Б спонукала керівництво референтури пропаганди до напрацювання чітких інструкцій, вказівок, наказів та розпоряджень для низових структур та пропагандистів. Конкретизація та деталізація завдань відбувалася на низовому рівні і повинна була враховувати особливості терену, суспільно-політичну ситуацію та настрої населення, матеріальні можливості осередку. Ця робота вимагала планування. Отримавши усні або письмові вказівки згори, кожен пропагандист повинен був опрацювати їх із врахуванням місцевої специфіки й реалізувати у вигляді плану який надходив до низових клітин. У ньому точно і чітко визначалися поставлені завдання, окреслювалися терміни, визначалися форми звітності [11, 106–107; 15, 23].

Важливе місце у роботі референтури займала видавнича справа. Серед авторів статей були не лише вищезгадані працівники ГОПІСу але В. Галас - «Орлан», К. Зарицка - «Монета» (керівник Українського Червоного хреста) та ін.. Тематика цієї публіцистики стосувалася тактики та стратегії боротьби ОУН, викриття антиукраїнської сутності політики радянської влади, висвітлення державотворчої діяльності історичних постатей.

Серед основних видань були: журнал «Юнак», «За Українську державу» (1944 – 1945 рр.), «На допомогу пропагандистам» (1944 р.), «На допомогу інструкторам-пропагандистам» (1944 р.), «Вісник» (1944–1945 рр.), «Ідея і Чин» (1946 р.), «Самостійність» (1946–1948 рр.), «Осередок

пропаганди і інформації при Проводі ОУН» (1948–1951 рр.), «Бюро інформації УГВР» (1948 – 1951 рр.) [10, 331–357]. Редакційну колегію цих видань очолював П. Федун. Підготовані до друку номери журналів направлялися до Р. Шухевича на остаточне затвердження, а після отримання дозволу редакція направляла примірники до низових структур, де вони тиражувалися та розповсюджувалися [6, 68].

Основний зміст цих публікацій містив агітаційно-пропагандистські матеріали, озвучував завдання проводу ОУН-Б та Головної команди УПА на поточний момент, висвітлював факти боротьби населення та повстанців, деталізував втрати та оприлюднював злочини проти українського загалу.[14, 41–42].

Організація ефективної роботи видавництва в умовах підпілля була вкрай складною справою і вимагала значних зусиль. Відсутність достатньої матеріально-технічної бази, досвідчених кадрів та масова неграмотність населення визначила, як основний напрямок роботи, усну пропаганду.

Організовувалась вона в різних формах і передбачала навіть радіомовлення. Про виключне значення такої роботи йшлося в «Інструкції ч.544/4 для пропагандистів у справі масової усної пропаганди» (інструкція крайового осередку пропаганди західних українських земель). Як приклад ефективності агітаційно-пропагандистської роботи була наведена більшовицька революція в Росії. Саме усне поширення ідей стало визначальним чинником зростання кількості симпатиків радянської влади та зростання чисельності Червоної армії, а як результат перемоги. Тому в документі наголошувалося, що «...обласні та окружні референти пропаганди мусять масову усну пропаганду в найкоротшому часі зорганізувати і поставити на найвищий щабель...» [3, 10].

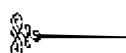
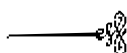
Виконання такого завдання вимагало підготовки великої кількості інструкторів-пропагандистів на всіх рівнях. Для них організовувалися спеціальні навчання під час яких відбувалося ознайомлення із останніми наказами проводу та командування УПА, аналізувалася політична ситуація, навчання з оволодіння прийомами ведення бесід, дискусій та переконання співрозмовника. Особливу цінність таких кадрів підкреслює наказ проводу про заборону використання їх для інших завдань окрім масової усної пропаганди [4, 190].

Відновлення радянської влади та нейтральна позиція більшості українського загалу у справі боротьби за УССД спонукала до активізації роботи пропагандистської референтури. Важливо було не лише переконати вояків УПА продовжувати боротьбу в нових умовах але й забезпечити лояльність населення та чисельне зростання військових підрозділів та підпілля. З цією метою в УПА були створені VI відділи (політвиховання) при штабах різних рівнів [7, 234]. У структурі Військового штабу УПА політичний відділ очолював політичний референт Проводу ОУН-Б на ПЗУЗ Я. Бусел, а після його загибелі в 1946 р. П. Федун.

Відповідно до організаційної схеми УПА будувався й апарат її політвиховників, на який покладалося ведення не тільки виховної роботи серед особового складу підрозділів, а й пропаганда серед населення. Згідно з наказом командира УПА К. Савура (Д. Клячківського) за №6 від 25 серпня 1943 р. потенційна кількість агітаторів збільшувалася за рахунок кращих стрільців яких забороняли проводити роз'яснювальні бесіди. Вести усну пропаганду доручалося і працівникам новоствореної Української пресової служби [2, 29].

У військовій ієрархії сотенний політвиховник за своїми правами прирівнювався до старших підстаршин УПА, входив до складу штабу сотні і був заступником її командира з виховної роботи. Якщо сотня входила до складу куреня, то він підпорядковувався курінному політвиховникові. На випадок, коли сотня діяла самостійно, його зверхником був політвиховник військової округи. Командир підрозділу не мав права звільняти чи замінювати політвиховника без дозволу вищого командира, втручатися у його ділянку роботи, а також скасовувати накази та доручення, які той отримував від своїх зверхників. Сотенному політвиховникові підпорядковувався чотовий виховник, якщо ж чота складалася з роїв, то призначалися ще й роєві політвиховники [11, 111].

Існував тісний зв'язок між відділами політичного виховання в УПА та референтурою пропаганди ОУН-Б. Зокрема, П. Федун як начальник політвиховного відділу при КВШ УПА-Захід підпорядковувався референту пропаганди КП ОУН-Б на ЗУЗ. У свою чергу, останній підпорядковувався П. Федуну як керівнику референтури пропаганди при ОУН-Б. Така система підпорядкувань пояснюється спільністю завдань для політвиховного відділу та осередків

пропаганди ОУН-Б, відсутністю достатньої кількості підготованих кадрів та намаганням контролювати агітаційно-пропагандистську роботу проводом [11, 111].

Підготовка політвиховників проводилася в різних формах. На рівні воєнних округів у вигляді конференцій які скликалися по мірі потреби начальником політвиховного відділу при КВШ УПА-Захід. Вишколи курінних і сотенних політвиховників УПА проводив виховник воєнної округи у формі наради. У випадку, коли сотня діяла в складі куреня, курінний виховник проводив вишкіл сотенних під час щотижневого звітування де піднімалися питання про кількість і рівень виховників, стан низових ланок, вишколи, кількість проведених заходів, репортажі про настрої вояків, стан військової підготовки, настрої населення, стан національної свідомості та політичну підготовку [13, 3; 12, 5].

Після розформування великих підрозділів та штабів УПА значно скоротилась чисельність політвиховників. Більша частина поповнила ряди референтури пропаганди ОУН-Б, яка відчувала гострий брак кваліфікованих кадрів і перйняла на себе основний тягар політвиховної та пропагандистської роботи.

З початком діяльності Української головної визвольної ради (УГВР) було сформовано Бюро інформації (1944–1951 рр.) всі співробітники якого були членами референтури пропаганди ОУН-Б. Очолив його, як і вищезгадані структури П. Федун. Серед основних завдань Бюро було поширення інформації про постанови УГВР та накази Головного командування УПА, роз'яснення позиції стосовно самостійницького руху та загальної політичної ситуації. Повідомлення і матеріали видавалися окремими листівками і брошурами, друкувались у підпільних часописах та виданнях УГВР [5, 103].

Основною формою пропагандистської роботи все ж залишалось живе спілкування з населенням під час якого у простих і доступних формах відбувалось пропагування ідей національно-визвольного руху. Націоналістичне підпілля орієнтувалось на селянина і використовувало ряд стереотипів доступних широкому загалу. У певному сенсі самі народні маси створили їх, а завданням агітаторів було вміло використати щоб розбудити почуття патріотизму та жертвності в ім'я України.

Першим можна визначити стереотип української історії (у свій час українцями була створена могутня держава-Київська Русь, яку зруйнували зовнішні вороги і з того часу триває національно-визвольна боротьба, що врешті приведе до створення Української самостійної соборної держави).

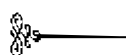
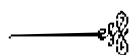
Цей стереотип мав кілька виховних завдань. По-перше, він утверджував думку, що українці мали державні традиції, отже, можуть (і повинні) відновити свою державу. По-друге, у них є власне минуле, пов'язане з боротьбою за волю й незалежність. В якості ідеалу-героя виступав козак. Навіть проводилась паралель між козацтвом і вояками УПА. По-третє, приписування нещастя України зовнішнім ворогам, а також частково внутрішнім зрадникам. Це було своєрідною правдою, оскільки для вояків УПА, які протягом багатьох років вели боротьбу з окупантами, проблема зовнішнього ворога була першорядною.

У контексті стереотипу української історії варто відзначити шевченківську тему. До його творчості та її інтерпретації неодноразово зверталися пропагандисти ОУН-Б та УПА. Т. Шевченко виступає в ролі найвищого національного авторитету. У певному сенсі він для них – «провідний ідеолог націоналізму». В його творчості пропагандисти ОУН, УПА виділяли передусім волелюбні, а також антиросійські аспекти.

Широко використовувався також і пов'язаний із стереотипом української історії (ідеал) героя-борця (Україна й герой-це два нерозривні поняття в свідомості націоналіста. Саме завдяки герою виборюється незалежність України). Звідси і поширене вітання: «Слава Україні! - Героям слава!».

Образ героя це передусім ідейна людина яка знає вчення й мораль націоналіста та керується ними у повсякденному житті. Основна функція героя-безкомпромісна боротьба з іноземними загарбниками за волю України. На олтар цієї боротьби він повинен принести абсолютно все-навіть, якщо треба, родину й власне життя.

Цей стереотип мав чимале практичне значення адже рушійною силою боротьби була ідейність і тут не можна було обійтись без героїв, які б запалювали власним прикладом інших. В пропаганді ОУН, УПА він часто протиставляється зраднику, який легко може піддатися ворогові, піти до нього на службу.

Хотілося б особливо виділити стереотип неволі, який набирив різних модифікацій. Неволі завжди протиставляється воля – це коли ти сам собі господар на своїй землі, коли ззовні не втручаються у твої справи. Завойовники завжди несуть неволю українцям, нав'язують їм чужі, не властиві для них форми суспільного життя. Передусім це стосувалося колгоспів, саме тому було випущено так багато листівок на анти колгоспну тематику. Колгоспи трактувались, як неволя, загибель, говорилося, що краще смерть. Ніж життя в сталінських колгоспах. Звісно, стереотип неволі не обмежувався лише цим образом. Носіями її є НКВС, що набув значення символу, насадження російської культури, релігії та інше [8, 102-105].

У результаті масової пропагандистської роботи, проведеної серед населення, до національно-визвольної боротьби вдавалось залучити значну його частину. Про її розмах можна судити за таким фактом – у 1947 – 1950 рр. органами держбезпеки було знищено 15 підпільних друкарень, вилучено 200 тис. листівок і брошур [1,54].

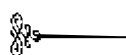
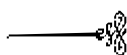
Вільне спілкування з населенням вимагало певного рівня підготовки пропагандиста. Важливою вимогою стала наявність хоча б неповної середньої освіти, вміння вести диспут, аргументувати позицію, володіти силою переконання. Перед пропагандистом ставилося завдання докласти всіх зусиль у будь-якому середовищі здобути авторитет і повагу. Скрізь він мав бути зразком, адаптуватися до будь-яких потреб, однак при цьому не відхилятися від своєї мети. Йому заборонено було братися за справу, в якій не орієнтувався, а також бути невибагливим в особистому житті та стосовно оточуючого середовища; натомість проявляти відповідальне ставлення до роботи. Незалежно від місця свого перебування і від того, чи є зв'язок з організацією, чи ні, він повинен був уважно стежити за світовими подіями і розвитком боротьби в Україні. Незнання питань, пов'язаних із революційним рухом, вважалось провиною. Пропагандист мав стежити за офіційною пресою та опрацьовувати статті так, щоб будь-яку з них - від передовиці й до оголошення - міг розтлумачити народові як ворожу. Людей, які б відповідали усім цим вимогам, підпільно постійно бракувало [11, 107].

Для підготовки агітаторів використовувались спеціальні навчальні посібники, пропагандистські та програмні документи ОУН-Б. «Пропагандивний вишкіл» визначав форми агітаційної роботи серед яких основними були: принагідна політична гутірка; принагідна політична промова; властива політична промова (вона повинна тривати не менше двох з половиною годин); доповідь і дискусія; диспут; так звані міжвигуки [2, 29]. Зовнішньою формою організації пропагандистських заходів був переважно мітинг (чи збори), а вже зміст акції визначали вищезгадані поняття. Короткий і тематичний характер носила принагідна політична гутірка. Вона виголошувалася під час свят, похорон та ін.

Отже пропагандистська діяльність ОУН-Б та УПА у повоєнні роки стала пріоритетним напрямком боротьби. Поряд із друкованим словом широко використовувалась усна пропаганда в простих і доступних для широкого загалу формах. В процесі агітації використовувались певні стереотипи пов'язані з історичними особливостями розвитку українських земель, культивувався образ героя-борця за свободу та незалежність, формувалося поняття неволі пов'язане з іноземною окупацією України та нав'язуванням чужої мови та традицій. Діяльність референтури пропаганди визначалась досить високим рівнем організації. В умовах гострої нестачі кадрів його заслугою було створення ефективної системи вишколів – підготовки та підвищення фахового рівня пропагандистів. Це забезпечило в цілому ефективне функціонування пропагандистського апарату ОУН-Б і УПА попри складні умови боротьби, в яких опинився національно-визвольний рух в другій половині 1940-х на початку 1950-х років.

Джерела та література:

1. Волинь в Другій світовій війні та перші повоєнні роки. Матеріали наукової історико-краєзнавчої конференції. 19–20 квітня. – Луцьк, 1995. – 54 с.
2. Дмитренко О. Організація усної пропаганди ОУН і УПА (1944–1950-і рр.). // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. – Випуск 7.– Луцьк, 2002.
3. Державний архів Львівської області (ДАЛО), ф. п.3, оп. 1, спр.70, арк. 10.
4. Мороз В. Структура референтури пропаганди ОУН на Дрогобиччині (1944–1950-і рр.). // Дрогобичський краєзнавчий збірник. Ред. кол. К. Кондратюк (відпов. редактор), В. Футала (упорядник), Л. Зашкільняк, Я. Ісаєвичта ін. –Дрогобич, 2002.–190 с.

5. Мороз В. Історія створення і діяльності Української Головної Визвольної Ради. // Визвольний шлях. – 2004. – Кн.7. – 103 с.
6. Онишко Л. Роля жіноцтва в національно-визвольному русі середини ХХ ст. // Визвольний шлях. – 2002. – Кн. 10. – 68 с.
7. Русначенко А. Народ збурений: національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусі, Литві, Латвії, Естонії у 1940–1950-х роках. – К., 2002. – 234 с.
8. Слово українських повстанців. За редакцією П. Кралука.– Луцьк: Надстир'я, 1996. – 105 с.
9. Стасюк О. Видавнича діяльність ОУН на українських землях у 1944–1950-х роках // Вісн. Львів. Ун-ту: Серія істор. – Львів, 2002. – Вип. 37/2.
10. Стасюк О. Пресові видання ОУН, УПА, УГВР // Українська Повстанська Армія (В боротьбі проти тоталітарних режимів). – Львів, 2004. – 357 с.
11. Трофимович В., Марчук В. Пропагандистська діяльність Петра Федуна (Полтави) в українському національно-визвольному русі 1940–1950-х рр. // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. – Випуск 12. – Луцьк, 2007.
12. Центральний державний архів Вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ), ф. 3833, оп. 1, спр. 44, арк. 5.
13. ЦДАВОВУ, ф.3833, оп.1, спр.95, арк. 3.
14. ЦДАВОВУ, ф.3833, оп.1, спр.143, арк. 41–42.
15. ЦДАВОВУ, ф.3833, оп.1, спр.144, арк. 23.

DOI: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.21.20>

УДК 39(377.82):630*28

Алла Дмитренко

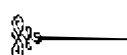
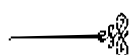
Збирання ягід у структурі господарської діяльності населення Правобережного Полісся

У статті, на широкій джерельній базі, проаналізовано місце збирання ягід у структурі господарської діяльності населення Правобережного Полісся з найдавніших часів до сьогодення, яке на початках історії людства забезпечувало його продуктами життєдіяльності, так як рослинна їжа складала 9/10 харчового раціону, згодом поєднувалося із мисливством, а пізніше – і рибальством. Показано особливості організації промислу збирання ягід в різні історичні періоди, форми плати за користування лісовими дарами. Звертається увага на особливості збирання ягід в міжвоєнний період та в перші десятиліття існування колгоспів. Відзначається місце збирання ягід в системі життєзабезпечення сучасних мешканців Полісся. В останні десятиліття, для значної частини населення, збирання ягід з допоміжного перетворилось на основне заняття, забезпечуючи поліські родини основними засобами існування. В останні десятиліття збирання ягід стало одним з найпоширеніших занять влітку. В період ягідного сезону дорослі члени родини, а то й цілими сім'ями, вирушають до лісу, всівшись переважно на підводи, або ж велосипеди, мотоцикли і навіть автомобілі. Щодо організації промислу, то вона залежала від форми власності на ліси. В первісну епоху, коли всі ліси були спільною власністю, локальні групи і племена користувались ними вільно. З переходом лісів у державну і приватну власність, були введені обмеження у користування лісовими дарами. В роки радянської влади і тепер збирання ягід, як і інших лісових плодів, не регламентується. Подальшого дослідження потребує проблема впливу непомірного використання лісових багатств на стан лісу, ягідників та ін. Актуальним питанням стає підготовка державної програми потімворенню пошкоджених ягідників, на що нині витрачаються незначні кошти.

Ключові слова: традиційне господарство, збиральництво, збирання ягід, Правобережне Полісся.

Alla Dmytrenko. Harvesting berries in the structure of economic activity of the population of the Right Bank Polissya in different historical periods.

The article analyzes the place of berry picking in the structure of economic activity of the population of Pravoberezhny Polissya from ancient times to the present day, which in the beginning of human history provided it with products of life, as plant food was 9/10 of the diet, later combined with hunting, and later - and fishing. The peculiarities of the organization of berry harvesting in different historical periods, forms of payment for the use of forest gifts are shown. Attention is paid to the peculiarities of berry picking in the interwar period and in the first decades of the existence of collective farms. The place of berry picking in the system of life support of modern inhabitants of Polissya is noted. In recent decades, for a large part of the population, picking berries from ancillary has become the main occupation, providing Polissya families with basic livelihoods. In recent decades, picking berries has become one of the most common activities in the summer. During the berry season, adult family members, or even whole families, go to the forest, sitting mostly on carts, or bicycles, motorcycles and even cars. As for the organization of fishing, it depended on the form of ownership of forests. In the primitive era, when all forests

were common property, local groups and tribes used them freely. With the transfer of forests to state and private ownership, restrictions were imposed on the use of forest gifts. During the Soviet era and now the collection of berries, as well as other berries, is not regulated. The study of the impact of excessive use of forest resources on the condition of forests, berries, etc. needs further research. The preparation of a state program for the reproduction of damaged berries is becoming a topical issue, for which insignificant funds are currently spent.

Key words: traditional economy, harvesting, picking berries, Right-bank Polissya.

Постановка наукової проблеми, її значення. В останні роки у країнах Європи та Америки інтенсивно зростає ринок дикоростучих ягід, окремі з яких навіть культивуються. Українське Полісся має багаті традиції збирання та використання різноманітних ягід. Впродовж багатьох тисячоліть рослинна їжа спочатку була основною, а потім істотно доповнювала раціон давніх народів. Сьогодні збирання ягід є одним з основних занять мешканців Полісся в літньо-осінній період, що спричинене значним попитом на лісові ягоди чорниці, журавлини, брусниці та ін. Виникають навіть суперечки стосовно використання природних багатств. Тому вивчення традицій організації промислу із збирання ягід в різні історичні періоди є актуальним.

Аналіз досліджень проблеми. Питання організації промислу збиральництва дотепер не була предметом спеціального наукового дослідження. Однак ці питання частково піднімалися археологами та істориками, що вивчали певні історичні періоди. Особливо слід відмітити праці відомого волинського археолога М. Кучинка, який, незважаючи на те, що збиральництво в незначній мірі представлено в археологічних матеріалах, показав місце цього заняття у структурі господарської діяльності давнього населення Волині починаючи з епохи палеоліту. Вчений наголосив, на зменшенні ролі збиральницького промислу у зв'язку з переходом до відтворювальних форм господарства [30-34]. Аналогічні питання піднімали й Л. Залізник, Г. Охріменко, В. Ісаєнко [27-29; 33; 43].

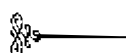
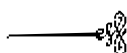
Для аналізу середньовічного збиральництва використані численні опубліковані джерела [35; 38-42; 47-48]. Організація промислу зі збирання ягід наприкінці ХІХ – першій третині ХХ ст. розглянута на основі архівних джерел [16-23]. Для висвітлення особливостей збирання ягід в міжвоєнний період та на сучасному етапі використані польові матеріали, зібрані автором в різних районах Правобережного Полісся, що зберігаються в Архівних фондах Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (м. Київ) [3-11] і в Архіві Музею етнографії Волині та Полісся при Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки [12].

Мета: на основні опублікованих та архівних джерел проаналізувати місце збирання ягід у структурі господарської діяльності населення Правобережного Полісся починаючи з епохи палеоліту дотепер.

Завдання: простежити зміну ролі збиральництва загалом і збирання ягід зокрема у системі господарської діяльності населення Полісся в різні історичні періоди; висвітлити форми організації збиральницького промислу починаючи з первісних часів до сьогоdnішнього дня; показати роль збирання ягід в системі життєзабезпечення сучасних мешканців Правобережного Полісся.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Збиральництво – одна з найдавніших форм господарської діяльності людей, що базується на привласненні дикорослих ягід, грибів та ін. Етнографи в поняття «збиральництво» включають не тільки процес збирання тих чи інших харчових продуктів, а й численні прийоми їх обробки та приготування їжі [45, с. 165-166], а також комплекс звичаєво-обрядових дій, що супроводжують збирання рослин [24].

Визначення збиральництва переважно як заготівлі продуктів харчування, характерне для первісної епохи, коли людина, не володіючи жодними знаряддями праці, знаходила в природі готові продукти харчування. В епоху раннього палеоліту, коли в результаті доволі теплого клімату рослинний світ був дуже багатим, збиральництво було основним заняттям і забезпечувало людей основними засобами існування. За свідченням вчених, харчовий раціон людини-збирача складався приблизно на 9/10 із рослинної їжі і на 1/10 з тваринної [25]. В епоху середнього і пізнього палеоліту, коли поряд із збиральництвом значну роль починає відігравати мисливство, склався і своєрідний статево-віковий поділ праці, згідно з яким дорослі чоловіки займались полюванням, а

жінки, діти та старі – збиральництвом. З цього часу ці заняття взаємодоповнювались, забезпечуючи всі основні потреби людини. Поряд з дикоростучими злаками, горіхами, плодами та ін., збирали і ягоди [32, с. 12; 34, с. 27, 36, 40; 43, с. 27, 28; 44; 46]. Однак, зважаючи на зовсім інші кліматичні умови, ніж тепер (майже субтропічний у ранньому палеоліті та льодовик – у пізньому), розуміємо, що асортимент ягід і культура збиральництва також були іншими.

Геологічна сучасність почала формуватись лише з відступом льодовика, що визначило початок нової археологічної епохи – мезоліту [28, с. 23]. Відбулись кардинальні зміни в природі, сформувались нові природні зони – тундрова, лісова, степова [36]. Сучасна територія Полісся входила у зону лісів [37] з переважанням сосни і берези [28, с. 57]. З цього часу гідрографічна сітка і видовий склад тваринного і рослинного світу майже не зазнають змін [2, с. 64].

З формуванням лісів зростає роль збиральництва [33, с. 12] і складається система сучасного збирання ягід. Першими, очевидно, були ожина та малина – чагарникові рослини, які менш вибагливі до умов росту, тому зустрічаються в листяних лісах, на галявинах. Зовсім інша справа з чорницею, лохинами та брусницею, що є супутниками дорослих соснових лісів, термін росту яких є дуже тривалим. Існує дві точки зору на місце збиральництва в епоху мезоліту – одні дослідники вважають, що воно було важливою галуззю, інші ж наголошують на його незначній ролі у структурі господарської діяльності лісових мисливців. Основною рослинною їжею в цей період були свіжі лісові ягоди [28, с. 62, 66; 34, с. 51; 37]. Якщо ж зважати на продовольчу проблему, що виникла в результаті збільшення населення та зникнення великих стадних тварин, можна припустити, що роль збиральництва в мезоліті була значною.

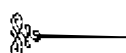
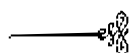
В неолітичну епоху збиральництво втрачає значення одного з основних занять і починає відігравати допоміжну роль у життєзабезпеченні населення лісової зони [33, с. 48; 43, с. 35]. В культурних шарах багатьох неолітичних пам'яток Південно-Східної Прибалтики у великій кількості знайдені не тільки шкаралупи водних і лісових горіхів, а й сліди вживання ягід [27, с. 113, 115]. На думку В. Ісаєнка, в період неоліту в поліських лісах було все, що потрібно для людини [29, с. 120–121]. Дослідники допускають, що в зоні лісів продукти збиральництва інколи могли складати значну частину харчового раціону неолітичної людини [43, с. 99–100]. Можна допустити, що саме в той час, разом з освоєнням навколишнього середовища, формувалося і символічне сприйняття тих чи інших природних об'єктів [33, с. 24], а в нашому випадку – ягід. Тому коріння календарної регламентації збирання ягід й інших символічних магічних дій йде в давні періоди історії людини.

Збиральництво не втрачало свого значення і в наступні історичні періоди [32, с. 42]. Є відомості, що ягоди збирали давні слов'яни [14; 32, с. 92]. Значну роль вони відігравали в харчуванні давньоруського населення, особливо в голодні роки, свідченням чого, наприклад, є залишки берести для виготовлення кошиків для плодів [13, с. 55, 57; 15; 30, с. 185; 31, с. 77].

В епоху середньовіччя, коли поліські ліси стають приватними володіннями, вводяться обмеження у використанні лісових багатств. Зокрема, Литовський Статут 1529 р. дозволяв затримувати місцевих жителів у лісі і забирати все, що вони назбирали без дозволу [47, с. 195]. За користування лісовими багатствами була встановлена відповідна плата. У кінці XVIII ст. селяни лісостепових районів додатково відбували чотири дні панщини за берест, рижики, конвалію і опеньки, а на Поліссі платили натуральний оброк, який включав 60–200 грибів, корець хмелю і четверть жолудів [1, с. 44].

З другої половини XIX ст., з розвитком товарно-грошових відносин, ліси стали важливою статтею прибутків як їхніх власників, так і держави. Після реформи 1861 р. селяни отримали у власність певну кількість лісу, які складали 5,4% селянських наділів, і право на користування сервітутами, тобто певними вигодами на поміщицьких землях, у т. ч. й збирання ягід. З восьми західних губерній Російської імперії, в яких існували сервітути, найбільш поширеними вони були на Волині, де ними користувалися 71% дворів. В поліських повітах цей показник був ще вищим – 76–95% [35, с. 587–588, 594, 598].

Селяни, що не мали сервітутних прав і власного лісу, змушені були користуватися державними або поміщицькими лісами, де за збір лісових плодів потрібно було вносити відповідну плату. У другій половині XIX ст. квиток коштував 60 коп. За збирання ягід без квитка селяни штрафували на 5–10 руб. або арештовували на 1–3 дні [19, арк. 5; 20, арк. 1; 21, арк. 3; 22,

арк. 1–6]. Кошти за збір лісових плодів надходили в лісництва. Так у Шацькій лісовій дачі, що об'єднувала 12 сіл, впродовж 1906–1909 рр. за побічне користування лісом отримали 542,21 руб. [18, арк. 28]. Загалом, впродовж 1871–1908 років по лісництвах Волинської губернії ці кошти були незначними, наприклад, у 1871 р. – 112 руб., у 1893 р. – 6777 руб., у 1902 р. – 8823 руб. Найбільший збір отримано у 1903 р. – 11670 руб. [38–41]. У 1897 р. Лісовий департамент прийняв рішення про відміну плати за збирання лісових плодів для власного споживання [42, с. 87–88]. Волинський губернський лісовий з'їзд, що відбувся у 1917 р., підтримав це рішення [26, с. 12].

У 1920–30-х рр. державі належала лише третина лісів. Крім державних, буди приватні і громадські ліси. Наприклад, біля с. Бистричі Березнівського р-ну Рівненської обл., наприклад, було два основних лісових масиви, що перебували у приватній власності – «Бістрейщина» і «Валевщина». Власник першого жив у Франції, а всіма справами управляли євреї. Другий ліс належав п. Валевському, який сам керував своїми масивами. У обох лісах були лісники, що стежили за їх станом [4, од. зб. D13S1].

Збір лісових плодів у державних лісах проводився за іменними квитками, вартість яких залежала від об'єкту збиральництва. За збирання ягід впродовж всього сезону платили 3 злотих з особи [17, арк. 1, 4]. Зважаючи на досить велику плату, квитків продавалося порівняно небагато (у 1936 р. – 8217) і прибутки лісництв були незначними [48, s. 91]. У лісництві Маща Костопільського повіту у 1930–1931 рр. вони склали всього 1916,15 злотих, при плані 7100 [23, арк. 3]. На початку 1930-х рр., у зв'язку з економічною кризою, що привела до зuboжіння населення, прибутки від лісової поверхні з року в рік зменшувалися. Це змусило Дирекцію державних лісів зменшити плату за збирання ягід, грибів та інших плодів [17, арк. 206].

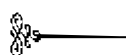
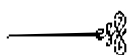
У приватних лісах плата за збір лісових плодів складала переважно 1-2,5 злотих. Подекуди квиток на ягоди і гриби коштував 5 злотих на сезон, а тільки на ягоди – 2,5 злотих [6, од. зб. D4S4; 12]. Той, хто мав квитка, міг вільно щодня збирати ягоди впродовж усього сезону: «<...> за Польщі, то береш квіта <...> да вже йдеш смело, вже леснік тебе понав, білет попитав, ідеши» [10, од. зб. 4–1]. В одних селах квитки на право збирання ягід вимагали і в дітей: «А вже дітей, не возьмеш дитени. Якщо мати взяла квитка, то вже не возьме мене, наприклад» [9, од. зб. D1S1]. А в інших селах дітям дозволяли іти до лісу зі старшими членами родини [6, од. зб. D6S6].

Мешканці сіл, розміщених біля приватних лісів, купували квитки у їх власників. Якщо в державних лісах існувала лише грошова форма оплати за право збирання ягід, то в приватних – і відробіткова. Деякі власники лісів заміняли плату відробітками: на жнивах, буряках, в саду, копанням канав тощо. В окремих випадках розплачувалися частиною зібраних плодів. Квиток давав право збирати ягоди будь-кому із членів родини: «Квітка в пана бери, і там скількісь одробиши йому дай з квитком іди. Ну, в пана. В хазяйстві. На поли. <...> На хазяйсти пановому. <...> давав вже квиток, щоб вже маєш іти. <...> Да. Із тим квитком. Будь хто [із членів родини – А. Д.]» [6, од. зб. D2S3].

Збирати ягоди без квитка у державних і приватних лісах суворо заборонялося. За дотриманням правил користування лісовими продуктами, стежили лісники, які були переважно з польських родин: «А <...> лесніке <...> мало з наших буле. Буле полякі» [9, од. зб. D1S1]. В період ягідного сезону лісники постійно перебували у лісі і перевіряли наявність квитків у збирачів ягід: «То приходив той леснік, польський. Каже, чи маєте білета? То вона [мати – А. Д.] покаже. Там тако, з кішіньки. <...> без білета не йди було. Колісь такий був закон» [6, од. зб. D6S6]. У великих лісах, щоб тримати всі ягідники під контролем, лісники їздили верхи на конях і могли з'явитися в будь-який момент: «То вун на коні і верхом по ліси їздить. Ну! Тако проїде. І колі он нарветься, то хто знає, проверає» [6, од. зб. D3S2].

Але, зважаючи на значну для селянської родини вартість квитка, багато людей ходили до лісу таємно. Якщо такі безквиткові збирачі потрапляли на очі лісникам, то ті висипали і топтали зібрані ягоди, ламали коробки, били глечики і виганяли з лісу: «А як нема квітка, то леснік прийде, то й глечика поб'є, і коробку поб'є. З леса вижене» [4, од. зб. D9S3]; «А хто без квитка, може леснік потоптатъ ягоди. <...> Геть і коробки били» [4, од. зб. D6S2]. Інколи, за порушення правил збирання у приватних і державних лісах, порушників змушували виконувати якісь роботи в лісі.

Крім державних та приватних, у міжвоєнний період існували громадські і приватні селянські ліси. В результаті проведеної польським урядом комасації (земельна реформа 1920–30-х рр.),

ділянки лісу увійшли до селянських наділів: «А вже де в ліси були наши одруби таке стояли, то там був лес несходімий» [4, од. зб. D4S6].

У громадських лісах ягоди міг збирати будь-хто із членів громади. Інколи приватні чи державні і громадські ліси були поряд, розмежовуючись дорогою. Тому той член родини, що мав квитка, збирав ягоди у панському лісі, а хто не мав – поруч у громадському, інколи переходячи невелику межу: «Але пани, де у панський ліс, то не пускали по ягоди. Ото вже, як возьмеш квіта за скільки там уже злотув, то тая може людина, шо з квітом іти. А ти, вже без квіта, не можеши іти. Бо я з сестрою ходила все за той квіт. А дорого, за шо ж брати? А мині ні. А тільки дорога була [між панським і громадським лісом – А. Д.]. Тут панський лес, а тут вже людський. То там, вже в нашому нема лесі, бо вже виносілі. А в панському таки ягоди! То сестра бере там, а я там беру. <...> [А. Д. І Ви не могли перейти в той ліс?]. Я перейду. <...> Радом отако, як та дорога лісова. Я перейду. То сестра кричить, шо не йди! Бо, як зловить [лісник – А. Д.], то й забере всі ягоди» [6, од. зб. D3S2].

Суворі обмеження на збирання ягід існували «за колгоспів». Зокрема, у будні дні всім дорослим, які були членами колгоспу, заборонялося ходити до лісу. Всі мали бути на колгоспних роботах. За цим ретельно стежило керівництво – голова, парторг, бригадири і навіть районне начальство: «А колись по ягоди – сохрять Боже, було пойти! Треба було все на роботу йти. Пуйдеш по ягоди, то придсидатсь, чи там якийсь з району приїдуть, то й глечики поб'ють, і коробки в озеро, у воду повкїдають» [6, од. зб. D13S2].

Щоб не пустити жінок до лісу за ягодами, по дорогах виставляли патрулі, або ж чекали жінок вже при поверненні з лісу, ховаючись у житах, за кущами, а то й шукали ягідниць по лісі: «Засаду сажав бригадир, людей. Шоб зловить кого. [7, од. зб. D4S1]; «Такей був голова, що йдемо з ліса, і стоїть діжурить. <...> Воне будуть діжурити в жети де на веході вже, як виходиши» [9, од. зб. D10S3]; «А йдемо, хаваємся, шоб бригадєр не бачив» [4, од. зб. D13S4].

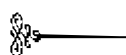
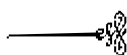
Зустрівши по дорозі, чи знайшовши ягідниць у лісі, колгоспні функціонери били глиняні глечики, ламали коробки, висипали або ж забирали ягоди: «Коробки поб'ють, а ягоди топчуть ногами» [4, од. зб. D13S1]; «І кошилке бели. <...> І ягоди топтали. <...> То було страховище» [9, од. зб. D7S1]; «А раніше <...>, то ходили по ліси й коробки ламали. Топтали ногами. <...> шоб жинки йшли на роботу в колгосп, а не по ягоди» [6, од. зб. D1S1].

Щоб бригадири не знайшли ягідників у лісі, ті намагалися вести себе дуже тихо. Саме в ті роки перестали й співати при збиранні ягід. І навіть коли збиралися на обід, то старалися не розмовляти: «Колесь я, сидимо, їмо так техейко. Кажуть на мене, тихо, тихо сиде, не говоре. Сидимо, їмо. Так кошелики теї стоєть, а воне вже приїжджєють. <...> То десь <...> у шиздєсят другому – шиздєсят третьому» [9, од. зб. D10S3].

Коли перестрівали жінок вже по дорозі з лісу, покарання було тяжчим, бо знищувалася цілоденна праця: «А ввечері <...> Як назад ідуть, наберуть. Знаєте, як жинка руками по ягодиниці збирає? <...> І перестричали, ціє ягоди, в кращому випадку, забирали тудя десь, в кантору. А потім що з їми робили – не знаю, от. А в гіршому, то просто били коробки і ягоди топтали. Це є правда. То уже я, я вже бачила» [4, од. зб. D13S1]; «Да пойдьом по ягоди, да вони вийдуть на дорогу <...> да постають у лесі, шоб не видно, а ми подойдемо, то вони за тис ягоди, да поб'ють там і коробкі» [10, од. зб. 4–1]; «І ягоди забирає і висипає. От якей!» [9, од. зб. D10S3]; «О, Боже! <...> Ловилі, доганялі, не пускалі, коробке ломалі. Шо робилоса! Ягоди висипали» [6, од. зб. D2S3]. Жінки намагалися захищати зібрані тяжкою працею ягоди і з усіх сил старалися втримати кошики з ягодами, вириваючи їх з рук колгоспних функціонерів і навіть накриваючи своїм тілом: «<...> вин до її, за кошилі <...>. І вона так на кошелі, я й зара бачу, розчепірилася. Вин за одну усилку, за кошель, за кошля, вона за другу. <...> Ту кошеленку забирає, шоб не весипав» [9, од. зб. D10S3].

Наказували навіть людей старшого віку (бабусь), які брали ягоди із внуками: «А я ходела з своєю бабкою. І йдемо, наберемо. <...> і приїде, кому висепле, а в кого забере того кошеляру за плечема і завезе в кантору. <...> А я буду плакати: “Бабо! Нашо ти оддала? Нашо ти оддала? Я цілий день брала, а ти оддала!”. Отаке» [9, од. зб. D10S3].

В окремих селах порушників «колгоспної дисципліни» карали ще й штрафами, списуючи вже відроблені трудовні: «Штраф писали» [4, од. зб. D13S4]; «Не пускалі. <...> да трудовне здимають, зрезивають, як пойдом вже який день, оторвомса <...> штрафовалі» [10, од. зб. 15–3]; «Пуйдеш, то вже бригадир подаст, то в кантору, да вже карают тебе. Трудовні зривают» [6, од.

зб. D4S1]. Інколи за один пропущений день штрафували на сім трудоднів: «<...> не пушов один день, оштрафовали на сємь трудонюв» [3, од. зб. 10–2].

Ще однією формою покарання «неслухняних жінок» було знищення посівів на домашніх полях і городах: «*І коноплі, шо сеялі <...> косілі людямі на сотках вред робілі*». Змушували працювати в колгоспі в неділю, що також було неприйнятним для сільських жінок, яких від народження вчили «поважати» цей день і не братись ні за яку не нагальну роботу: «*Да в недєлю заставлялі на роботу туда. Ой! Не дай, Боже того!*» [10, од. зб. 15–3].

Щоб уникнути покарання, жінки, не йшли із зібраними ягодами до села, а теж ховалися по житих та ін., чекаючи настання темноти, і тільки тоді розходилися по домівках: «*Бувало <...> з лісу не виходили, стояли й ждали, шоб темно було. Ніч була. Да вже тоді приходиться, темно йшли – темно приходили. А йдеш, то там в одному місци потоптані ягоди, кого вже перестрили. Таке було. Тому шо я це пам'ятаю*» [4, од. зб. D13S1].

У тих селах, де ліс був недалеко від населених пунктів, за ягодами йшли вранці, вигнавши на пашу корову, шоб до початку колгоспних робіт повернутися, або ж увечері, після їх завершення: «*Бежиш вранці, рано. Видоїв корову, вігнав, чи там хтось вігнав, хто вдома є. А сам побєг, да до роботи, поки йти на роботу, побєг, да <...> набрав <...> тих ягод*» [7, од. зб. D8S3].

Особливо тяжкими і голодними були повоєнні роки і міжвоєнний період для тих районів Правобережного Полісся, що в цей час входили до Радянського Союзу. Збирання ягід у ті десятиліття було життєвою необхідністю для селянських родин: «*Але ж вони [жінки – А. Д.] тоже думали, як би диток погодувати. <...> Та навіть було таке, шо і хліба не було, і не було з чим теї ягодинок з'їсти. Люди жили погано. <...> Як буде голодни таки роки, то вже ж но за тими ягудьме буде*» [6, од. зб. D1S1].

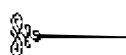
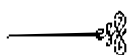
В останні колгоспні десятиліття таких суворих заборон на збирання ягід для членів колгоспу не було. Жінки здебільшого самі розпоряджались своїм робочим часом і вирішували, йти в колгосп на роботу, чи в ліс по ягоди. У тих селах, де ліс був далеко, жінки навіть наймали колгоспні автомобілі, які возили їх у ліс по ягоди [4, од. зб. D14S2]. Подекуди водієві, за те, що возив жінок до лісу, кожна ягідниця давала півлітрову банку ягід [7, од. зб. D5S1].

В останні десятиліття збирання ягід стало одним з найпоширеніших занять влітку. В період ягідного сезону дорослі члени родини, а то й цілими сім'ями, вирушають до лісу, всівшись переважно на підводи, або ж велосипеди, мотоцикли і навіть автомобілі [9, од. зб. D3S1, D9S4; 11, од. зб. D5S1].

Збирання ягід сьогодні є важливим напрямком господарської діяльності населення Полісся, яке дає не тільки додаткові, а часто і основні засоби існування для поліських родин, які сьогодні у своїй більшості є безробітними: «*Тепер ягода годує. Нас годує*» [9, од. зб. D2S2]. Та обставина, що сьогодні ліс годує чимало поліських родин, спонукає молодь не виїжджати, а триматися села. Інформанти неодноразово висловлювали думку, що на Поліссі можна прожити і без роботи, а за рахунок власного господарства і дарів природи: «*Отак з свого лісу. Не треба нікуди йти на роботу. І тута проживеш. Ну, канєшно, не так. Но не вмрєш*» [11, од. зб. D16S1]. Керівник однієї з сільських громад впевнений, що при правильній економічній політиці держави поліське село буде процвітати [7, од. зб. D6S2].

Як бачимо, збиральництво – найдавніше заняття, яке на початках історії людства забезпечувало його продуктами життєдіяльності, так як рослинна їжа складала 9/10 харчового раціону. Потім збиральництво поєднувалося із мисливством, а пізніше – і рибальством. З утвердженням відтворювального господарства воно стало допоміжним заняттям, зберігаючи свій статус дотепер. Однак, в останні десятиліття, для значної частини населення, збирання ягід з допоміжного перетворилось на основне заняття, забезпечуючи поліські родини основними засобами існування. Щодо організації промислу, то вона залежала від форми власності на лісі. В первісну епоху, коли всі ліси були спільною власністю, локальні групи і племена користувались ними вільно. З переходом лісів у державну і приватну власність, були введені обмеження у користування лісовими дарами. В роки радянської влади і тепер збирання ягід, як і інших лісових плодів, не регламентується.

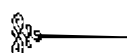
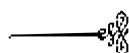
Подальшого дослідження потребує проблема впливу непомірного використання лісових багатств на стан лісу, ягідників та ін.

Джерела та література

1. Антонович В. Исследование о крестьянах в Юго-Западной России: по актам 1700–1798 гг. Киев: 1870. 64 с.
2. Археологія Української РСР. В 3-х томах. Т. 1: Первісна археологія. Київ: Наук. думка, 1971. 449 с.
3. Архів Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф, м. Київ (далі – Архів ДНЦЗКСТК), ф. Лугини–2005, оп. Дмитренко.
4. Архів ДНЦЗКСТК, ф. Березне–2013, оп. Дмитренко.
5. Архів ДНЦЗКСТК, ф. Володарка–2012, оп. Дмитренко.
6. Архів ДНЦЗКСТК, ф. Володимирець–2009, оп. Дмитренко.
7. Архів ДНЦЗКСТК, ф. Ємільчине–2011, оп. Дмитренко.
8. Архів ДНЦЗКСТК, ф. Зарічне–2010, оп. Дмитренко.
9. Архів ДНЦЗКСТК, ф. Камінь-Каширський–2012, оп. Дмитренко.
10. Архів ДНЦЗКСТК, ф. Рокитне–2006, оп. Дмитренко.
11. Архів ДНЦЗКСТК, ф. Сарни–2008, оп. Дмитренко.
12. Архів Музею етнографії Волині та Полісся при Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки, ф. 2: Польові матеріали з питань збиральництва, мисливства, рибальства і бджільництва.
13. Войнаровський В. М. Промисли та допоміжні ремесла населення півдня Східної Європи в I–XIII ст. (археологічне відображення та інтерпретація). Львів: ПП «Ліана М», 2014. 438 с.
14. Горбаненко С. А., Пашкевич Г. О. Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. – I тис. н. е.). Київ: Академперіодика, 2010. 316 с.: 30 табл., 117 рис.
15. Господарство Київської Русі (IX – середина XII ст.). URL: https://pidruchniki.com/1054041041136/politekonomiya/gospodarstvo_kiyivskoyi_rusi_seredina_xii_pamyatki_ekonomichnoyi_dumki_ruska_prawda.
16. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф. 40, оп. 1, спр. 8.
17. ДАВО, ф. 46, оп. 3, спр. 29.
18. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО), ф. 108, оп. 1 дод, спр. 32.
19. ДАЖО, ф. 230, оп. 2, спр. 198.
20. ДАЖО, ф. 230, оп. 4, спр. 180.
21. ДАЖО, ф. 234, оп. 1, спр. 235.
22. ДАЖО, ф. 234, оп. 1, спр. 262.
23. Державний архів Рівненської області, ф. 186, оп. 1, спр. 8.
24. Дмитренко А. Збиральництво на Західному Поліссі та збереження архаїчних уявлень українців у XX столітті. *Етнічна історія народів Європи*. Вип. 33. Київ: Унісерв, 2010. С. 59–65.
25. Екологічна ніша. URL: https://studopedia.su/12_13955_ekologichni-nishi-lyudini-zbiralnitsvo-ta-mislivstvo-zemlerobstvo-ta-skotarstvo-suchasna-ekologichna-nisha.html.
26. Журнал Волинського губернского лесного съезда 8–13 июня 1917 г. Житомир, 1917. 18 с.
27. Зализняк Л. Л. Население Полесья в мезолите. Киев: Наук. думка, 1991. 160 с.
28. Зализняк Л. Л. Первісна історія України: Навч. посібн. Київ: Вища школа, 1999. 263 с., іл.
29. Исаенко В. Ф. Неолит и Припятское Полесье. Минск: Наука и техника, 1976. 128 с.: ил.
30. Кучинко М. М. Давньоруське городище Вал в Надстир'ї. Луцьк: Вежа, 1996. 208 с.
31. Кучинко М. М. Історично-культурний розвиток Західного Побужжя в X–XIV століттях. Луцьк: Надстир'я, 1993. 159 с.
32. Кучинко М. М. Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині (від палеоліту до середини XIV ст.). Луцьк: Надстир'я, 1994. 208 с.
33. Кучинко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. Вид. 2-е. Луцьк: Вежа, 1995. 167 с.
34. Кучинко М., Злаготський О., Кучинко З. Історія культури Волині давнього та середньовічного часів. Навч. посібн. Луцьк: «Волинські старожитності», 2012. 225 с.
35. Матеріали по вопросу о земельном наделе бывших помещичьих крестьян и о сервитутах в Юго- и Северо-Западных губерниях России. *Вестник финансов и промышленности*. 1900. Т. III. № 39. С. 581–632.
36. Мезолит. URL: <https://studme.org/11840720/kulturologiya/mezolit>.
37. Мезоліт в Україні. URL: <http://istoryk.in.ua/mezolit-v-ukrayini-arheologichni-kult/>.
38. Отчет по лесному управлению за 1871 год. С-Пб., 1873. V, 79 с.
39. Отчет по лесному управлению за 1893 год. С-Пб., 1894. [2], 108 с., 20 вед., 2 прил.
40. Отчет по лесному управлению за 1902 год. С-Пб., 1904. VII, 465 с.: прил.
41. Отчет по лесному управлению за 1903 год. С-Пб., 1904. VIII, 453 с.: прил.
42. Отчет по лесному управлению министерства земледелия и государственных имуществ за 1897 год. С-Пб., 1898. VI, 238 с.: вед., прил.
43. Охріменко Г. Населення Волині та Волинського Полісся в праісторичні часи: розвиток господарства та матеріальної культури. Луцьк: Вид-во «Волинська обласна друкарня» 2003. 224 с.

44. Палеоліт на українських землях. URL: <https://електронна-енциклопедія.укр/history/paleolit-na-ukrayinskih-zemljah.html>.
45. Свод этнографических понятий и терминов. Вып. 3: Материальная культура. Москва: Наука, 1989. 236 с.
46. Смирнов С. В., Кухарчук Ю. В. Палеоліт. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Paleolyt>.
47. Статут Великого княжества Литовского 1529 года. Минск, 1960. 253 с.
48. Sprawozdanie wojewody Wolyńskiego za 1936 r. Luck, 1937. 195 s.

DOI: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.21.21>

УДК 378. 016 : 3(075)

Наталія Кінд-Войтюк

Особливості методики викладання історії та суспільствознавчих дисциплін в закладах освіти

У статті розкрито проблеми і методику викладання суспільствознавчих дисциплін у школі. З'ясовано державну політику реалізації реформи навчання суспільствознавчих дисциплін та громадянської освіти у школі, нових ключових понять громадянської освіти. У статті аналізуються програми для учнів 11 класів «Людина і світ. 11 клас», «Філософія. 10-11 класи».

З метою набуття школярами історичної та інших компетентностей, відповідно до державних вимог до загальноосвітньої підготовки учнів, окремою структурною складовою програми запроваджуються практичні заняття з історії.

У системі шкільної історичної освіти, у п'ятому класі традиційно викладається пропедевтичний курс історії. Пропедевтичний характер курсу 5 класу визначає принципи відбору змісту та стилістичні особливості його викладу відповідно до програми. Його зміст спрямовано на досягнення загальної мети шкільної історичної освіти: формування в учнів самоідентичності та почуття власної гідності на основі осмислення соціального й морального досвіду минулих поколінь, розуміння історії і культури України в контексті загального історичного процесу.

Відповідно до навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням українською мовою і вивченням етики чи курсів духовно-морального спрямування в 5-6 класах продовжується вивчення предмета «Етика» або курсів духовно-морального спрямування.

У 2018 році для учнів 10-х класів закладів загальної середньої освіти запроваджується інтегрований курс «Історія: Україна і світ», який спрямований на формування розуміння і вміння інтерпретувати історію України як частину світового культурного, економічного та політичного простору. Ця навчальна дисципліна охоплює основні події, явища і процеси, які визначали історію України і світу в 1914–1945 рр. Відповідно до навчальної програми цей період вивчається за такими розділами: «Перша світова війна», «Соціальні й національні революції в Європі. Українська революція», «Облаштування повоєнного світу: між демократією й авторитаризмом», «Тоталітарні режими як виклик людству», «Україна і світ напередодні Другої світової війни. Початок війни», «Друга світова війна: перебіг і результати».

***Ключові слова:** громадянська освіта, людиноцентризм, україноцентризм, націєтворення, есе, компетентності, курс «Культура добросусідства», курс «Історія: Україна і світ», предмети суспільно-гуманітарного циклу, історія, курси духовно-морального спрямування.*

Kind-Voytyuk Natalia Features of teaching methods of history and social sciences disciplines in educational institutions.

The article reveals the problems and methods of teaching social sciences at school. The state policy of implementation of the reform of teaching social sciences and civic education at school, new key concepts of civic education has been clarified. The article analyzes the programs for 11th grade students "Man and the world. Grade 11 ", " Philosophy. Grades 10-11 ».

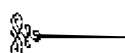
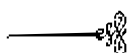
In order for students to acquire historical and other competencies, in accordance with the state requirements for general education of students, a separate structural component of the program is introduced practical classes in history.

In the system of school historical education, in the fifth grade, a propaedeutic course of history is traditionally taught. The propaedeutic nature of the 5th grade course determines the principles of content selection and stylistic features of its presentation in accordance with the program. Its content is aimed at achieving the general goal of school history education: the formation of students' self-identity and self-esteem based on understanding the social and moral experience of past generations, understanding the history and culture of Ukraine in the context of the general historical process.

In accordance with the curricula of secondary schools with instruction in the Ukrainian language and the study of ethics or courses of spiritual and moral orientation in grades 5-6, the study of the subject "Ethics" or courses of spiritual and moral orientation continues.

In 2018, an integrated course "History: Ukraine and the World" will be introduced for students of 10th grades of general secondary education, which aims to develop understanding and skills to interpret the history of Ukraine as part of the world cultural, economic and political space. This discipline covers the main events, phenomena and processes that determined the history of Ukraine and the world in 1914-1945.

According to the curriculum, this period is studied in the following sections: "World War I", "Social and national revolutions in Europe. "Ukrainian Revolution", "Setting up the post-war world: between democracy and authoritarianism",

"Totalitarian regimes as a challenge to humanity", "Ukraine and the world on the eve of World War II. The beginning of the war", "World War II: the course and results".

Key words: civic education, human centering, ukrainocentrism, nation building, essay, competence, course "Culture of Neighborhood", course "History: Ukraine and the World", subjects of the social and humanitarian cycle, courses of spiritual and moral orientation.

Постановка наукової проблеми та її значення. Відповідно до наказів Міністерства освіти і науки України № 52 від 13 січня 2017 р. і № 201 від 10 лютого 2017 р. – на виконання Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 р. та з метою модернізації навчальних програм для 5–11 класів на основі компетентнісного підходу проводиться оновлення програм суспільствознавчих дисциплін. Міністерство освіти і науки України розробило концепцію розвитку громадянської освіти в Україні. У новому навчальному 2018-2019 році учні 10-х класів вивчають інтегрований курс «Громадянська освіта».

Аналіз досліджень цієї проблеми. Окремі питання вивчення суспільствознавчих дисциплін у середній школі розкриваються у дослідженнях Т. В. Бакка [1;2], Т. В. Ладиченко [2; 7], Я. В. Єрмакова [5], Ю. А. Лазебнікової [8], Н. Муляр [10], І. І. Смагіна [12], Н. П. Суходольської [13]. **Мета дослідження** – охарактеризувати методику викладання історії та суспільствознавчих дисциплін.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. На засіданні уряду 3 жовтня 2018 р. Кабмін України схвалив концепцію, яка визначає розвиток громадянської освіти в Україні. Концепція фіксує перелік знань, умінь та навичок, якими має оволодіти людина на кожному з рівнів освіти. Наприклад, випускник школи має розуміти засади здорової конкуренції, уміти брати відповідальність за свої вчинки, мирно вирішувати конфлікти, захищати свої права, відстоювати власну позицію тощо.

Концепція громадянської освіти передбачає низку змістових ліній, які поступово впроваджуватимуться у навчальний процес. Серед них: медіаграмотність, критичне мислення, волонтерська діяльність, участь у веденні державних справ.

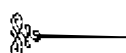
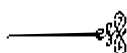
Документ визначає, що головними завданнями громадянської освіти є: правова освіта (допоможе людині зрозуміти, як використовувати свої права, сприятиме розумінню конституційних прав та обов'язків) та громадянська активність (заохочуватиме впливати на процеси ухвалення рішень на загальнодержавному і локальному рівнях).

Методика викладання суспільствознавства - це галузь педагогічної науки, що досліджує процес навчання суспільствознавчих дисциплін з метою підвищення його ефективності та якості [7, 9]. Вона покликана удосконалювати процес навчання, його організацію, виявляти основні фактори, а також розглядати питання: навіщо вчити? чому вчити? як вчити? [1, 21].

Основними факторами навчання є цілі, що визначаються державою і суспільством: зміст і структура суспільствознавчої освіти, закріплені в стандартах, програмах, підручниках; науково-методична організація процесу навчання (форми, методи, прийоми, засоби викладання та вивчення); пізнавальні можливості учнів; результати навчання.

З 2018/2019 навчального року в закладах загальної середньої освіти до інваріантної складової Типових навчальних планів введено інтегрований курс «Громадянська освіта». Поняття «громадянська освіта» включає в себе розвиток та соціалізацію особистості, формування її національної самосвідомості, громадянської позиції, загальної культури, світоглядних орієнтирів, критичного мислення, творчих здібностей, дослідницьких та аналітичних навичок та професійних якостей [11]. За програмою, основними поняттями громадянської освіти є такі: людина, особа, громадянин, права людини, верховенство права, інклюзія, громадянське суспільство, громада, громадянська участь, демократія, держава, відповідальність.

Особливості цього курсу: це інтегрований курс, що охоплює філософські, аксіологічні, політичні, правові, економічні, культурологічні та соціально-психологічні знання; він спрямований на формування світогляду учнів старшої школи; сприяє формуванню особистісних якостей та ціннісних орієнтирів, які має громадянин демократичного суспільства, вчить громадянської участі та відповідальності [4].

В основу курсу покладено глобальні цілі ООН, Декларацію ООН з освіти та виховання в області прав людини, Хартію Ради Європи з освіти для демократичного громадянства й освіти з прав людини, практичні пропозиції щодо розвитку компетентностей для демократичного громадянства в Новій українській школі та керівні принципи ОБСЄ щодо освіти в галузі прав людини для системи середньої школи.

Навчання відбувається на трьох рівнях: засвоєння знань; розвиток розуміння і ставлень; здобуття практичного досвіду.

Навчання учнів має включати самоаналіз, характеристики типових життєвих ситуацій та визначення способів їхнього регулювання; проектування процесу самовдосконалення; проведення зустрічей із лідерами громад, депутатами, судьями, журналістами, волонтерами тощо [5, 30-31].

Учитель може обрати з-поміж різноманітних практичних методів, які пропонуються у програмі, проведення дебатів, рольових ігор та симуляцій, вивчення кейсів, перегляд та обговорення фільмів, виставок, організація досліджень, презентацій.

Курс громадянської освіти особливий тим, що головна увага в ньому приділяється не стільки отриманню учнями нової інформації, скільки виробленню навичок, умінь та формуванню ціннісних орієнтирів людини і громадянина, що є принципом компетентнісного навчання, яке зараз впроваджує МОН.

Ефективним способом залучення учнів є самооцінювання та взаємне колегіальне оцінювання у класі (peer assessment) – методи, які дозволяють учням брати на себе відповідальність за власне навчання. До того ж, сприяють детальному ознайомленню учнів із критеріями оцінки, активному засвоєнню вивченого. Втім, буде і стандартні семестрове та річне оцінювання [4].

У програмі курсу йдеться про те, що особливе значення під час вивчення цього предмету надаватиметься досвіду, який вже мають учні. Ситуації, які траплялись у їхньому житті, можна буде обговорити та розібрати з учителем (наприклад, на тему основних прав людини), аби зрозуміти алгоритм дій.

Зміст громадянської освіти передбачає інтеграцію соціально-гуманітарних знань та орієнтацію на розв'язання практичних проблем, інтегративних громадянсько-научних знань.

Запровадження громадянської освіти є забезпечення мінімальної функціональної громадянської освіченості індивіда. Цієї мети можна досягти, лише застосовуючи «багатовекторний» підхід, тобто зосередивши увагу на кількох ключових моментах. Перш за все, учнівську молодь необхідно озброїти компетентностями, необхідними для участі в житті суспільства на всіх рівнях, що передбачає, насамперед, здатність реалізовувати свої права й свободи, поважаючи при цьому права й свободи інших громадян, а також діяти у відповідності до власних переконань і цінностей. Надзвичайно важливо сформувати в молодих громадян України повагу до прав людини, плюралізму та демократії, верховенства закону, виховати в них неприйняття насильства, ксенофобії, расизму, агресії, нетерпимості [6, 101-102].

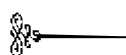
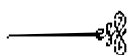
Зокрема, для досягнення мети громадянської освіти слід забезпечити теоретичну й практичну підготовку учнів. Передусім, молоде покоління потрібно ознайомити зі світовими демократичними здобутками та особливостями становлення демократії в Україні.

Зміст програми з громадянської освіти не містить уроки узагальнення і тематичного контролю. Тому вчитель на свій розсуд може планувати такі уроки, оскільки програма не містить розподілу навчального матеріалу за годинами.

Під час розподілу навантаження варто надавати перевагу вчителям історії та правознавства, як викладачам курсу «Громадянська освіта».

У старшій школі чинними залишаються програми для учнів 11 класів «Людина і світ. 11 клас», «Філософія. 10-11 класи».

У контексті російської інформаційної агресії особливе місце в нашому суспільстві посідає медіаграмотність. З 2015 року відбувається методологічне та кваліфікаційне забезпечення процесу упровадження медіаграмотності та методик критичного мислення до викладання суспільних дисциплін у закладі загальної середньої освіти. Посібник «Медіаграмотність на уроках суспільних дисциплін та електронний посібник для вчителя «Медіаграмотність та критичне мислення на уроках суспільствознавства» сприяє набуттю медіаграмотності та навичок критичного мислення старшокласниками під час вивчення курсу «Людина і світ» та інших суспільствознавчих курсів [4].

На порталі розміщуються новини медіаосвіти, поповнюється електронна бібліотека, календар подій, плани уроків, презентації тощо).

Саме для набуття практичних навичок й компетентностей для життя й був розроблений наскрізний інтегрований курс «Культура добросусідства». Його програми успішно пройшли апробацію й схвалені до використання. Зміст курсу є інтегрованим і, таким чином, дозволяє здобувачеві освіти побачити явища навколишнього життя в їх взаємозв'язку і взаємовпливі. Пріоритетність виховних та розвиваючих завдань через активну практичну діяльність сприятиме формуванню певних навичок і моделей поведінки, у першу чергу, спрямованих на розвиток особистості, її культурної компетентності, громадянської свідомості й повагу до різноманіття.

Вчителям при викладанні суспільствознавчих дисциплін варто користуватися чинними навчальними програмами: для учнів 5 – 9 класів: «Історія України. Всесвітня історія. 5–9 класи», затверджені наказом Міністерства освіти і науки України від 07.06.2017 р. № 804; для учнів 11 класів: «Історія України. Всесвітня історія», затверджені наказом Міністерства від 14.07.2016 р. № 826 [11].

Учні 10 класів будуть навчаються за новими програмами. Міністерством рекомендовано для вивчення інтегрований курс «Історія: Україна і світ», а також два окремі курси «Історія України» та «Всесвітня історія».

Для підвищення результативності навчання варто синхронізувати вивчення історії України та всесвітньої історії в тих класах, де всесвітня історія та історія України вивчаються паралельно (7-11 класи). Проте вчитель може організувати вивчення учнями програмного матеріалу зазначених курсів як послідовно, так і паралельно.

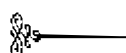
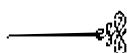
У системі шкільної історичної освіти, у п'ятому класі традиційно викладається пропедевтичний курс історії. Пропедевтичний характер курсу 5 класу визначає принципи відбору змісту та стилістичні особливості його викладу відповідно до програми. Його зміст спрямовано на досягнення загальної мети шкільної історичної освіти: формування в учнів самоідентичності та почуття власної гідності на основі осмислення соціального й морального досвіду минулих поколінь, розуміння історії і культури України в контексті загального історичного процесу.

Беручи до уваги вікові особливості пізнавальної діяльності дітей 10-11 років, в учнів маємо формувати первинні поняття та уявлення про розвиток, предмет вивчення й суспільну роль історії як науки і як живої пам'яті про життя людей у минулому. Учні мають також опанувати на початковому рівні (уміти оперувати) значною кількістю історичних термінів[9]. Зрозуміло, що успішних результатів у навчанні історії можна досягти за умови опанування учнями вміння й навичок опрацювання навчального історичного матеріалу, тому саме це є предметом спеціального відпрацювання на уроках курсу.

Принципове значення для організації навчання історії в 5 класі мають активні та інтерактивні методи. Передумовою активного навчання є чергування різних форм діяльності учнів. Наприклад, працюючи з текстом, учні можуть шукати відповідь на запитання, добирати коментарі до ілюстрацій, складати план, порівнювати текст з ілюстраціями та картами, знаходити нові слова та витлумачувати їх за інструкціями підручника.

У 2018 році для учнів 10-х класів закладів загальної середньої освіти запроваджується інтегрований курс «Історія: Україна і світ», який спрямований на формування розуміння і вміння інтерпретувати історію України як частину світового культурного, економічного та політичного простору. Змістове наповнення предмета базується на засадах громадянської спрямованості, людиноцентризму, україноцентризму, націєтворення, європейськості. Проблематику історії України вмонтовано у світовий, насамперед європейський історичний контекст і водночас показано, як вона цей контекст творить. Програма акцентує увагу на взаємодії української та світової історії, а також на складних викликах, які з'являлися перед тогочасними державами, націями і людьми [4].

Програма охоплює основні події, явища і процеси, які визначали історію України і світу в 1914–1945 рр. Це один з найдраматичніших періодів у світовій історії, адже своєрідним його обрамленням стали дві світові війни. Відповідно до навчальної програми цей період вивчається за такими розділами: «Перша світова війна», «Соціальні й національні революції в Європі. Українська революція», «Облаштування повоєнного світу: між демократією й авторитаризмом», «Тоталітарні режими як виклик людству», «Україна і світ напередодні Другої світової війни. Початок війни», «Друга світова війна: перебіг і результати».

Програма орієнтує учасників освітнього процесу на результативну діяльність. Програма, зокрема, спонукає школярів до занять біографістикою, творення психологічних портретів історичних особистостей, а відтак до розуміння сутності історії. До кожної теми подано орієнтовну тематику практичних занять, навчальних проектів або есе. Проекти й есе можуть виконуватися за вибором як учителя, так і учнів, як у класі, так і вдома, але з обов'язковим обговоренням результатів на уроці. Учитель має оцінити, насамперед, уміння учнів виконувати подібні завдання, бо переліки фактів завжди будуть неповними, а судження учнів матимуть різний рівень узагальнення [10, 64-65].

У програмах з історії України та всесвітньої історії для 10-11 класів передбачено виконання практичних робіт, навчальних проектів та написання есе. Виконання рекомендованих видів робіт спрямоване на формування предметних компетентностей, розвиток творчо-пошукових умінь і навичок. Для досягнення цієї мети та раціонального використання навчального часу вчитель обирає запропоновані види робіт з розрахунку не більше двох видів робіт під час вивчення навчального розділу.

З метою набуття школярами історичної та інших компетентностей, відповідно до державних вимог до загальноосвітньої підготовки учнів, окремою структурною складовою програми вперше стають спеціальні уроки – практичні заняття. Практичні заняття з історії відрізняються від практичних та лабораторних робіт з природничих предметів. Такі заняття в курсі історії мають подвійну мету: по-перше, вони є способом вивчення нового матеріалу на основі опрацювання історичних джерел; по-друге, – важливим засобом формування предметних умінь і навичок учнів. Кожне із запропонованих практичних занять присвячується певній темі. Урок має описану вище структуру, проте передбачає переважно самостійну роботу учнів – індивідуальну чи групову – над окремими питаннями теми із використанням різноманітних джерел знань (підручників, де вміщені необхідні відповідно до теми історичні джерела різного виду, включаючи як текстові, так і візуальні, довідкові матеріали, запитання і завдання, Інтернет-ресурсів, фондів музеїв, місцевих історичних пам'яток, що оглянуті учнями) [3, 18-19].

Відповідно до Типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням українською мовою і вивченням етики чи курсів духовно-морального спрямування (додаток 13 до наказу Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 03.04.2012 р. № 409 в редакції наказу Міністерства освіти і науки України від 29.05. 2014 № 664) у 2018 -2019 навчальному році в 5-6 класах продовжується вивчення предмета «Етика» або курсів духовно-морального спрямування. Для шкіл, що користуються іншими Типовими планами, ці курси можуть вивчатись за рахунок варіативної складової.

Викладання основ християнської етики та інших предметів духовно-морального спрямування в закладах загальної середньої освіти відбувається за умови письмової згоди батьків та за наявності підготовленого вчителя [4].

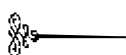
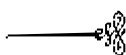
Зміст курсів духовно-морального спрямування не передбачає катехізацію, неприпустимим є також нав'язування учителем дітям власних поглядів у ставленні до тих чи інших Церков, примусу дітей до молитви під час уроків, відвідування церковних служб тощо.

Предмети духовно-морального спрямування слід викладати в тісній співпраці з батьками, інформувати батьківську громадськість про особливості християнської етики, давати їм можливість відвідувати уроки і позакласні заходи з предмета.

Програмами обов'язково передбачено години резервного часу, які вчитель використовуватиме на власний розсуд[4]. Згідно з Інструкцією з ведення ділової документації у загальноосвітніх навчальних закладах I-III ступенів (наказ Міносвіти і науки №240 від 23.06.2000 р.) календарне планування навчального матеріалу здійснюється учителем безпосередньо в навчальних програмах. Можна користуватись також окремими брошурами, зробленими на основі навчальних програм. На основі календарних планів учителі розробляють поурочні плани, структура і форма яких визначається ними самостійно[13, 48-50]. Поурочними планами для вчителів можуть слугувати також методичні посібники, що мають гриф Міністерства освіти і науки України. Під час розроблення календарних планів вчитель може на власний розсуд використовувати резервні години – планувати проведення практичних, контрольних робіт, семінарів, засідань круглих столів тощо.

Крім того, учитель на свій розсуд може об'єднувати уроки узагальнення і тематичний контроль; зробивши відповідні записи в журналі.

Учніські зошити з предметів суспільно-гуманітарного циклу переглядаються учителем один раз на семестр і бал за ведення зошита може виставлятись у журнал. При виставленні тематичних оцінок вчитель на власний розсуд може враховувати або ні оцінку за ведення зошита [4].

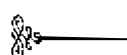
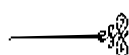

Підручники, посібники, робочі зошити, атласи та контурні карти, зошити для контролю і корекції навчальних досягнень тощо, що використовуються на уроках, повинні мати гриф Міністерства освіти і науки України [13, 54-55].

Висновки й перспективи подальших досліджень. Методика викладання суспільствознавства - це галузь педагогічної науки, що досліджує процес навчання суспільствознавчих дисциплін з метою підвищення його ефективності та якості. Назва «суспільствознавство» є узагальненням тих шкільних курсів, які мають філософську основу і викладаються в сучасних школах як «Людина і світ», «Філософія», «Основи філософських знань» та ін. Викладання дисципліни передбачає проведення лекцій, практичних занять і самостійну роботу. Лекції проводяться в основному за допомогою методу усного викладу з елементами проблемності навчальної інформації та бесіди (на основі обговорення практичних ситуацій з реального навчального процесу – викладання суспільствознавчих дисциплін). У лекційному курсі основний акцент зроблено на теоретичних проблемах організації та проведення уроків з суспільствознавчих дисциплін. Під час викладання суспільствознавчих дисциплін вчителям варто користуватися «Інструктивно-методичними рекомендаціями щодо вивчення в закладах загальної середньої освіти навчальних предметів та організації освітнього процесу у 2018/2019 навчальному році», «Переліком навчальних програм, підручників та навчально-методичних посібників, рекомендованих Міністерством освіти і науки України для використання в основній і старшій школі закладів загальної середньої освіти з навчанням українською мовою» та підручниками, рекомендованими Міністерством освіти України.

Джерела та література

1. Бакка Т. В. Методика формування практичних умінь майбутніх вчителів суспільствознавства в процесі реалізації підходів до запровадження громадянської освіти. Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова / Укл. П.В. Дмитренко, О. Л. Макаренко. К.: Вид-во НПУ. 2001. Випуск 40. С. 36–37.
2. Бакка Т. В., Ладиченко Т. В. Суспільствознавча освіта в школі. Історія в школах України. № 4. 2003. С.21–23.
3. Вісник: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова / Укл. П. В. Дмитренко. К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. 2003. Випуск 5. С. 18-19.
4. Додаток до листа Міністерства освіти і науки України від 03. 07. 2018 р. № 1/9-415. Інструктивно-методичні рекомендації щодо вивчення в закладах загальної середньої освіти навчальних предметів та організації освітнього процесу у 2018/2019 навчальному році // <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/metodichni-rekomendaciyi>
5. Єрмакова І. П. Підготовка майбутнього вчителя суспільствознавчих дисциплін до використання дослідницької технології як педагогічна проблема. Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Сер. : Педагогічні науки. 2014. Вип. 1. - С. 30-33.
6. Кічук Я. В. Ціннісно-орієнтаційна потужність суспільствознавчих навчальних дисциплін у формуванні правової компетентності майбутніх фахівців . Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 16 : Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики. 2012. Вип. 17. С. 101-104.
7. Ладиченко Т. Як пізнати себе ? Методика викладання нового інтегрованого курсу „Людина і світ”. Історія в школах України. № 6. 2004. С. 9 – 12 .
8. Лазебникова А. Ю. Пошуки форм стандартизації змісту освіти в 1990-і рр. Викладання історії та суспільствознавства в школі. 2014. № 5.
9. Методика викладання суспільствознавства в школі / під ред. Л. М. Боголюбова. М. : Владос, 2002.
10. Муляр Н. Методичні особливості проведення нестандартного уроку в курсі "Методика навчання освітньої галузі "Суспільствознавство" . Молодь і ринок. 2014. № 7. С. 63-67.
11. Перелік навчальних програм, підручників та навчально-методичних посібників, рекомендованих Міністерством освіти і науки України для використання в основній і старшій школі закладів загальної середньої освіти з навчанням українською мовою, Лист МОН від 20.08.2018 № 1/9-503 // https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/61788/
12. Смагін І. І. Суспільствознавча компетентність учнів: поняття, зміст, структура. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка . 2014. Вип. 4. С. 39-44.
13. Суходольська Н. П. Методика роботи з тестовими завданнями при вивченні суспільствознавчих дисциплін. Таврійський вісник освіти. 2016. № 1. С. 47-56.

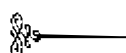
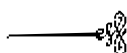

Література з волинезнавства

2017-2019

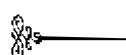
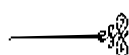
1. Археологічні пам'ятки Волинської області (матеріали до «Зводу пам'яток історії та культури України. Волинська область») / Упорядники: М. Кучинко, Г. и, О. Златогорський . – Луцьк : Вежа-Друк, 2017. – 710 с.
2. Вавренчук Микола. Вірні присязі. Учасники національно-визвольного руху. Рожищенський район, Волинська область (1917-1960). – Луцьк : Терен, 2017. – 304 с.
3. Волинський колекціонер : альманах - наук.-популярне видання. Вип. 1 / Релкол.: М. Білик, Г. Бондаренко та ін . – Луцьк, 2018. – 76 с.
4. Державотворення і помісність Церкви: історичні процеси та сучасні реалії. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції Волинської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського патріархату 18 травня 2017 року. – Луцьк : ЕІКОН, 2017. – 382 с.
5. Дзвони в історії і культурі народів світу. Науковий збірник. Випуск 7. Матеріали VII Міжнародної науково-практичної історико-краєзнавчої 23 серпня 2017 р., м. Ківерці / Укладач та відпов. за випуск Г. Марчук. – Луцьк : Твердиня, 2017. – 72 с.
6. Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2018 рік / Ред.-упоряд. Є. І. Ковальчук, А. А. Панагайба. – Запоріжжя : Мега-Мікс, 2017. 324 с.
7. Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2019 рік . – Київ : Сігматрейд, 2018. – 273 с.
8. Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. Ч. 17 / Голов. ред. І. Я. Коцан. – Луцьк, 2017. – 80 с. (СНУ імені Лесі Українки).
9. Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. Ч. 18 / Голов. ред. І. Я. Коцан. – Луцьк, 2017. – 80 с. (СНУ імені Лесі Українки).
10. Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. Ч. 19. / Голов. ред. І. Я. Коцан . – Луцьк, 2017. – 152 с. (СНУ імені Лесі Українки).
11. Мельник О. Торчинський історичний музей ім. Григорія Гуртового. – Луцьк : Ініціал, 2017. – 8 с., іл.
12. Модернізаційні процеси на Волині в XIX - на початку XX століття. Збірник наукових праць. – Луцьк : Вежа-Друк, 2018. – 540 с.
13. Охріменко Г., Скляренко Н., Локайчук С. Стжишовська культура: історико-культурологічний та мистецький акценти. – Луцьк : Вежа-Друк, 2017. – 414 с.
14. Пархомчук Олексій, Вавренчук Микола. Нариси визвольної боротьби. Волинь. – Луцьк : Терен, 2018. – 236 с.
15. Пахолок Зінаїда. Луцька візія homo. Історико-краєзнавчі нариси. – Луцьк : ПРАТ Волинська обласна друкарня, 2019. – 480 с.
16. Разиграєв О. По обидва боки фронту. Громадські організації на Волині в роки Великої війни. 1914-1918 рр. – Луцьк : Вежа-Друк, 2018. – 242 с.
17. Семенюк А. Косачі. Статті, нариси, поезія / А. Семенюк. – Луцьк : Надстир'я, 2014. – 184 с., іл.
18. Середюк Олександр. Український рік : історія, традиції, звичаї, обряди. Науково-популярне видання. – Київ : ФОП Стебляк, 2018. – 384 с.
19. Станєвський Тадеуш. У кігтях двоголового орла (1898 – 1992) / Упоряд. і автор вступної статті М. Костюк. – Луцьк : ІВВ ЛНТУ, 2017. – 84 с. + іл.
20. Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник ЛПКЗ. Вип. XIV / Відпов. за випуск П. Рудецький. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2018. – 360 с., іл.
21. Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник ЛПКЗ. Вип. XV / Відпов. за випуск П. Рудецький. – Луцьк : Волиньенергософт, 2019. – 424 с., іл.
22. Старожитня Волинь (краєзнавчо-інформаційний вісник) / Упоряд. Г. Марчук. – Луцьк : Твердиня, 2018. – 168 с.

23. Торчинський історичний музей імені Г. О. Гуртового. – Луцьк : Ініціал, 2017. – 6 с., іл.
24. Українське державотворення проблеми і сучасність. Зб. наукових праць, присвячений подіям Української революції і Першої світової війни. Вип. XIII. Редкол. Г. Бондаренко, О. Дем'янюк та ін. – Луцьк, 2017. – 176 с.
25. Українське державотворення проблеми і сучасність. Зб. наукових праць, присвячений століттю подій Української революції (1917-1921 рр.). Вип. XIV. Редкол. Г. Бондаренко, О. Дем'янюк та ін. – Луцьк, 2018. – 140 с.
26. Хроніки Лодомерії. Матеріали I Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 1025-тій річниці заснування єпископської кафедри у Володимирі. 30 листопада 2017 р. Науковий збірник. Вип. II. –Володимир-Волинський, 2017. – 188 с.
27. Минуле і сучасне Волині й Полісся. Етнографічне музейництво в Україні і на Волині. Науковий зб. Вип. 61. Матеріали П'ятої Волинської науково-етнографічної конференції, 27-28 квітня 2017 року. М. Луцьк. – Луцьк, 2017. – 228 с.
28. Минуле і сучасне Волині й Полісся. Ківерцівщина та Олика в історії України та Волині. Науковий зб. Вип. 62. Матеріали краєзнавчих читань. 22 вересня 2017 року, м. Ківерці – смт. Олика. – Луцьк, 2017. – 527 с.
29. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії. Науковий збірник. Випуск 63. Матеріали Міжнародної історико-конференції, 24 - 25 жовтня 2017 року, м. Любомль. Упоряд. Г. Бондаренко, О. Остапюк, А. Силюк. - Луцьк, 2017. – 680 с., іл.
30. Минуле і сучасне Волині й Полісся. Камінь-Каширський район в історії України та Волині. Науковий зб. Вип. 64. / Упоряд. Г. Бондаренко, Н. Пась, А. Силюк. – Луцьк, 2017. – 328 с.
31. Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в українській та європейській історії. Науковий збірник. Вип. 65. Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 27-й річниці незалежності України, 100-й річниці Української революції та 500-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права. 18 жовтня 2018 року, м. Ковель / Упоряд: Г. Бондаренко та ін. – Ковель, 2018. – 624 с.

Укладачі Геннадій Бондаренко, Оксана Каліщук

Відомості про авторів

Баран Володимир, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової і новітньої історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Бачинська Майя (Липинська ЗОШ I-III ст.), вчитель історії

Бондаренко Геннадій, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Вознюк Оксана, магістр історії, науковий співробітник Художнього музею в Луцьку, відділу Волинського краєзнавчого музею

Гулько Геннадій, заслужений працівник культури, почесний краєзнавець України

Гурульова Вера, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу нумізматики Державного Ермітажу, хранитель монет Давнього Риму та Візантії, м. Санкт-Петербург

Дем'янюк Олександр, доктор історичних наук, професор, проректор Волинського інституту післядипломної освіти вчителів

Дмитренко Алла, кандидат історичних наук, доцент, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Дяченко Вікторія, аспірант факультету історії, політології та національної безпеки Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Калішук Оксана, доктор історичних наук, професор, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Кальков Антон, член Товариства нумізматів Волині

Карліна Оксана, кандидат історичних наук, доцент, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

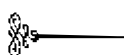
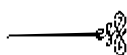
Кінд-Войтюк Наталія, кандидат історичних наук, доцент, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Кучерепа Микола, кандидат історичних наук, професор кафедри нової та новітньої історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Ленартович Олег, доктор історичних наук, професор кафедри нової та новітньої історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Локайчук Світлана, кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії та культури української мови Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки

Мірченко Микола, доктор філологічних наук, професор, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Мусін Александр, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу слов'яно-фінської археології Інституту історії матеріальної культури Російської Академії Наук, м. Санкт-Петербург

Остап'юк Олександр, головний зберігач фондів Любомльського краєзнавчого музею, Заслужений працівник культури України

Охріменко Григорій, кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник Волинського краєзнавчого музею

Петрович Валентина, кандидат історичних наук, доцент, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Силук Анатолій, Заслужений працівник культури України, член Національної спілки краєзнавців України

Скляренко Наталія, кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри дизайну Луцького національного технічного університету

Стрільчук Людмила, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Трембіцький Анатолій, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри права та правоохоронної діяльності Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом, член НТШ і НСКУ, Почесний краєзнавець України

Шваб Леся, кандидат історичних наук, доцент, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

